

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLMOUCI
FILOZOFICKÁ FAKULTA
Katedra obecné lingvistiky

MARTIN JANEČKA

Obecná jazykověda a teorie komunikace

Znaková povaha gramatiky: sémiotické pojetí gramatiky S. K. Šaumjana

The Sign Character of Grammar: semiotic conception of S. K. Shaumyan's grammar

Disertační práce

Vedoucí práce: prof. PhDr. Jan Kořenský, DrSc.

Olomouc 2014

Prohlašuji, že jsem tuto disertační práci vypracoval samostatně a uvedl v ní veškerou literaturu a ostatní zdroje informací, které jsem použil.

V Olomouci dne 7. května 2014

.....

Na tomto místě bych rád poděkoval především prof. PhDr. Janu Kořenskému, DrSc., a to nejen za cenné rady, připomínky a podněty týkající se této disertační práce, ale zejména za jeho podporu morální, bez které by tato práce zřejmě vůbec nevznikla. Dále bych rád poděkoval prof. PhDr. Oldřichovi Uličnému, DrSc. a doc. PhDr. Karlu Komárkovi Ph.D. za jejich soustavnou podporu v mém zájmu o jazykovědnou problematiku a také za podporu morální, kterou mi byli ochotni poskytnout po celou dobu mého studia.

Za cenné kritické připomínky týkající se této práce, a to jak formální, tak obsahové, děkuji PhDr. Stanislavu Oplatkovi, Mgr. Marku Mikušiakovi a Mgr. Adamu Křížovi. Speciální poděkování pak patří mé věrné čtenářce, Mgr. Jarušce Němčákové.

Obsah

0	PROLOG: OD GENERATIVNÍ GRAMATIKY K SÉMIOITICE	6
0.1	CÍLE PRÁCE	8
0.2	VÝCHODISKA	9
0.3	POZNÁMKA KE ZPŮSOBŮM ZÁPISU NĚKTERÝCH JEVŮ	10
1	KONCEPTY STRUKTURÁLNÍ JAZYKOVĚDY	11
1.1	STANOVENÍ INVARIANTU DANÉ JAZYKOVÉ JEDNOTKY VE VZTAHU K JEJÍ ZNAKOVÉ POVAZE.....	11
1.1.1	Úvod do problematiky	11
1.1.2	Znakovost jazykových jednotek	12
1.1.3	Delimitace invariantu konkrétních plánů jazyka.....	15
1.1.4	Invarianty	17
1.1.4.1	Komutační zkouška a její principy	17
1.1.4.2	Rozšíření komutační zkoušky na vyšší plány jazyka	17
1.1.5	Invarianty a varianty v plánu fonologickém.....	18
1.1.6	Invarianty a varianty v plánu morfologickém	19
1.1.7	Invarianty a varianty v plánu syntaktickém.....	20
1.1.7.1	Danešovy větné vzorce z hlediska konceptu invariantu	20
1.1.7.2	Pojetí invariantů v jazyce z hlediska generativní gramatiky	21
1.1.8	Závěr	23
1.2	FONÉM JAKO FIGURA, NEBO FONÉM JAKO ZNAK?	24
1.2.1	Úvod do problematiky	25
1.2.2	Foném jako znak – unilaterální pojetí znaku	25
1.2.3	Vymezení figury v lingvistice.....	26
1.2.3.1	Pojetí figury u L. Hjelmsleva	26
1.2.3.2	Zakladatel systematické fonologie N. S. Trubeckoj	27
1.2.3.3	Tzv. dvojí artikulace A. Martineta.....	28
1.2.3.4	Sumarizace pojednání o konceptu figury v lingvistických teoriích.....	29
1.2.4	Pojetí fonému jako (ne)znaku v mluvnicích češtiny.....	29
1.2.4.1	Foném v popisu <i>Příruční mluvnice češtiny (PMČ)</i>	30
1.2.4.2	Uchopení fonému v mluvnici <i>Čeština – řeč a jazyk (ČŘJ)</i>	31
1.2.4.3	Pojetí (ne)znakovosti fonému v <i>Mluvnici češtiny 1 (MČ 1)</i>	32
1.2.4.4	Foném v pojetí <i>Mluvnice současné češtiny (MSČ)</i>	34
1.2.4.5	Sumarizace pojetí fonému jako (ne)znaku v mluvnicích češtiny	35
2	HYPOTETICKO-DEDUKTIVNÍ METODA JAKO BÁZE STRUKTURALISMU	38
2.1	ZÁVĚR	42
3	ŠAUMJANOVY GRAMATICKÉ TEORIE	44
3.0	GENOTYP VS. FENOTYP	44
3.1	APLIKATIVNÍ GENERATIVNÍ MODEL	48
3.1.1	Znak (v přirozených jazycích)	49
3.1.2	Výklady fonologické	51
3.1.2.1	Fonologické kódování	54
3.1.3	Syntaktické a sémantické definice gramatických konceptů	57
3.1.3.1	Koncept gramatické fráze	59
3.1.3.2	Struktura aplikativního modelu.....	60
3.1.3.3	Formalizace gramatické synonymie.....	60
3.1.4	Recepce Šaumjana v českém jazykovědném prostředí	61
3.1.4.1	Závěr	66

3.2	APLIKATIVNÍ UNIVERZÁLNÍ GRAMATIKA.....	67
3.2.1	Vymezení jazyka	68
3.2.2	Dvě sémiotické úrovně	69
3.2.3	Problematika invariantu	70
3.2.4	Výklady fonologické	72
3.2.5	Typy významu	75
3.2.5.1	Lexikologie.....	76
3.2.6	Formalismus aplikativní gramatiky – základní pravidla/terminologie	78
3.2.6.1	Používání pravidel	79
3.3	SIGNS, MIND, AND REALITY	80
3.3.1	Organizace sémiotické lingvistiky	81
3.3.1.1	Výzkumný program sémiotické lingvistiky	81
3.3.2	K problematice jazykového znaku	82
3.3.2.1	Význam.....	83
3.3.2.2	Pole.....	83
3.3.2.3	Typologie znaků	84
3.3.2.4	Distribuční a integrační vztahy	85
3.3.3	Koncept fonému.....	86
3.3.4	Lexikon	89
3.3.4.1	Slova a slovní třídy	89
3.3.4.2	Lexém	90
3.3.4.3	Autonomní a neautonomní slova	90
3.3.5	Gramatika a sémantika	90
3.3.5.1	Syntax – slova a slovní kombinace jako jednotky syntaxe	93
3.3.5.2	Zákon korespondence znaku a funkce	94
3.3.5.3	Gramatická struktura	96
3.3.6	Šaumjanova historická poznámka.....	97
4	ANALYZOVANÉ KONCEPTY	99
4.1	NĚKTERÉ PROBLÉMY VZTAHU GENOTYP VS. FENOTYP.....	99
4.1.1	K problematice textové roviny.....	101
4.1.2	Text v pojetí Šaumjana	104
4.1.3	Shrnutí.....	106
4.2	K PROBLEMATICE TEORIE ZNAKU	107
4.2.1	Šaumjan – unilateralista nebo bilateralista?	109
4.2.2	Shrnutí.....	115
4.3	MINIMÁLNÍ A ZÁKLADNÍ ZNAK	116
4.3.1	Shrnutí.....	124
4.4	TEORIE VÝZNAMU – VÝVOJ	126
4.4.1	Shrnutí.....	134
4.5	VÝZNAM VS. FUNKCE	135
4.5.1	Shrnutí.....	139
4.6	INVARIANT A VARIANTY VS. JAZYKOVÉ UNIVERZÁLIE.....	141
4.6.1	Shrnutí.....	144
4.7	KONFRONTACE ŠAUMJANA A CHOMSKÉHO.....	145
4.7.1	K problematice hloubkové a povrchové roviny jazyka.....	151
4.7.2	Shrnutí.....	152
5	ZÁVĚR.....	154
6	LITERATURA A ZDROJE	159
6.1	PRIMÁRNÍ LITERATURA	159
6.2	SEKUNDÁRNÍ LITERATURA	160
	RESUMÉ	165

0 Prolog: od generativní gramatiky k sémiotice

Ve stati *Two Paradigms in Linguistics: The Semiotic versus Non-Semiotic Paradigm*¹ si Šaumjan pokládá následující otázku: Co je možné považovat za objev v rámci teoretické jazykovědy? Otázku zodpovídá s pomocí příkladu ze své v pořadí druhé teorie, tzv. aplikativní univerzální gramatiky (AUG), přičemž zaměřuje svou pozornost na znak. Pro mnoho lingvistů je znakem běžná, triviální, nezajímavá věc. Znak je znakem a nic víc. Kdo by něco namítal proti takové samozřejmosti, že jazyk usouvztažňuje zvuk a význam? Avšak rozpoznat a ustanovit takovou samozřejmost, že jazyk usouvztažňuje zvuk a význam, je jedna věc, a odhalit neočekávané a přitom zásadní aspekty tohoto vztahu je věc jiná. O takových vzájemně spolu více či méně souvisejících implikacích jednoty zvuku a významu pojednává tato disertační práce.

Šaumjanova vědecká dráha nebyla vůbec jednoduchá, neboť jako zastánce evropského strukturalismu, pokračovatel myšlenek de Saussurových a propagátor díla Jakobsonova nebo Trubeckého, musel (po 2. světové válce) pracovat ve všeobecné formalistické euforii na generativní gramatice ruštiny, jelikož bylo třeba co nejrychleji srovnat krok s USA, kde v té době pozornost opanovaly Chomského *Syntactic Structures*². Poté, co Šaumjan emigroval a nastoupil na Yale University, svou teorii modifikuje a ostře se vymezuje vůči transformační generativní gramatice: aplikativní generativní model přetváří na aplikativní univerzální gramatiku. Zásadním pro tuto teorii je dílo *A Semiotic Theory of Language* (1987), rozšíření se pak dočkala v díle *Signs, Mind, and Reality* (2006). Šaumjanova reflexe de Saussurových myšlenek a jeho výzva k obnovení dualistického náhledu lingvistických kategorií našly ohlas mezi lingvisty mnoha zemí světa. Šaumjan svými názory oslovil i ty jazykovědce, kteří zaujímalí ke generativní gramatice převážně neutrální stanovisko – sám Šaumjan však mezi tyto badatele rozhodně nepatřil.

Vyplývá to mj. ze stati *Two Paradigms of Linguistics: The Semiotic versus Non-Semiotic Paradigm*, uveřejněné v *Journal of Formal, Computational and Cognitive Linguistics* v září 1998. Podstatou všeho (v lingvistice) je podle Šaumjana dualita zvuku a významu. Na tom stojí celá větev lingvistiky, nazvaná sémiotické paradigma, de

¹ Šaumjan 1998, 63.

² Anglický originál vyšel v roce 1957, český překlad, ze kterého čerpám v této práci, pak v roce 1966.

Saussurem počínaje. Šaumjan³ cituje Chomského (1972, 17), který v souladu s tím tvrdí, že jakýkoliv jazyk lze považovat za specifický vztah mezi zvukem a významem. I přes tyto proklamace však Chomsky podle Šaumjana nadále nevěnoval rozvíjení této podstaty takřka žádnou pozornost a výrazně otočil, když mj. uvedl, že gramatika jazyka L budiž nástrojem generujícím všechny gramatické sekvence jazyka L a žádné negramatické. Co je na této tezi zarážející, je podle Šaumjana absolutní přehlížení faktu, že je jazyk systémem vztahů mezi zvukem a významem. Toto paradigma, zavedené Chomským, nazývá Šaumjan paradigmatickým nesémiotickým.

Charakteristickým rysem soudobé jazykovědné scény byla podle Šaumjana opozice funkcionalismus versus formalismus. Podle něj jsou sice mezi nimi podstatné rozdíly, i přesto však oba proudy spadají do nesémiotického paradigmatu. Bez ohledu na důležitost v rozdílech mezi oběma proudy je to spor interní, v rámci jednoho paradigmatu. Zjednodušeně lze podle Šaumjana umístit sémiotické paradigma do Evropy a nesémiotické do USA. Zde však podle mého není dostatečně zřejmé, co je myšleno oním funkcionalistickým proudem: Je to funkcionalismus v tom smyslu, v jakém o něm píše např. de Beaugrande ve známé stati, do češtiny uvedené Františkem Danešem v roce 1996? Nebo se snad Šaumjan již vymezuje (byť implicitně) i proti tzv. konstrukční gramatice, založené na Fillmoreově (1968) teorii rámců a v jistém smyslu modifikující generativní gramatiku zasazením jazyka do kognitivního systému? Podobných zkratkovitých proklamací lze u Šaumjana nalézt více a některými z nich se v této práci budu zabývat podrobněji.

Ještě minimálně jednu Šaumjanovu myšlenku by bylo vhodné uvést hned v úvodu: Tvrdí totiž, že soudobé lingvistické přístupy, založené na velkých korpusech nebo na příkladech (zkoumaného jevu) z co největšího množství jazyků, pokud možno co nejexotičtějších, nejsou legitimní, resp. že tudy nevede cesta k objevování nových poznatků v lingvistice. Pokládá si otázku, zda je za lingvistický „objev“ možno považovat totéž, jako když botanik objeví nový druh rostliny nebo když nějaký inženýr přijde na to, jak sestavit výkonnější počítač. Dále tvrdí, že se (pomocí AUG) lze dobrat nových poznatků o jazyce tak, že budeme netriviálně nahlížet triviální. Že nejzajímavější „objevy“ se skrývají za tím, co je zdánlivě nejjednodušší. Jako právě vztah zvuku a významu, vztah nutně obligatorní. To vše by však mohlo být do značné míry problematickým místem jeho teorie. Explicitně totiž neuvádí, proč se k poznatkům, ke

³ Šaumjan 1998, 1.

kterým může dojít AUG, nelze dobrat i pomocí odlišných metodologických cest. Je to (pouze) proto, že ostatní teorie neřeší základní otázku vztahu mezi zvukem a významem? I to se budu snažit osvětlit ve své práci, neboť Šaumjana tvrzení a jeho způsob argumentace si takové osvětlení jistě zaslouží – už jen proto, že on sám se opozitním teoriím nevěnoval tak, jak by si zřejmě zaslouhovaly.

0.1 Cíle práce

Předkládaná práce se pokouší pomocí několika teoreticko-metodologických konceptů evropské strukturální lingvistiky analyzovat gramatické myšlení Sebastiana Konstantinoviče Šaumjana s důrazem na sémiotické aspekty gramatických teorií obsažených v jeho aplikativním generativním modelu⁴ (dále AGM), dále v jeho aplikativní univerzální gramatice⁵ (dále AUG) a konečně v tzv. sémiotické gramatice⁶ (dále SMR). Je to jeho pozoruhodná tematicko-metodologická rozkročenost mezi klasickým (středo)evropským strukturalismem, počáteční vlnou chomskyánského generativismu a nespornými vlivy ruské formální jazykovědy, která si zaslouží pozornost a detailní analýzu, neboť míšení tolika teoreticko-metodologických vlivů v sobě implicitně nese možnost inherentních rozporností. Mým úkolem je provést čtenáře této práce třemi gramatickými koncepcemi Sebastiana Šaumjana a několika jeho dalšími statěmi a zodpovědět otázky, které klade nejen on sám sobě, ale především ty, které vyvstávají z nitra jeho práce směrem ke čtenáři, a to zejména 1) zda (a proč) je pojetí gramatiky v jeho teoriích skutečně sémiotické, 2) zda je případně jeho sémiotická teorie ucelená. Může se stát, že některé aspekty jeho teorie, původně považované za problematické, budou mít nečekaně jednoduché řešení, a naopak že původně jednoznačné koncepty se změní natolik, že se stanou částí jiného konceptu nebo konceptem zcela novým. Mým cílem je, aby na konci tohoto sémiogramatického příběhu nebylo více otazníků než na jeho začátku.

⁴ K dispozici mi byly dvě jazykové mutace obsahující tuto teorii, německá *Strukturele Linguistik* (1971) a anglická *Structural Linguistics* (1971), Až na jedinou výjimku (kap. 3.1.3.2) jsem čerpal z práce anglické. Ruský originál *Strukturnaja lingvistika* vyšel v roce 1965.

⁵ *A Semiotic Theory of Language* (1987). V této práci čerpám ze skript sestavených Šaumjanovým kolegou Sypniewským (1999), která obsahují stěžejní myšlenky uvedené publikace. Upozorňuji, že jde o zkrácenou verzi Šaumjana díla, nikoli o jeho kritickou reflexi nebo analýzu, tedy o literaturu primární, nikoli sekundární.

⁶ Obsažena v díle *Sings, Mind and Reality* (2006).

0.2 Východiska

V této práci nejprve představuji koncepty strukturální lingvistiky (figuru, foném, jazykový invariant a jeho varianty, jazykový znak), které se budou objevovat v části analyzující gramatické a sémiotické aspekty Šaumjanova díla. Po chronologicky pojatém představení tří Šaumjanových teorií budu komparovat a kriticky reflektovat způsob, jakým pracuje s vybranými koncepty strukturální jazykovědy, z čehož vznikne několik více či méně autonomních kapitol. Zvláštní kapitolu pak tvoří komparace gramatického myšlení Šaumjanova (ve svém vývoji) a Chomského generativní gramatiky.

Existuje zde samozřejmě aktuální a oprávněná otázka, zda v rámci současného stavu poznání lingvistiky, kdy převládají empirické přístupy k jazyku a kognitivně orientované gramatické teorie, je možné a adekvátní držet se postulátů strukturalismu.

Strukturalistické teorie jsou totiž např. podle Posnera⁷ charakterizovány následovně:

- zamítáním tradičních způsobů myšlení v různých akademických disciplínách;
- vírou, že akademické disciplíny mohou být plně rekonstruovány prostřednictvím několika málo základních principů;
- snažením se o výše uvedené bez zavedené terminologie a axiomů až do okamžiku, kdy byly takto rekonstruovány.

Posner⁸ vznáší otázku, co je objektem výzkumu sémiotiky. Je to kód, znak či jen vnímatelné signály? De Saussure⁹ píše, že langue a ne parole je pravým objektem lingvistického výzkumu. Pokud jsou však pozorovatelné fenomény parole a langue může být pouze odvozené z těchto fenoménů parole, nevede to k paradoxu sémiotiky, která má za svůj objekt empirického výzkumu určen teoretický konstrukt? Pokud tuto podnětnou úvahu aplikujeme na Šaumjanův základní postulát, že přímo pozorovatelné a dostupné jsou jen fenomény fenotypu, přičemž objektem zájmu má být (abstraktní) rovina genotypu, vidíme, že jsou podobné otázky opravdu aktuální.

Mnoho antropologů a lingvistů, stejně tak psychologů, začalo podle Posnera¹⁰ strukturalismus zamítat a namísto toho prosazovali vytvoření pragmatického přístupu k interpretaci znaku ve smyslu navrhovaném Peircem (1972) nebo Morrisem (1970).

⁷ Posner 2011, 12.

⁸ Posner 2011, 14.

⁹ De Saussure 1989, 44n.

¹⁰ Posner 2011, 16.

Ostatní¹¹ se dále drželi de Saussurových teoretických kategorií, zkoušeli s nimi však operovat v nových oblastech aplikace, jako např. Eco. Do značné míry zachovali jeho terminologii a věřili, že nastalé problémy mohou být vyřešeny reinterpetováním této terminologie. V této práci se mj. pokusím doložit to, že se výše uvedené tvrzení týká i Šaumjana.

Z hlediska analýzy Šaumjanových teorií je tedy potřeba si položit následující otázky: 1) zda jsou podobné teorie vzhledem k obrazu současné jazykovědy vůbec udržitelné, 2) pokud (alespoň zčásti) ano, jsou takto nastavená metodologická kritéria, tedy používané koncepty prolínající se jeho teoriemi, aplikována adekvátním, (zejména vnitřně) nerozporným způsobem? Ve své práci se pokusím pomocí jednotlivých dokladů potvrdit premisu, že tomu tak není. Abych mohl podrobit kritice inherentní rozpory ve strukturalistických gramatických (a sémiotických) teoriích prezentovaných v této práci, budu vycházet z předpokladu jazyka jako systému rovin a také předpokladu, že existuje abstraktní systém (*langue*, resp. *genotyp*) na jedné straně a na druhé straně jeho realizace (*parole*, resp. *fenotyp*). Bez následování těchto základních postulátů strukturalismu nemůže být jeho kritika vůbec zahájena, natož dále vedena.

0.3 Poznámka ke způsobům zápisu některých jevů

V práci se snažím dodržovat typografickou úpravu z děl Šaumjanových: názvy jím postulovaných zákonů tak budou uvedeny v uvozovkách a s velkým počátečním písmenem, jejich znění pak bude uvedeno kurzívou. Dva termíny, nacházející se v jisté relaci, budu uvádět kurzívou a s dvojtečkou mezi nimi. Když Šaumjan pojednává o lexikálním invariantu v *A Semiotic Approach to Language* (1987), volí jako příklad slovo *Run*; v *Signs, Mind, and Reality* (2006) pak volí zápis *RUN* – tyto zápisy nesjednocuji, ale ponechávám podoby originální.

Zatímco AGM (Applicative Generative Grammar) a AUG (Applicative Universal Grammar) jsou zkratky teorií/modelů, SMR (*Signs, Mind, and Reality*) je zkratka názvu knihy, v níž je jeho nejnovější teorie publikována. Činím tak jednak z toho důvodu, že své nejnovější teorii sám Šaumjan žádný název nedává (píše pouze o tzv. sémiotické gramatice), zejména jsem však chtěl vzhledem k odkazování na jeho práce analogicky zachovat třípísmennou zkratku.

¹¹ Posner však neuvádí (kromě Eca) žádné další badatele, což jeho tvrzení činí ne příliš relevantním.

1 Koncepty strukturální jazykovědy

1.1 Stanovení invariantu dané jazykové jednotky ve vztahu k její znakové povaze

V této části se zabývám principem stanovení invariantu (a variant) v jednotlivých jazykových plánech (fonologie, morfologie, syntax). Nejprve vymezím koncept invariantu (a variant) prizmatem Hjelmslevovy glosematiky, poté postupně přistoupím k vymezení znakovosti fonému a morfému a nastíním rovněž situaci plánu syntaktického, za jehož základní jednotku lingvistického popisu je brána „věta“ (v oblasti realizace – parole), resp. větný vzorec (jakožto jednotka systémová – langue). Pokusím se vysledovat, zda (a jaké) metodologické konsekventy plynou z (ne)možnosti stanovit invariant (ve smyslu Hjelmslevově) daného jazykového plánu z hlediska znakové povahy jednotek příslušného plánu.

1.1.1 Úvod do problematiky

Před sebou máme na první pohled dvě rozdílná kritéria, tedy invariantnost a znakovost dané jazykové jednotky, která poukazují na odlišné aspekty téže jednotky (foném, morfém, věta, resp. větný vzorec). Jedním z úkolů je položit si otázku, zda lze nalézt nějakou souvztažnost nebo dokonce podmíněnost mezi oběma kritérii (např. Pokud je něco znakem, musí to fungovat jako invariant? Nebo je tomu naopak? Je věta, resp. větný vzorec jednotkou invariantní povahy v identickém smyslu jako foném a morfém? atd.). Nabízí se samozřejmě otázka, proč vůbec předpokládat, že má invariant co do činění se znakem, resp. nahlížením jazykové jednotky jako znaku, na což zčásti dává odpověď např. Nekula s Hoskovcem (2003), když hovoří o tom, že se koncept invariantu zavádí v souvislosti s problematikou hierarchické (ko)relace funkce a formy¹² (viz také níže bod 2 v sumarizaci Čermákových úvah). Je třeba se ptát, z jakých objektivně existujících důvodů není foném považován za znak, když morfém je považován za základní znakovou jednotku v jazyce a u obou lze invariant stanovit „obdobným způsobem“, tedy zda hodnocení fonému jako „neznaku“ není jen ustálená reprodukce lingvistické tradice již od de Saussura a jeho *Kursu obecné lingvistiky* (1989).

¹² ESČ 2000, s. 187. Jisté souvislosti naznačuje i Čermák (viz níže) ve výkladech o jazykových jednotkách, srov. Čermák (2007, 102–103).

Dále je třeba se zabývat pojetím „věty“ (resp. větného vzorce), která vykazuje obecnou znakovou strukturu, ale za znak považována není (viz níže koncepci v Čermák 2007); je to z toho důvodu, že stanovení invariantu na této úrovni je velmi nejednoznačné? A lze jej opravdu považovat za velmi nejednoznačné?

1.1.2 Znakovost jazykových jednotek

Jelikož Čermák (2007) uceleně pojednává o znakovosti jazykových jednotek, zvolil jsem jej za výchozí platformu k dalším analýzám.¹³ K tomu se místy přidávají dílčí výklady o znakovosti jazykových jednotek v jednotlivých gramatických popisech češtiny, ukotvených v příslušných mluvnicích. Vyjděme z následujících tvrzení, obsažených v Čermák (2007): Čermák uvádí, že „ne všechny typy jazykových jednotek jsou znaky. Srovnej:

A – věta: není znak, ale má obecnou znakovou strukturu,

B – víceslovné pojmenování: je znak (je-li ustálené),

C – slovo: je znak (nejběžnější případ),

D – morfém: je znak (často oslabený),

E – foném: není znak, ale (výrazová) figura“ (Čermák 2007, 23).

Z tohoto výčtu se budu věnovat následujícím třem bazálním jednotkám lingvistického popisu: fonému, morfému a větě (resp. větnému vzorci – viz dále). Víceslovné pojmenování není obecně přijímáno jako jedna ze základních jednotek lingvistického popisu a slovo opomeno z důvodu přílišné obtížnosti při stanovování kritérií jeho delimitace, resp. stále přetrvávajících neshod lingvistů nad definováním slova jako základní jednotky lexikálního plánu. S tím souvisí také problém vymezení lexikálního plánu jako „autonomní“ oblasti lingvistiky nebo vnímání tohoto plánu jako roviny, která „pouze“ prochází „napříč“ morfologií a syntaxí.

Znakem je tedy podle Čermáka¹⁴ něco, co zastupuje něco jiného. Užitím znaku se jeho slovy¹⁵ předává nějaká informace, znak tedy podle něj souvisí s významem, resp. s obsahem, avšak situaci nelze chápat tak, že se s nimi kryje. Ačkoliv to Čermák neuvádí explicitně, je evidentní, že vychází z klasického bilaterálního pojetí lingvistického znaku, které se etablovalo zejména prostřednictvím *Kursu obecné lingvistiky* (dále jen KOL) F.

¹³ Jsem si vědom „nerovnosti“ mezi didaktičtějšími výklady Čermákovými na straně jedné a výklady dalších jazykovědců (Hjelmslev, Trubeckoj, Trnka) na straně druhé. Čermákovy texty tak spíše než jako metodologická platforma zastávají funkci „pojmově prezentační“.

¹⁴ Čermák 2007, 22.

¹⁵ Čermák 2007, 23.

de Saussura¹⁶ (který také Čermák přeložil do češtiny). Svědčí o tom nejen výčet vlastností, které znaku Čermák¹⁷ přisuzuje; jako základní charakteristiky lingvistického znaku jmenuje arbitrárnost, lineárnost a diskretnost¹⁸, ale zejména následující pasáž: „Znakem se tedy, jak je patrné, obvykle míní výraz (např. slovo stůl), a to především ve svém vztahu k významu; při tomto pohledu jde o bilaterální pojetí znaku. Pokud se znkem myslí pouze forma, označuje se tento přístup jako unilaterální pojetí znaku.“¹⁹

Jedním z dílčích úkolů této části práce je rovněž poukázat na to, že – ač je znakovost jednotek lingvistického popisu prezentována skrze pojetí bilaterální – ne vždy se o pojetí bilaterální skutečně jedná, resp. že ne vždy je situace zřejmá.

Důležité je mít na paměti, že pracujeme s dyadickým pojetím, které znak uvažuje jako diskretní jednotku; v rámci tohoto pojetí lze pak rozlišovat pojetí unilaterální (výraz) a bilaterální (výraz a význam); vedle dyadického pak existuje ještě pojetí triadické, které chápe znak interaktivně, znkem je zde tedy semioze jakožto interakce. V této stati se budu přidržovat bilaterálního pojetí jazykového znaku (ve smyslu de Saussure, 1989; v návaznosti na něj např. také Čermák, 2007), k jiným koncepcím prozatím přihlédnou pouze marginálně, vždy však s explicitním poukazem na danou „odbočku“.

Podle Čermáka²⁰ všechny disciplíny (a s nimi související koncepty) vázané na znak mají vztah k významu a současně tyto koncepty existují jako důsledek první artikulace. Jazyková jednotka je pak vymezena zejména tím, zda náleží do oblasti langue nebo do oblasti parole. Základní rozdíl mezi těmito jednotkami vidí Čermák v systémovém uplatnění jednotky a její realizace, popř. také invariantu a variant.²¹

Invariant se svými příslušnými variantami jsou podle Čermáka²² způsoby existence jazykové jednotky; invariantem je systémová forma, která je považována za reprezentativní a obecnou (vykazuje abstraktní povahu), variantou je pak myšlena podoba invariantu, která je zvolena ke konkrétnímu textovému užití a vykazuje také jistý druh příznaku²³.

Mírně problematické podle mého názoru je, že k popisu jednotek z hlediska jejich znakové povahy je pro syntaktický plán Čermákem zvolena jednotka z oblasti realizace

¹⁶ De Saussure 1989.

¹⁷ Čermák 2007, 23.

¹⁸ Srov. de Saussure, 98–100.

¹⁹ Čermák 2007, 25.

²⁰ Čermák 2007, s. 102.

²¹ Čermák 2007, s. 103.

²² Čermák 2007, s. 103.

²³ Příznak je Čermákem (2007, 277) definován jako rozlišující (zvláště funkční nebo sémantický) rys jednotky nebo jazykové kategorie (v kontrastu k jiné/jiným), vytvářející z ní zpravidla variantu.

(parole), tedy věta, a ne jednotka systémová (langue), tak jako u plánu fonologického foném a morfologického plánu morfém, a zejména to, že větu (ani větný vzorec), ač jistě je produktem první artikulace, za znak nepovažuje. Z důvodu jisté nepřehlednosti Čermákových úvah jsem se je pokusil přehledně sumarizovat následujícím způsobem:

- to, co je 1) jednotka 1. artikulace – je/může být znak,
- to, co je 2) systémové, abstraktní – je/může být invariant.

U „věty“ podle Čermáka (viz bod 1) můžeme prohlásit, že má obecnou znakovou povahu, ale znakem není.²⁴ Zde se však nabízí otázka, zda je tomu tak proto, že to není jednotka systémová (langueová), ale parolová, tedy nelze hovořit o stabilním spojení výrazu s významem, nebo zda jsou důvody jiné. Je však třeba uvést, že Čermákův náhled není obecně přijímán, tak např. *Mluvnice češtiny 3* (1987, 10) „větu“ za znak považuje, v souvislosti se znakem pojednává o „větě“ i Čechová a kol. (1996, 20), k zevrubnějšímu pojednání však nepřistupuje, identická je situace v mluvnici Cvrček a kol. (2010, 15).²⁵

V dalších pasážích Čermákovy publikace se již ohledně znakovosti jazykových jednotek dozvídáme pouze minimální množství informací: u morfému to, že je považován za „minimální jazykový znak“, je tedy minimální (abstraktní a systémovou) významovou a/nebo gramatickou jednotkou [...] a vždy disponuje významem a/nebo jistou funkcí;²⁶ poslední informací vztahující se ke znakovosti jednotek je pak poměrně důležitý dodatek, a to sice přiznání znakové povahy (kromě věty jakožto konkrétní textové realizace větného vzorce) také jejímu větnému vzorci (resp. jeho struktuře), který je definován jako „abstraktní systémový model k realizaci určitého typu vět“.

Tato znaková povaha je pak důsledkem lineárně uspořádaného sledu prvků, které jsou propojeny vzájemnými relacemi.²⁷ Za náležité tedy pokládám uvažovat na rovině syntaktické jako základní jednotku lingvistického popisu právě větný vzorec z toho důvodu, abychom se pohybovali stále na úrovni popisu jazykového systému, jako je tomu v případě fonému a morfému. Jinými slovy, na jedné straně uvažovat foném a morfém a na druhé straně, v plánu syntaktickém, přejít k „větě“²⁸, považuji za neadekvátní.

²⁴ Čermák však opodstatnění této (zdánlivě) kontradiktorické formulace pozornost nevěnuje.

²⁵ Lze se domnívat, že uvedené mluvnice tak činí proto, že pojmají „větu“ jako jednotku systémovou a jako její realizaci pak „výpověď“.

²⁶ Čermák 2007, 122.

²⁷ Čermák 2007, 152.

²⁸ Je samozřejmě možné, v rámci dichotomie věta vs. výpověď, pokládat za jednotku systémovou (abstraktní) větu a výpověď jako její realizaci; pracuji však s pojetím, podle kterého je abstraktní větný vzorec a věta je jeho realizací (viz např. Čermák 2007, 152).

1.1.3 Delimitace invariantu konkrétních plánů jazyka

K rozšíření termínů invariant a varianta v lingvistické teorii dochází zejména skrze Louise Hjelmsleva a jeho práci *Prolegomena to a Theory of Language*²⁹. Hjelmslev výstižně formuloval myšlenku, že „na mnoha místech v libovolném textu máme „stejnou“ periodu, „stejnou“ větu, „stejně“ slovo, „stejnou“ slabiku [...] můžeme říct, že každá perioda, [...] každá slabika se vyskytují v mnoha exemplářích. Tyto exempláře nazveme variantami a veličiny, jejichž jsou exempláři, invarianty (Hjelmslev 1972, 67).“³⁰

U každého takového vymezení tedy docházíme k iteraci prvků (variant), které jsou realizací základního abstraktního tvaru (invariant), a které můžeme prostřednictvím tohoto kritéria zařadit. Obecně tedy můžeme říct, že invarianty jsou postihnuteľné jen skrze jejich příslušné varianty a varianty jsou zase instrumentem používaným k tomu, aby odkazovaly k příslušným invariantům. Hjelmslev bezpochyby není jediným lingvistou, který přispěl k diskuzi o možnostech delimitace invariantních a variantních jednotek příslušných plánů jazyka, ovlivnil ji však podle mého názoru nejvýrazněji měrou. Z toho důvodu bude jeho metoda podkladovou koncepcí tohoto oddílu práce, jehož cílem je utřídit pravidla, která pomáhají k identifikaci a kategorizaci variant a invariantů a dále k jejich aplikacím na konkrétní jevy jazyka.

V jazykovědě je invariant obecně definován jako základní tvar jazykové jednotky relativně ustálený, většinou bezpříznakový, obsažený ve všech realizacích jednotky (tedy opak varianty), význam adjektiva invariantní je poté „ne(pro)měnný, stálý.“³¹ Lotko³² pokládá invariant za základní, zpravidla bezpříznakovou, nejfrekventovanější a reprezentativní formu jazykové jednotky, na kterou lze dané varianty převést. Varianta je pak podle něj³³ příznakovou aloformou jazykové jednotky daného plánu jazyka, která disponuje v zásadě stejnou funkcí i významem jako invariant. Hoskovec s Nekulou³⁴ hovoří o invariantu jako o zkráceném vyjádření termínu „invariantní význam jazykové formy“, což představuje společný význam všech realizací jisté jazykové formy, resp. soubor neměnných vlastností daného jazykového jevu, který lze ve fonologii, morfologii i lexikologii popsat pomocí distinktivních rysů. Koncept invariantu, jak již bylo uvedeno,

²⁹ Práce vyšla poprvé roku 1943, český překlad (se kterým pracuji v této disertaci) pak v roce 1972.

³⁰ V jiných teoriích je toto řešeno např. pomocí dichotomie type/token – viz např. Palek 1969.

³¹ Kraus a kol. 2007, 362.

³² Lotko 2003, 52.

³³ Lotko 2003, 122.

³⁴ ESČ 2000, 187.

je podle nich aplikován ve spojitosti s otázkou hierarchické (ko)relace funkce a formy. V případech, kdy je forma podřízena funkci, resp. kdy forma funkci obsluhuje, není nutné (a ani možné) uvažovat o daném invariantu formy; (podle autorů jde např. o otázku, v jaké funkci vystupuje český genitiv). V případě postupování od formy k funkci se funkce chápe jako užití dané formy v konkrétním kontextu – za invariant se pak považuje to, co utváří jednotu formy v jejích rozličných realizacích.³⁵

Trnka³⁶ je toho názoru, že charakterizovat strukturní výstavbu jazyka znamená popsat zákonitosti jeho invariantních entit, nesouhlasí s „matematikou“ Hjelmslevovou a reviduje jeho koncepci fonému. Fonémy nelze podle Trnky³⁷ považovat za elementární funkční fonologické entity, těmi jsou totiž distinktivní rysy (v Trnkově pojmosloví tzv. označenci) uvažované jako designáta znakové relace, ve které je však za znak pokládána fónická látka. I fonémy samotné lze však podle Trnky³⁸ považovat za takřka přímé designáty fónické látky, a proto jsou pojímány jako jednotky fonologického plánu jazyka, jelikož přímo realizují slova³⁹. Trnka považuje foném za znak, jelikož vychází z unilaterálního pojetí jazykového znaku; jako znak uvažuje tedy pouze složku výrazovou (konfiguraci distinktivních rysů).

Trnka⁴⁰ dále uvádí, že svou koncepcí fonémů a relevantních rysů řeší i otázku fonémů a jejich příslušných variant. Hjelmslevova koncepce je podle Trnky vystavěna na distribuci hlásek ve slovech, to znamená, že za fonémy se pokládají dvě hlásky, které se nacházejí v jistých pozicích alternativně a disponují dokonce potenciálem rozlišovat dvě slova (jako např. v češtině *ten/sen*), zatímco varianty představují dvě hlásky, které se vyskytují ve vylučných pozicích⁴¹. Uvedené kritérium je sice slovy Trnkovými značně jednoduché, ale nefunguje v jistých jazycích, ve kterých se v oněch specifických pozicích nacházejí dvě absolutně různorodé hlásky a vzhledem k jejich různorodosti je vyloučeno pro ně určit invariant.

Prozatím lze sumarizovat tak, že fonologie Pražského lingvistického kroužku (zde v personálním zastoupení B. Trnky) delimitovala opozici invariantů (v tomto kontextu

³⁵ ESČ 2000, 187.

³⁶ Trnka 1990, 34.

³⁷ Trnka 1990, 35.

³⁸ Trnka 1990, 35.

³⁹ Srov. s pojetím fonému a jeho vztahem ke znaku zejména v kap. 4.3.

⁴⁰ Trnka 1990, 36.

⁴¹ Tedy takové dvě hlásky, které se od sebe neliší alespoň jedním relevantním rysem (znělost, délka apod.) alespoň v jedné pozici ve slově alternativně (v češtině např. *ten/den*).

fonémů) jako distinktivní opozici,⁴² což však také není koncepce obecně a bez výhrad přijímaná.

1.1.4 Invarianty

Jako invarianty uvažuje Hjelmslev⁴³ koreláty se vzájemnou komutací⁴⁴. Můžeme je pokládat též za nějakou abstraktní jednotku, která zaštiťuje své varianty nebo obecně také za jednoduchou množinu všech příslušných variant. Podle Hjelmsleva lze určit jednotky, které navzájem nedisponují ani vztahem substituce⁴⁵, ani komutace, především ty, které nenáleží identickému paradigmatu, např. vokál a konsonant.

1.1.4.1 Komutační zkouška a její principy

Hjelmslev výstižně formuloval pravidla komutační zkoušky, která je k dispozici k vyvozování invariantů z příslušných variant. Za hlavní Hjelmslevův přínos vzhledem k proudům a školám, které uplatňovaly komutační zkoušku již dříve, je možno pokládat rozšíření záběru komutace.⁴⁶ Siertsema⁴⁷ tvrdí, že korelace náleží systému jazyka. Za korelaci v plánu výrazovém pokládá tedy střídání mezi dvěma elementy výrazového systému (/g/ x /t/ : [dog x dot]). Uvedená dichotomie se vztahuje ke korelaci v obsahovém plánu jazyka (střídání mezi obsahy /dog/ x /dot/).

Změna významu je jediným testovacím kritériem, v němž samotná komutační zkouška spočívá. Pomocí takové zkoušky lze identifikovat množiny variant vztahujících se k příslušným invariantům. Varianty příslušných invariantů se mohou fakultativně shodovat, shoda invariantů je obligatorně vyloučena.

1.1.4.2 Rozšíření komutační zkoušky na vyšší plány jazyka

Hjelmslev podotýká, že komutační zkouška je adekvátním nástrojem nejen k nalezení fonémů a morfémů pomocí daných alofonů a alomorfů, ale rovněž pro komplexnější jazykové jednotky. Siertsema⁴⁸ však upozorňuje na to, že komutace uvažovaná pouze jako teoretická operace vykazuje u entit vyšších než slovo jistou míru

⁴² Trnka 1990, 69.

⁴³ Hjelmslev 1972, 72.

⁴⁴ Komutaci je možné definovat jako korelaci v jistém jazykovém plánu, která se vztahuje ke korelaci v jiném jazykovém plánu (Hjelmslev 1972, 78).

⁴⁵ Substituci je možné vyložit jako nepřítomnost mutace mezi jednotlivými členy paradigmatu, jedná se tedy o protiklad komutace (Hjelmslev 1972, 79).

⁴⁶ Siertsema 1965, 164.

⁴⁷ Siertsema 1965, 164.

⁴⁸ Siertsema 1965, 165.

rozpornosti, jelikož se podle něj komutační zkouška projevívá jen jako komutační zkouška mezi jednotlivými slovy příslušné věty.⁴⁹

1.1.5 Invarianty a varianty v plánu fonologickém

Foném⁵⁰ lze definovat jako elementární jednotku zvukového plánu jazyka, která se uplatňuje při ustavování a rozlišování minimálních významových jednotek, tedy morfémů. Také jej lze definovat jako třídu alofonů (invariant, třída variant) nebo jako souhrn distinktivních rysů, které jsou totožné pro všechny realizace daného fonému.⁵¹ Můžeme jej tudíž pokládat za jednotku, která je relačně vymezena k dalším entitám příslušného systému.

Základem komutační zkoušky je alternace alofonů, resp. kombinatorní varianty fonému, mezi nimiž lze určit vztah komplementární distribuce:⁵² v případě, že alternace alofonů směřuje ke změně významu daného řetězce, nejedná se pak o alofony identického fonému. Jestliže za elementární znak, disponující jak stránkou obsahovou, tak stránkou výrazovou, pokládáme morfém, pak se změna významu projeví až na rovině morfologické. To znamená, že pokud nahrazením jistého alofonu jiným alofonem dojdeme k tomu, že dostaneme dva alomorfy dvou různých morfémů, jedná se o dvě různé alofonové varianty daných fonémových invariantů.

Podle Čermáka⁵³ na rozdíl od fónu, který je pokládán za konkrétní textové ztvárnění abstraktní systémové jednotky fonému, je alofón považován za systémovou alternantu, resp. variantu fonému, a uvažovat jej je smysluplné až v rámci vzájemných relací všech alofonů a jejich pozic v systému. Tentýž jev, nazíraný z různých pozic, tedy vyjadřuje dva různé aspekty: při upřednostnění realizace se jedná o fóny, v případě, že upřednostníme např. alternativnost, se jedná o alofony. Při identifikaci invariantů a jejich variant v plánu fonologickém tedy nedochází k zásadnějším nesnázím, čemuž napomáhá především uzavřený repertoár elementárních jednotek popisu tohoto plánu jazyka.

Je důležité upozornit na skutečnost, že se identický termín může objevit v různých teoriích (Hjelmslev, Trubeckoj, Trnka) s odlišným významem, interpretování příslušných konceptů je tedy vždy závislé na ukotvení v rámci pojmového aparátu konkrétního směru, školy či metodologie. Např. funkční pojetí fonému Pražské školy se

⁴⁹ Siertsema 1965, 165.

⁵⁰ Erhart 1990, 37–38.

⁵¹ Palková 1994, 250n.

⁵² Palková 1994, 124.

⁵³ Čermák 2007, 106.

vzpírá pojetí Hjelmslevovu. Kodaňský strukturalismus jde totiž v pojetí fonologie, resp. fonému jako invariantu, odlišnou cestou vzhledem ke koncepci Pražské školy (např. Trubeckoj) v tom, že se opírá o distribuční analýzu a výraznou míru formalizace. Na rozdíl od pražské fonologie Hjelmslev nepracuje s dílčími zvukovými charakteristikami, ale s vlastnostmi strukturními, které se vztahují k jednotlivým konfiguracím.⁵⁴

1.1.6 Invarianty a varianty v plánu morfologickém

V plánu morfologickém se za invariantní jednotky považují morfémy, jim příslušné varianty jsou pak (alo)morfy. Morfémy se běžně diferencují do dvou základních skupin – na morfémy lexikální a gramatické. Při inventarizaci morfémů se přihlíží k obdobným pravidlům jako při inventarizaci fonémů.

Morfém⁵⁵ bývá definován jako nejmenší jazykový znak, jednota označujícího a označovaného. Tak jako foném můžeme i morfém pokládat za jednotku vymezenou vztahy k dalším jednotkám, resp. za třídu alomorfů (konkrétních výskytů morfému). Alomorf pokládá Čermák⁵⁶ za distribuční variantu morfému, která je nahlížena jako systémová alternanta a jako součást třídy alomorfů. Alomorf tedy vykazuje důležitý rys paradigmatický a podle Čermáka⁵⁷ o něm mluvíme tehdy, pokud uvažujeme vzájemně možné alternativy a pozici jedné z nich mezi jinými.

Jednou z možností třídění morfémů je slovy Čermáka⁵⁸ diferenciaci na morfémy synsémantické (gramatické) a autosémantické: flexivní a nulové morfémy jsou pokládány za synsémantika (bez jasného významu, pouze s funkcí), ostatní jsou pokládány za autosémantika (plnovýznamové, vykazující lexikální význam).

Jisté gramatické morfémy se mohou realizovat prostřednictvím nulových alomorfů. Tyto jsou společně s morfémy flexivními Čermákem⁵⁹ pokládány za synsémantika (bez jasného významu, jen s funkcí). Příslušný alomorf poté disponuje totožnými funkcemi, jaké jsou příznačné pro alomorfy nenulové. Jde tedy o legitimní nepřítomnost jakéhokoli gramatického morfému, např.: genitiv + plurál + femininum vyjádřeno pomocí „nuly“ ve tvaru [žen - ∅] a pomocí *í* ve tvaru [esenc - *í*] apod.

I přesto, že v morfologickém jazykovém plánu disponujeme relativně uzavřenou množinou jednotek (morfémů), která je podobná té plánu fonologického, je situace

⁵⁴ Srov. např. Palková 1994, 125–126.

⁵⁵ Erhart 1990, 70, srov. také Cvrček 2010, Čechová a kol. 1996 aj.

⁵⁶ Čermák 2007, 122–123.

⁵⁷ Čermák 2007, 122–123.

⁵⁸ Čermák 2007, 122.

⁵⁹ Čermák 2007, 122.

výrazně složitější především vzhledem k homonymii, ať už lexikální nebo gramatické, přičemž je nutné uvažovat rovněž potenciální funkce morfémů tzv. nulových. Přiřazování jednotlivých alomorfů k daným morfémům může být znesnadněno také principem neutralizace, tedy v okamžiku, kdy se různé alomorfy překrývají.

1.1.7 Invarianty a varianty v plánu syntaktickém

V následující pasáži se – navzdory různým odsudkům⁶⁰ – pokusím ukázat, jakým způsobem by se mohlo ubírat uvažování o syntaktickém invariantu ve smyslu Hjelmslevově. Jak už jsem předeslal, k dodržení jednotících kritérií je třeba za základní popisnou jednotku plánu syntaktického neuvažovat větu, ale (abstraktní) větné vzorce, které v rámci české lingvistické tradice důkladně popsali zejména Daneš s Hlavsovou (1987).

1.1.7.1 Danešovy větné vzorce z hlediska konceptu invariantu

Základním stavebním kamenem této teorie⁶¹ je diferenciací formálně-gramatické složky vzorce (GVV) a složky sémantické (SVV). Za konstitutivní členy GVV se podle autorů nepovažují jen subjekt a predikát, ale zapojují se do něj všechny prvky, které nesou vůči jiným vzorcům syntakticky distinktivní vlastnosti – tyto prvky dále autoři pojmenovávají jako funkční pozice vzorce a charakterizují je ze slovnědruhového a flexivního hlediska takovými relevantními rysy, které diferencují vzorec po stránce formální od dalších vzorců – jde tedy o morfologické kategorie, které jsou podmíněny syntakticky. Např. ve větě typu 1) *Náš otec nakoupil potraviny* je syntakticky relevantním údajem přítomnost S_{acc} , jelikož diferencuje výpovědi typu 1) od výpovědi typu 2) *Maminka plakala*.

Morfologické kategorie substantivum, verbum finitum, nominativ, akuzativ diferencují vzorec z hlediska morfologického. Můžeme si tedy položit otázku, jestli jako invariantní nahlížet výskyt jistého větného členu v příslušné pozici v daném vzorci. Uvedme jako příklad agens v pozici subjektu (*Otec nakoupil potraviny*) – při pasivizaci (*Potraviny byly nakoupeny otcem*) se do pozice subjektu dostává patiens a vzniklou situaci by bylo možno hodnotit jako variantu situace původní. Uvedeným způsobem však uvažovat čistě invariantně/variantně možné není, jelikož se zde jedná o situaci

⁶⁰ Např. Siertsema 1965, viz výše.

⁶¹ Daneš a kol. 1987, 41.

odehrávající se na dvou úrovních – GVV a SVV.⁶² Za gramatický invariant lze pokládat morfosyntaktické určení příslušného subjektu, avšak variování je sémantické, neboli (princip typu invariant/varianta) probíhá na dvou rovinách s tím, že až dosud popis invariantu zůstával jednodimenzionální. V tomto bodě tedy dospíváme ke zjišťování vztahu mezi dvěma vzorcovými rovinami.

1.1.7.2 Pojetí invariantů v jazyce z hlediska generativní gramatiky

Jak bude patrné zejména v kap. 3. této práce, Šaumjan své vlastní teorie vymezuje vůči teoriím jiným, které se snaží kritizovat. Způsob, jakým Šaumjan dokladuje svou kritiku z děl názorově odlišných lingvistů, je přinejmenším diskutabilní – z představitelů generativní gramatiky odkazuje pouze na Chomského a i v jeho případě čerpá zejména z děl starších, tudíž je podle mě třeba uvést i některé další (a novější) protagonisty generativního myšlení.

Činím tak odbočku nejen chronologickou, ale i tematickou, kterou však v tomto místě považuji za nezbytnou vzhledem k analogiím mezi Šaumjanovým pojetím invariantu a pojetím minimalistickým v kap. 4.6.

Jako novodobého reprezentanta „chomskyánských“ přístupů k jazyku uvádím jednu z odnoží minimalismu, tzv. bare grammar Keenana a Stablera (2003). Podle nich⁶³ byla idea Chomského v *Syntactic Structures* přibližně taková, že vlastnosti, kterými všechny jazyky světa disponují, nám budou dány nějakým vhladem do povahy mysli. Problémem je, jak smířit generalizaci s jazykově specifickými fenomény a variantností napříč jazyky, kterou tyto fenomény způsobují.

Keenan a Stabler zakládají svou teorii právě na lingvistickém invariantu. Gramatiky jednotlivých jazyků jsou podle autorů definovány s ohledem na určitý konkrétní jazyk a v komparaci s gramatikami jiných jazyků, resp. v pokusech aplikovat dané gramatické teorie na jiný jazyk než jim příslušný, nemusejí být úspěšné. Určité relace a složky však mohou být gramatikám přirozených jazyků invariantní.

Jedním takovým případem se Keenan se Stablerem zabývají v textu *Linguistic Invariants and Language Variation* (2003). Podle nich je gramatikou „způsob definování (a sémantického interpretování) třídy výrazů.“⁶⁴ L, jazyk generovaný gramatikou G, je množinou výrazů, kterou je možné sestavit pomocí těchto výrazů z lexikonu (Lex),

⁶² Pokud bychom však chápali „kombinaci“ morfologické a syntaktické jazykové roviny jako jednu rovinu morfosyntaktickou, pak – pomocí KVV – na této „kombinované“ rovině invariant (a varianty) stanovit lze.

⁶³ Keenan – Stabler 2003, 1–2.

⁶⁴ Keenan – Stabler 2003, 2.

a následným aplikováním funkcí, pomocí nichž jsou struktury budovány mnoha různými způsoby⁶⁵. Podle autorů je tedy dána určitá gramatika G a její invarianty jsou pak považovány za jazykové objekty (výrazy, vlastnosti těchto výrazů, relace mezi výrazy, funkce z výrazu na výraz atd.), jež nelze modifikovat beze změny struktury.

Některé invarianty angličtiny:⁶⁶

- 1) Na nejnižší úrovni „výrazu“ je to např. *himself*, jelikož se může nacházet pouze mezi jistými elementy a žádnými jinými.
- 2) Na rovině „vlastnosti“ je to např. vlastnost „být lexikální složkou“.
- 3) Invariantní vlastností anglického jazyka je např. vlastnost „být anaforou“. K anaforám náleží výrazy jako *himself*, *both*, které jsou obligatorně interpretovány jako jistým způsobem referenčně závislé.
- 4) Na úrovni relací a funkcí je za invariantní považován např. binární vztah „*is* je konstituentem něčeho“ ($CON_{eng} = g$), neboli je univerzálním (zvýraznil M. J.) invariantem v následujícím smyslu: Pro všechny gramatiky G je CON_g invariantem. Jako invariant lze tudíž označit (avšak ne univerzálně) třímístný vztah typu *s is a possible antecedent of an anaphor t in u*.

Na základních druzích invariantů autoři ukazují,⁶⁷ jaké mají tyto invarianty hraniční podmínky, aby je bylo možné za invarianty považovat – na základě toho je pak možné určit, jestli je možné danou vlastnost dílčí gramatiky G pokládat za invariant.

Autoři uvádějí i některé příklady invariantů všech gramatik G :

- 1) Pokud je C (coord/slučovat) funkční kategorií a každé Lexikum (c) je invariantem, poté můžeme každé $PH(C)$ ⁶⁸ považovat za invariant.
- 2) Soustava podmnožin invariantů L_g (jazyka tvořeného určitou gramatikou) je uzavřena v relativních doplněních, náhodnými průniky a spojeními. Negace, konjunkce a disjunkce invariantních vlastností jsou samy sobě invariantními vlastnostmi. Pokud je tedy podle autorů možné považovat vlastnost „být vlastním jménem ženského rodu“ za invariantní a pokud totéž platí o vlastnosti „být vlastním jménem v plurálu“, pak lze pokládat za invariantní vlastnost „být vlastním jménem ženského rodu v plurálu“ atd.

⁶⁵ Avšak v rámci konečného množství takových způsobů, viz Keenan – Stabler 2003, 2.

⁶⁶ Keenan – Stabler 2003, 5.

⁶⁷ Keenan – Stabler 2003, 6–7.

⁶⁸ $PH(C)$ = možnost slučovat členy soustavy lexikální položek (P).

Autoři tvrdí⁶⁹, že jejich metoda stanovování invariantů v přirozených jazycích je empirická, ne matematická, a připouštějí, že následný empirický výzkum na toto téma může jejich výsledky falzifikovat.

1.1.8 Závěr

Pokusil jsem se poukázat na to, že i přes apriorní vzdávání se možnosti identifikovat invariant(y) na rovině syntaktické takové snahy určitý stupeň relevance vykazují. Vysledoval jsem také jistý posun v uvažování o konceptu invariantu právě při snaze o jeho identifikaci v rámci syntaktického plánu jazyka. Otázkou je, zda se tak děje vlivem inherentního aktuálně-referenčního potenciálu syntaktických jednotek (resp. jejich realizace) a také řazení syntaktického plánu jazyka do oblasti parole, tedy promluvy⁷⁰. Je důležité zohlednit, do jaké míry se striktní definice invariantu/variant (ve smyslu Hjelmslevově) posune, pokud budeme uvažovat ne lineárně, ale vertikálně – tak jako v případě vztahu SVV vs. GVV. Co se syntaktického plánu jazyka týká, definice invariantu se podle mého mínění posunula daleko od výchozího významu v pojetí Hjelmslevově, především kvůli aktuálně-referenčním významům, které s teorií invariantu nejsou kompatibilní, resp. takový náhled a priori vůbec nepřipouštějí.

Podle mého názoru tedy lze jistým způsobem uvažovat o stanovení větného vzorce jako invariantu plánu syntaktického, dostáváme se však – na rozdíl od situace při stanovování invariantu u fonému a morfému – k vícerovinnému náhledu, což může být důvodem nekonzistentních výkladů o dané problematice (srov. např. právě Čermák 2007), jistou roli při vzniku těchto deskripčně-interpretacních nekonzistencí může hrát také odklon od adekvátního, kontinuálního náhledu systémového (foném, morfém → větný vzorec) k uvažování jednotek v jejich konkrétních realizacích (věta).

Pro koncepci jazykových invariantů Keenana a Stablera (2003) je spíše než dichotomie invariant/varianty daleko výstižnější koncept „jazykových univerzálií“ (ve smyslu Čermákově), resp. zejména průnik definicí A) a B) níže.

Univerzálie lze tedy podle Čermáka pokládat za:

A) Obecné konstitutivní rysy jazyka jako např. to, že je jazyk autonomním systémem složeným ze subsystémů navzájem se ovlivňujících, vykazuje např. tendenci k ekonomii projevu apod.⁷¹

⁶⁹ Keenan – Stabler 2003, 17.

⁷⁰ Tak např. Čechová a kol. 1996, 225.

⁷¹ Čermák 2007, 74.

B) V teorii Chomského (a jeho pokračovatelů) mohou být univerzálie podle Čermáka⁷² charakteru: a) formálního – což jsou nutné podmínky, podle nichž se řídí gramatika, pokud mají fungovat (např. počet a typ komponentů, nastavení pravidel, strukturace transformací aj.); b) substantivního – čímž se myslí jednoduché složky gramatiky a fonologie, jež slouží k základním analýzám, jako je „NP, VP, v“ atd.⁷³

V určitých aspektech je zřejmé, že pouze samotná idea invariantu naráží na zásadní překážky. Lze vyslovit předpoklad, že princip invariantu v jazyce nachází oporu v metodologii (jako je především v oblasti sémiotiky bilaterální pojetí jazykového znaku⁷⁴), která tomuto principu přiznává (resp. zabezpečuje mu) ontologický status.

Souvztažnost nebo dokonce podmíněnost mezi oběma kritérii se však prokázat nepodařilo. Nelze tedy s jistotou tvrdit, že pokud považujeme určitou jazykovou jednotku za znak, musí rovněž fungovat jako invariant nebo naopak.⁷⁵

1.2 Foném jako figura, nebo foném jako znak?

Tato část pojednává o problematice (ne)znakovosti základní jednotky fonologického plánu jazyka, tedy fonému, ve čtyřech mluvnících českého jazyka, a to vydaných po roce 1986. Snaží se rovněž formou historického exkurzu podat základní představu o tom, jak byl v lingvistice rozvíjen koncept figury, tedy nejnižšího (a neznakového) stavebního elementu znakových jazykových jednotek, a rozhodnout, zda a na základě jakých kritérií by měl být foném v mluvnících jazyka českého považován právě za figuru, nebo naopak za znak. Práce kriticky nahlíží popisy fonému v jednotlivých mluvnících a snaží se formulovat nekonzistence jak mezi jednotlivými koncepcemi, tak uvnitř koncepcí samotných. Rovněž koncepty figury a fonému se budou objevovat v průběhu analýzy Šaumjanových gramatických teorií v kap. 4.

⁷² Čermák 2007, 74.

⁷³ C) jsou pak tzv. univerzálie implikační: zde se nacházejí univerzálie typu „jestli A, pak B“, např. „má-li jazyk slovosled VSO, pak má vždy předložky“, nebo „má-li jazyk flexi, má vždy i derivaci“ apod.

⁷⁴ Tedy jednota označujícího a označovaného přítomná striktně současně, např. ve smyslu de Saussure (1989), s jehož koncepcí pracuje např. i Čermák (2007). V možnostech této práce není zjišťovat vztah konceptu invariantu a dalších znakových koncepcí, ať již unilaterální (v rámci sémiotiky tzv. dyadické), nebo koncepcí, které znak neuvažují jako jednotku diskretní povahy, ale chápou jej v rámci sémiotiky tzv. triadické, tedy interaktivně.

⁷⁵ O možnostech stanovení invariantu na různých jazykových rovinách a o problémech s tím souvisejících pojednává zčásti i magisterská práce Janečka, 2011.

1.2.1 Úvod do problematiky

Dílním cílem této části je upozornit na to, že jsou současné mluvnice českého jazyka⁷⁶ pojaty z hlediska koncepce jazykového znaku (byť spíše implicitně) bilaterálně, ač je vzhledem k postupu při deskripci jednotlivých jazykových jednotek daleko adekvátnější označit pojetí znaku v těchto mluvnicích jako unilaterální.⁷⁷ Dalším dílním cílem je pak v návaznosti na právě uvedené prokázat, že by měl být foném v těchto mluvnicích považován za jednotku znakovou vzhledem k tomu, jaká jsou v oněch mluvnicích kritéria delimitace znaku (resp. toho, co bude zahrnuto do gramatického popisu) stanovena.

1.2.2 Foném jako znak – unilaterální pojetí znaku

Ustavit foném jako znak není nikterak problematické v případě, kdy pro delimitaci (jazykového) znaku zvolíme unilaterální přístup. Tak např. pro Jakobsona⁷⁸ je foném (svazek distinktivních rysů) znakem, má totiž distinktivní povahu stejně jako již samotný distinktivní rys. Jakobson tudíž nepovažuje zvuk za pouhou „věc o sobě“, nýbrž za funkční prvek sloužící k signifikaci. Jsou to tedy právě distinktivní rysy, které mají sloužit k rozlišení vyšších znaků (což jsou např. slova) od sebe navzájem. Fonémy (a distinktivní rysy) představují pro Jakobsona „znaky znaků“ – jejich signatum je odlišnější nebo představuje čistou rozdílnost – ne tak jako u jiných typů znaků, které již mají nějaký obsah⁷⁹.

Unilaterálně s fonémy pracuje např. i již zmiňovaný Trnka, který je nepovažuje za nejmenší funkční fonologické prvky, jelikož takovými elementárními fonologickými prvky jsou již distinktivní rysy (v jeho terminologii tzv. označenci) – viz kap. 1.1.3.

Jelikož jsou však české mluvnice proklamovány jako bilaterální⁸⁰, budou se zabývat možnou znakovostí jazykových jednotek (v tomto případě fonému) pouze z hlediska bilaterálního a veškeré další úvahy o potenciální znakovosti fonému se tak budou týkat jen znaku bilaterálně definovaného.

⁷⁶ Počínaje třísvazkovou Mluvnici češtiny (1986; 1986; 1987) a novější.

⁷⁷ Lze se tak domnívat zejména kvůli upřednostňování výrazové stránky dané jazykové jednotky před její stránkou významovou.

⁷⁸ Posner – Robering – Sebeok 1998, 2258.

⁷⁹ Posner – Robering – Sebeok 1998, 2258.

⁸⁰ Explicitně však pouze *Mluvnice češtiny 3* (1987, 10), kde se píše o bilaterálním znakovém pojetí „věty“ a „textu“.

1.2.3 Vymezení figury v lingvistice

1.2.3.1 Pojetí figury u L. Hjelmsleva

Figurami se rozumí suma neznaků, jejichž počet je ohraničený, resp. značně ohraničený, a které jako složky znaku vstupují do znakového systému⁸¹. S tím však není kompatibilní např. tvrzení Martinetovo⁸², že prvky druhé artikulace, které konstituují prvky artikulace první, nejsou v těchto prvcích první artikulace zahrnuty.

Jazyk je podle Hjelmsleva⁸³ uspořádaný tak, že pomocí několika málo figur a pomocí jejich stále nového uspořádávání může vytvářet značné množství znaků. V případě, že by jazyk takto uspořádán nebyl, byl by nástrojem vzhledem ke svému cíli nepoužitelným. Proto tedy podle Hjelmsleva můžeme předpokládat, že jsme právě v tomto aspektu – a sice ve výstavbě znaku ze značně omezeného repertoáru figur – našli základní rys struktury jazyka. Jazyky tedy není možné popisovat pouze jako systémy znaků. Vzhledem ke svému předpokládanému cíli představují zejména znakové systémy, avšak svou inherentní strukturou představují výrazněji něco jiného, totiž systémy figur, které je možno použít ke konstruování znaků. Pokud namísto figur uvažujeme znaky, a to dva nebo více znaků ve vzájemné korelaci, dojdeme vždy k tomu, že mezi korelací výrazu a obsahu existuje relace. Jestliže se daná relace nevyskytuje, pak to znamená, že jde pouze o dvě různé varianty znaku a ne o dva znaky rozdílné. U figur to podle Hjelmsleva funguje podobně, a to bez ohledu na jejich rozsah. Rozdíl mezi znaky a figurami je v daném směru jen v tom, že pokud se jedná o znaky, bude to pokaždé identický obsahový rozdíl, který je způsoben identickým rozdílem výrazovým. Pokud se však bude jednat o figury, identický výrazový rozdíl může způsobovat mezi obsahovými veličinami změny rozdílné⁸⁴.

Nutným důsledkem je slovy Hjelmslevovými nakonec to, že v obsahovém tak jako ve výrazovém plánu jsme schopni prostřednictvím komutační zkoušky registrovat figury během analýzy elementárních znakových obsahů a dojít až k funkcivům, které je konstruují. Tak jako v plánu výrazovém bude výskyt figur pouze důsledkem přítomnosti znaků. Čím více je pak možné snížit počet obsahových figur (stejně tak výrazových), tím více je možno naplnit požadavek empirického principu na co možná nejjednodušší

⁸¹ Hjelmslev 1972, 52.

⁸² Martinet 1964, 46.

⁸³ Hjelmslev 1972, 52.

⁸⁴ Hjelmslev 1972, 71.

popis⁸⁵. Podle Hjelmsleva je analýza figur ve výrazovém plánu v praxi složená z toho, že veličiny, které se pořádají v rámci neohraničených inventářů, je možné dělit na veličiny, které se pořádají v rámci ohraničených inventářů, a dané dělení trvá tak dlouho, dokud nezůstanou pouze ty nejohraničenější inventáře. Identická je pak situace při analýze figur v plánu obsahovém⁸⁶.

Z toho plyne, že taková praktická analýza je tedy ryze formální v tom smyslu, že chápe jednotky jazyka jako složené z určitého počtu figur, pro které platí určitá pravidla. Tato pravidla se utvářejí bez ohledu na substanci, ve které se tyto jednotky a figury manifestují. Uvažovat však takto striktně bez ohledu na konkrétní realizaci v substanci je podle mého názoru značně problematické, neboť každá substance (např. psaný jazyk vs. mluvený jazyk vs. nonverbální prostředky) se chová velmi svébytně.

1.2.3.2 Zakladatel systematické fonologie N. S. Trubeckoj

V roce 1939 vychází Trubeckého *Grundzüge der Phonologie*, ve kterých jsou fonémy definovány jako hlásky, které se mohou vyskytnout v témže kontextu a mají potenciál diferencovat význam. Celá tato teorie je propracována z pozice pražského funkčního strukturalismu – fonémy jsou zde klasifikovány jak vzhledem ke svému postavení v rámci systému, tak z hlediska vzájemných relací mezi jednotkami.

Foném je tedy podle Trubeckého⁸⁷ nejmenší fonologická jednotka dané řeči. „Označující“ každého slova v obrazu řeči se rozkládá na fonémy, představuje určitou řadu/posloupnost fonémů. Fonémy si pak člověk nesmí představovat jako stavební jednotky, z nichž jsou skládána dohromady jednotlivá slova. Spíše je každé slovo zvukový celek, tvar, a bude také posluchači jako celek rozpoznáváno. Takové rozeznávání tvarů však předpokládá jejich vzájemné rozlišování, a to je možné jen tehdy, když jsou jednotlivé tvary od sebe odlišeny jistými příznaky. Fonémy tak jsou rozlišujícími příznaky tvarů slov. Každé slovo musí obsahovat tolik fonémů a musí je obsahovat v takovém sledu, že bude odlišeno od každého jiného slova.

Zvukový útvar může rovněž být současně člen fonologických (distinktivních) a nedistinktivních opozic. Na fonologických (distinktivních) opozicích se podílejí zvukové útvary jen skrze jejich fonologicky relevantní vlastnosti – každý foném tedy

⁸⁵ Hjelmslev 1972, 72.

⁸⁶ Hjelmslev 1972, 76.

⁸⁷ Trubeckoj 1939, 34.

musí být členem fonologické opozice. Je možno sumarizovat tak, že foném je jednota fonologicky relevantních vlastností zvukového útvaru⁸⁸.

Distinktivní rysy jsou však více než cokoli jiného pouze pomocné ukazatele, je proto zřejmě v teoretických konstruktech výhodnější (a oprávněnější) pracovat až s uzavřeným, ohraničeným elementem, tedy fonémem. Distinktivní rysy se totiž mohou modifikovat a neutralizovat, neboli jsou aplikovatelné pouze tehdy, když manipulujeme s konkrétním kontextem (*polil ho studený pot X ležel pod stromem*) a mimo něj je velmi nesnadné identifikovat, o jaký element se jedná.

1.2.3.3 Tzv. dvojí artikulace A. Martineta

Martinetova⁸⁹ teorie tzv. dvojí artikulace je založena na tom, že je jazyk artikulován do entit (znaků/monémů) majících jak obsahovou, tak výrazovou složku, a ta je následně artikulována do jednotek majících jen stránku výrazovou (tedy do figur/fonémů). Každá z jednotek vzniknuvších v první artikulaci sestává z významu a zvukové/fónické stránky. Zatímco významy nemůžeme dělit na menší po sobě následující části, které slovo/výraz odliší od ostatních (což však sémantické rysy později činí, i když ne zcela úspěšně⁹⁰), u zvukové stránky to lze.

První artikulace jazyka je tedy to, prostřednictvím čehož je každý fakt zkušenosti komunikován; každá potřeba, kterou chce sdělit jeden druhému, je analyzována do posloupnosti jednotek – každá z nich je obdařena zvukovou formou a významem. První artikulace je způsob, jakým jsou organizovány zkušenosti všech členů daného lingvistického společenství.

Druhou artikulací je myšlena analýza výrazu do posloupnosti/řady fonémů. V jazykové komunikaci označujeme obvykle něco, co je, nebo není manifestováno skrze význam. Je proto pro popisujícího, který přikročí ke zkoušce pozorovatelných faktů, normální, že začne s tím, co manifestováno je, např. význam, a poté přistoupí k tomu, co z tohoto hlediska manifestováno není. Zde je možno vidět, proč je normální při popisu jazyka začít s přístupem k jeho fonologii, tedy s tím, co se při analýze objeví na prvním místě – s druhou artikulací⁹¹.

⁸⁸ Trubeckoj 1939, 35.

⁸⁹ *Elements of general linguistics*, 1964.

⁹⁰ Viz k tomu např. Katz – Postal 1967, také Eco 2009.

⁹¹ Martinet 1964, 46.

1.2.3.4 Sumarizace pojednání o konceptu figury v lingvistických teoriích

Tato část sloužila zejména jako historický exkurz po důležitých konceptech figury, konkrétně v plánu výrazovém, neboť ten je – oproti plánu obsahovému – z pohledu této části práce daleko důležitější, jelikož se snažím rozhodnout, zda foném považovat právě za jeden z typů figury (tedy prvek druhé artikulace), nebo za jednotku artikulace první, tedy za znak.⁹² Mohli jsme rovněž pozorovat nesoulady v rámci jednotlivých koncepcí, kdy např. Hjelmslev tvrdí, že figury jako složky znaků vstupují do znakových systémů a jsou tedy jejich součástí, proti čemuž stojí názor např. Martinetův.

Zřejmě nejdůležitější personou zde uvedenou je však N. S. Trubeckoj, z něhož různými způsoby vychází (nejen) česká fonologická tradice.⁹³ Je tedy možné tvrdit, že v současných mluvnících češtiny (po roce 1986) se objevuje krom (byť převážně implicitního) de Saussurova bilaterálního pojetí znaku také fonologická koncepce Trubeckého. Možnosti uvažování o figuře (z pojetí uvedených výše) pak budu sledovat v nadcházející kapitole, v níž analyzuji pojetí fonému ve čtyřech nejnovějších mluvnících českého jazyka. Analyzovat hodlám konkrétně to, zda je foném, tedy právě prvek v české jazykovědné tradici⁹⁴ (snad s výjimkou B. Trnky) nahlížený jako figura, pojímán v novějších mluvnících češtiny rovněž jako figura, nebo jako znak.

1.2.4 Pojetí fonému jako (ne)znaku v mluvnících češtiny

V této kapitole se budu zabývat pojetím fonému, tedy základní jednotky fonologického plánu češtiny tak, jak ji pojmají současné mluvnice češtiny (po roce 1986), a budu sledovat to, zda je foném definován jako figura, jako znak, či zda definice příp. osciluje na jakési škále (figura → znak). Rovněž budu upozorňovat na nekonzistence jak mezi jednotlivými koncepcemi, tak uvnitř koncepcí samotných. I když navazuje česká lingvistika bilaterálním pojetím (jazykového) znaku při koncepci mluvnice na de Saussura spíše implicitně⁹⁵, budu právě na de Saussurovo pojetí znaku při analýze mluvnice češtiny odkazovat.

⁹² Existuje i možnost nadřadit „významu“ pojem „funkce“ a uvažovat tedy výrazy ve vztahu k jejich funkcím, přičemž některé z těchto funkcí mohou být významy. Důsledkem tohoto přístupu by pak byla možnost považovat z hlediska bilaterálního pojetí za znak i foném, neboť ten by již nebyl klasifikován na základě toho, zda má/nemá schopnost nést nějaký význam, ale z hlediska jeho diferenciatní funkce, viz kap. 4.5.

⁹³ Srov. s kap. 1.2.4.

⁹⁴ Srov. s kap. 1.2.4.

⁹⁵ De Saussurovy přednášky vydali jeho žáci v roce 1916, do češtiny dílo přeložil a předmluvou opatřil F. Čermák (1989). Znak je u de Saussura obecně definován jako vzájemný vztah označujícího a

1.2.4.1 Foném v popisu *Příruční mluvnice češtiny (PMČ)*

Foném je v rámci PMČ⁹⁶ pojímán jako minimální zvukový prvek rozlišující samostatné významové jednotky (slova, tvary slov). Souvislá řeč je podle PMČ složena z posloupnosti takových prvků – je možné ji na ně dělit, z toho pak plyne označení „fonémy segmentální“. Hodnocení, zda jistý jazykový zvuk (tedy foném) disponuje onou schopností diferencovat význam, závisí vždy na daném jazyce. Jisté fonémy jsou tedy využívány více a utvářejí tak centrum inventáře fonémů; na periférii se pak nacházejí fonémy využívané marginálně (v češtině /f/) nebo plnící diferenciativní roli jen u slov přejatých z jazyka jiného nebo např. u výrazů expresivních (v současné spisovné češtině je to např. dlouhé /ó/).

Foném (tedy abstraktní jednotka) se realizuje v promluvách jako tzv. fón, konkrétní zvuk jazyka, hláska. Fóny, které jsou považovány za realizaci jediného fonému, se nazývají alofony. Alofon nejmenší měrou ovlivněný hláskovým okolím je označován za alofon základní, z jehož vlastností se vychází při systematickém popisu fonémů. Hranice vyšších útvarů v rámci promluvy a jejich komunikační funkce jsou pak podle PMČ⁹⁷ obvykle realizovány silovou a výškovou modulací celku, čímž dochází k utváření tzv. fonémů suprasegmentálních.

Fonémy jazyka mohou podle PMČ realizovat svou diferenciativní funkci pouze proto, že se mezi nimi vyskytuje relace fonologické opozice, tedy podobnosti a rozdílnosti, přičemž se jedná o následující základní opozice⁹⁸:

- vokálnost – nevokálnost
- konsonantnost – nekonsonantnost

Další diferenciativní akustické vlastnosti se uplatňují pouze u některých fonémů. Základem jsou pak podle autorů relace korelační, tedy frekventovaněji využívané relace fonémových dvojic, které se odlišují pouze jedním fonologicky relevantním rysem – příkladem takové relace je u vokálu opozice kvantity, u pravých konsonantů pak opozice znělosti⁹⁹.

označovaného (signifiant a signifié), akustického obrazu a pojmu nebo představy. Žádný znak pak nemůže být zredukován pouze na jednu svou část – jen označující nebo naopak označované. V pojetí de Saussurově mohou složitější znaky (např. slova) stát samy o sobě, jelikož disponují jakýmsi inherentním významem (1989, zejména 97).

⁹⁶ PMČ 2000, 25.

⁹⁷ PMČ 2000, 25.

⁹⁸ PMČ 2000, 26.

⁹⁹ Fonologicky relevantní korelační opozice znělosti se podle PMČ (2000, 26) neuplatňuje ve všech pozicích; před pauzou je možná pouze neznělá realizace, ve skupinách pravých konsonantů je výslovnost

PMČ uvažuje jako samostatné významové jednotky např. slova nebo tvary slov – je zde tedy patrný vliv de Saussurův (což je však v české mluvnické tradici typické) a jeho „významu o sobě“. Foném je zde pojímán jako útvar systémový a jeho realizací v parole je tzv. fón (neboli hláska), foném má pak evidentně v koncepci PMČ platnost figury. Fonologie brněnská je v českém prostředí do značné míry specifická, evidentně navazuje na teze Trubeckého, avšak na rozdíl např. od fonologie tzv. pražské klade (nejen) při vymezení fonému daleko větší důraz na poznatky obecné fonologie než na poznatky získané experimentálním výzkumem.

1.2.4.2 Uchopení fonému v mluvnici *Čeština – řeč a jazyk*¹⁰⁰ (ČŘJ)

Fonémy jsou podle autorů jednotky zvukové (neznakové povahy), představují minimální diferenční prvky jazyka¹⁰¹. Z těchto elementárních prvků se pak utvářejí jednak jednotky významové, znakové (morfémy, slova, věty), jednak prvky neznakové (slabiky, přízvukové takty, větné úseky – kóla). Komunikát je poté konstruován na základě systému jazykových jednotek, které představují (od jednotky nejnižší) foném, morfém, slovo, věta, text. Hlášky jsou v koncepci Čechové a kol. elementární jednotky lidské řeči, které je schopen takřka každý uživatel jazyka snadno odlišit, jsou to zvuky, které mluvčí produkuje v mluvidlech a které je posluchač schopen sluchem vnímat.

Pokud podle autorů popisujeme mluvnickou stavbu češtiny (tedy gramatiku – znakové jazykové prostředky), je nutno uvažovat rozdíly mezi hláskami, které jsou schopny diferencovat významy slov. Uvedený rozdíl se vztahuje např. na znělé a neznělé konsonanty, což je patrné např. v rozdílu významu mezi slovy *bil* a *pil*.

Ty hlášky, které v jistém jazyce disponují významově diferenční funkcí¹⁰², jsou pak fonémy, které utvářejí fonologický systém jazyka a spočívají ve funkčních opozicích, např. v opozici kvantity nebo znělosti. Důležitým dodatkem je však to, že každý jazyk má svůj specifický fonologický systém, neboli difference v jistém jazyce významově rozlišující funkcí nedisponující (znělé X neznělé /ř/; nosové n = /ŋ/ X /n/ atd.) onu funkci v jazyce jiném mít mohou. Pokud podle ČŘJ¹⁰³ posluchač vnímá mluvenou řeč, reaguje pak nejen na základě toho, jaký zvuk skutečně slyší, ale rovněž na základě individuálního (i když ne plně uvědomovaného) spektra fonémů. Tím se pak má

ovlivňována asimilací; znělost, fonologicky důležitá vlastnost českých konsonantů, podléhá v těchto případech neutralizaci.

¹⁰⁰ Čechová a kol. 1996.

¹⁰¹ Obecnější náhled kompatibilní např. s Martinetovou teorií dvojí artikulace, viz výše.

¹⁰² Tzn. ne všechny – to jsou pak varianty jednoho fonému – alofony.

¹⁰³ ČŘJ 1996, 29.

explikovat skutečnost, že v jazyce psaném se odedávna zachycovaly jen difference mezi takovými hláskami, které platily za fonémy¹⁰⁴.

Podle Čechové a kol.¹⁰⁵ disponuje zřídka čeština pro jeden foném dvěma grafémy: foném /i/ píšeme většinou jako *i*, ale občas také jako *y*, identická je pak situace pro foném /í/. Daná skutečnost je tedy schopna graficky diferencovat identicky znějící slova, avšak rozdílná co do významu, např. *bil* – *byl* nebo tvary slov, např. význam čísla ve spojení *noví průvodčí* – *nový průvodčí*.

V pojetí fonému u Čechové a kol. je – stejně jako např. u Trubeckého – velký důraz kladen na posluchače/recipienta, resp. na to, aby si posluchač foném „uvědomil“. Ohled na recipienta (ne jen na produktora) při uvádění schopnosti vnímat hlásky je pro popis problematiky spíše ojedinělý a nabízí se otázka, proč k takovému zohledňování příjemce zvuku v daném teoretickém rámci vůbec dochází. Jednak je to samozřejmě proto, že foném je (z hlediska funkčního) základní jednotkou zvukové stránky jazyka. Lze z toho ale vyvodit jistě i další závěry, a sice že v psané češtině¹⁰⁶ se tradičně zaznamenávají jen ty rozdíly mezi hláskami, které mají funkci fonémů – mimo slova, která jsou evidentně přejata z cizího jazyka a jejich zápis tak podléhá jinému fonologickému systému.¹⁰⁷

Poznámka o individuálním a ne plně uvědomovaném spektru fonémů pak, zdá se, podporuje to, jak velký důraz je kladen v této koncepci na posluchače/recipienta zvuku – takový, že se zdá být onen individuální fonologický systém primárním pro to, co za zvuk si posluchač vlastně uvědomuje. Stejně jako v PMČ i v *Mluvnici současné češtiny* (Cvrček a kol. 2010) zde má foném platnost figury.

1.2.4.3 Pojetí (ne)znakovosti fonému v *Mluvnici češtiny I* (MČ 1)

Zvukovým prostředkům přirozených jazyků jsou podle MČ 1¹⁰⁸ přidělovány významy, mají tudíž platnost (jazykových) znaků. Jazyky, které realizují své elementární funkce znakovými prostředky se znakovou platností, mají komplexní povahu: jsou konstruovány z jednotek, které samy o sobě znaky nepředstavují (tedy zřejmě z nějakého omezeného repertoáru figur – M. J.). To jsou podle MČ 1 (sic!) znakové jednotky, které

¹⁰⁴ Což podle ČŘJ 1996, 29 neplatí pro slova cizího původu, jejichž pravopis se řídí jiným fonologickým systémem.

¹⁰⁵ ČŘJ 1996, 30.

¹⁰⁶ Myšleno samozřejmě z hlediska zápisu grafémů; specifika psaného jazyka, která nedisponují oporou v jazyce mluveném (jako např. velká písmena), v tomto případě nehrají roli.

¹⁰⁷ ČŘJ 1996, 29.

¹⁰⁸ MČ 1 1986, 109.

jsou tvořeny na základě ustálených forem (šablon) – tyto jednotky jazykového systému jsou nazývány fonémy. Na jejich základě jsou pak utvářeny jednotky mluvených projevů, jimž se říká hlásky¹⁰⁹. Znakové jednotky jazykového systému, ať již platí za prostředky pojmenovací (lexikální) nebo gramatické, se podle autorů¹¹⁰ v mluvených projevech utvářejí prostřednictvím mluvních orgánů do znakových jednotek akustických.

Základní znakové jednotky podle MČ 1 sestávají ze dvou složek. Jedna z nich nese význam (tzv. složka označující – výrazová), druhá je složka významová (označovaná). V rovině jazykového systému (langue) složka označující (tedy výrazová) sestává z fonémů, až při aktu komunikace vzniká z abstraktního fonémového útvaru (langue) akustická konkretizace (parole), bez které by komunikace nemohla být realizována. Z uvedeného však plyne, že složka označovaná je zde až „nadbytečná“, neboť význam je zahrnut ve složce výrazové.

V jazycích jako je čeština¹¹¹ se podle autorů nejmenší znakové jednotky¹¹² (především ty, které mají platnost prostředků pojmenovacích) spojují ve znaky složené, jimž se říká slova. Jednotlivé fonémy (a jejich hláskové konkretizace) mohou podle autorů¹¹³ nést význam, ať už ve spojení s jinými fonémy nebo samy o sobě. To však neznamená, že by už fonémy jako jednotky fonologického systému byly samy znaky. Podle mého názoru se však předchozí dvě věty nacházejí v kontradikci, jelikož první z nich naznačuje unilaterální (tedy znakové) chápání fonému (schopnost samostatně nést význam), druhá pak tuto znakovost fonému striktně zamítá.

MČ 1 tento nesoulad ve výkladu vysvětluje tak, že jednofonémová slova nesou pouze významy formální (nepojmenovací) a uvádí spojky (*a, i*) a rovněž předložky, které jsou jak vokalizované (*o, u*), tak i konsonantické (*k, s, z*). Vlastností těchto konsonantických slov je pak podle autorů¹¹⁴ to, že se „těsně přimykají ke slovu následujícímu (např. *k lesu, z domu*); z hlediska fonetického jde o jedno slovo¹¹⁵.“ Jako explikační prostředek je zde však použit argument z jiné oblasti – míšením kritérií se tedy MČ 1 jeví jako inherentně rozporná. Podle mého názoru dochází v MČ 1 při definici fonému k užití formulací nasvědčujících přístupu unilaterálnímu (viz výše např. to, že foném může být sám o sobě

¹⁰⁹ Srov. s tím tvrzením v ČŘJ (výše), kde je uvedeno, že fonémy jsou ty hlásky, jež disponují rozlišovací funkcí – foném je tedy vymezen na základě hlásky, kdežto v MČ 1 je hláška vymezena na základě fonému.

¹¹⁰ MČ 1 1986, 109.

¹¹¹ To znamená zřejmě v jazycích typologicky flexivních.

¹¹² Což mohou být zejména základové morfémy plnovýznamových slov.

¹¹³ MČ 1 1986, 109.

¹¹⁴ MČ 1 1986, 110.

¹¹⁵ MČ 1 1986, 110.

nositelem významu a dále (opět viz výše) operování s termíny označující a označované, avšak s tím, že dochází k upřednostnění složky označující).

Jestliže mají být fonémy podle MČ 1¹¹⁶ stavebním kamenem pro znakové jednotky jazyka, pak se musí od sebe jasně lišit. Dané odlišnosti jsou různého řádu, vždy se však jedná o difference plynoucí z akusticko-artikulačních vlastností fonémů i jejich konkrétních zvukových realizací (hlásek), které konstituují tzv. distinktivní rysy – jednotky, z nichž jsou fonémy teoreticky složeny. Jednotlivé fonémy pak mohou být složeny i z nízkého počtu distinktivních rysů. Počet fonémů je vždy vyšší než počet distinktivních rysů, ze kterých se fonémy skládají. Tato pasáž opět evokuje to, že foném (unilaterálně pojatý) je takto považován za znak, jsa (teoreticky) složen z jednotlivých figur v podobě distinktivních rysů, což se do jisté míry shoduje s pojetím fonému a distinktivních rysů např. u Jakobsona¹¹⁷.

Distinktivní rysy (jako něco abstraktního) se podle autorů¹¹⁸ v některých případech shodují s fonetickými vlastnostmi, které představují základ klasifikace hlásek, přičemž všechny dosavadní snahy o klasifikaci fonémů a postižení systémových vlastností a vztahů mezi fonémy jsou podle MČ 1¹¹⁹ založeny právě na fonetických klasifikacích hlásek.

1.2.4.4 Foném v pojetí *Mluvnice současné češtiny*¹²⁰ (MSČ)

Pojetí fonému v MSČ¹²¹ do značné míry závisí na tom, že autoři propagují (podle nich obecně přijímané) pojetí fonologie jako součásti věd fonetických.¹²²

Fonémem¹²³ se tedy (na rozdíl od hlásky, která je charakterizována artikulačními a zvukovými vlastnostmi) rozumí jednotka zvuku z hlediska funkčního¹²⁴. Za primární funkci fonému je pak považována jeho distinktivnost, tudíž jeho záměnou lze modifikovat význam slova. Každý jazyk pak disponuje vlastní sadou fonémů, což znamená, že co je považováno za foném v jednom jazyce, nemusí být fonémem v jazyce jiném. V rámci popisu jazykového systému je pak podle autorů adekvátní zavést dále termín alofon, což je varianta fonému, jednotka opět uvažovaná jako abstraktní.

¹¹⁶ MČ 1 1986, 110 a 112.

¹¹⁷ Posner – Robering – Sebeok 1998, 2258.

¹¹⁸ MČ 1 1986, 112.

¹¹⁹ Tím do značné míry nahrává snahám autorů MSČ prosadit při vymezeních fonémů závěry (takřka) experimentálně fonetické.

¹²⁰ Cvrček a kol. 2010.

¹²¹ MSČ 2010, 37.

¹²² I když toto své tvrzení nepodkládají žádnou jinou literaturou.

¹²³ MSČ 2010, 42.

¹²⁴ Identicky jako v ČŘJ 1996.

S fonémem má alofon identický aspekt systémového popisu, s hláskou pak důraz na aspekt artikulační nebo zvukový. Volba mezi termíny alofon a hláska tedy neznamená volbu mezi zvukovými jednotkami, ale jedná se o rozdíl v přístupu k fonologickému popisu. Inventář fonémů daného jazyka je podle autorů¹²⁵ možné uchopit rovněž prostřednictvím tzv. distinktivních rysů, tedy těch vlastností, jejichž modifikace mají za následek změny fonologických jednotek, a tudíž i modifikace významové v rovině jazykové komunikace. Preferovány jsou podle autorů rysy binární, tedy takové, které v konkrétním fonologickém plánu jazyka mohou vykazovat jen dvě hodnoty (+ nebo –) s tím, že každá fonologická jednotka musí vykazovat specifické složení hodnot distinktivních rysů.

Nejnovější fonologické směry (např. optimalitní teorie nebo artikulační fonologie) však podle autorů¹²⁶ od podobných abstraktních vymezení ustupují, jelikož moderní výzkum vede k závěrům, že jde o deskripční metalingvistické konstrukty, které se ve zvukovém systému jazyka individuálně neuplatňují, což pak podle MSČ vede k dosti spekulativním postupům při jejich definování i aplikování.

„Pražská fonologie“ se evidentně při vymezeních fonému chce opírat o jeho fonetické vlastnosti pozorovatelné při experimentálních výzkumech, čímž vytváří protipól k „fonologii brněnské“, která se snaží být čistě teoretická (obecná); z hlediska nutné didaktičnosti textu však MSČ zatím na tuto cestu spíše jen poukazuje. Autoři vychází opět z funkční Trubeckého fonologie – foném má tak jako v PMČ i v ČŘJ platnost figury, byť spíše implicitně, neboť autoři MSČ jsou (např. oproti PMČ) zastánci experimentálních přístupů k fonologii, a zda je foném třeba považovat za figuru, nebo za znak, tak pro ně není podstatné.

1.2.4.5 Sumarizace pojetí fonému jako (ne)znaku v mluvnících češtiny

V koncepcích PMČ, ČŘJ i MSČ má foném platnost figury (tedy neznaku) s potenciálem diferencovat význam u jednotek znakových, tedy (zejména) u slov, která disponují inherentním významem. Kritickou analýzou výkladu fonémové problematiky v MČ 1 vyšlo podle mého názoru najevo, že ač je v této koncepci nastíněno pojetí fonému (na základě bilaterálního uchopení znaku) jako figury, tak upřednostněním výrazové (označující) stránky fonému poukazující k významu, který je fonému přiznán, dochází k (být nezáměrné) aplikaci unilaterálního pojetí znaku a formulace nasvědčují

¹²⁵ MSČ 2010, 48.

¹²⁶ MSČ 2010, 50.

tomu, že má foném znakovou platnost. Tato situace v MČ 1 je do značné míry způsobena právě výraznou nekonzistencí ve výkladech o fonému.

Je potřeba rovněž zdůraznit, že se v odkazech k rozlišování významu pomocí fonémů nečiní rozdíl mezi významem gramatickým, lexikálním, popř. ještě např. slovotvorným atd. Jedná se v naprosté většině případů o význam lexikální, který je přisuzován slovu jako základní znakové jednotce, což je patrné i z voleb prototypických příkladů na fungování fonémů, a to jako prostředků odlišujících významově slova – tak např. /kos/ a /nos/ apod. Popisy fonému v rámci mluvnic češtiny tedy docházejí (vzhledem k bilaterálnímu pojetí znaku) k závěrům, že foném není znak, ale figura. V *Mluvnici češtiny 1* (1986) se pak sice v případě fonému pojednává o znakových jednotkách, které mohou nést významy – ani to však z fonémů znaky nečiní.¹²⁷ Celé „nedorozumění“ je tak možná záležitost čistě interpretační v tom smyslu, že fonémy „a“ nebo „k“ jsou (implicitně) „povýšeny“ na slova sestávající z jednoho fonému.

Čechová a kol. (1996), *Příruční mluvnice češtiny* (2000) i Cvrček a kol. (2010) vylučují foném ze znakového uvažování proto, že sám nemůže nést význam, ale dokáže jej pouze rozlišovat, přisuzují mu tedy jen jakousi potenci (schopnost), nikoli však vlastnost. Takovým způsobem, jakým přistupuje česká mluvnická tradice (mimo MČ 1) k pojetí fonému (přiznává mu potenciál rozlišovat význam, sám ho však nést nemůže), však podle mého názoru nemůžeme adekvátně ospravedlnit to, proč foném nelze považovat za znakovou jednotku – minimálně z toho důvodu, že nelze uvažovat jednotky vyskytující se „samy o sobě“, ale pouze v rámci nějakého komplexnějšího celku.

Cílem této části bylo prokázat: a) nesoulad v pojetí fonému v jednotlivých mluvnicích češtiny (konkrétně vydaných po roce 1986), b) nesoulad nejen mezi jednotlivými koncepcemi, ale i v rámci koncepcí samotných, což platí zejména pro *Mluvnici češtiny 1* (1986), c) nesoulad mezi tvrzeními, že foném má platnost figury, a argumentačními postupy, pomocí nichž se k těmto tvrzením dochází. Krom MČ 1 se toto podařilo prokázat u ostatních tří mluvnic, v případě MČ 1 jsem dokonce došel k závěru, že vzhledem k nekonzistentním výkladům je možné foném interpretovat jako znakovou jednotku, a to ve smyslu unilaterálního pojetí jazykového znaku.

Tvrším tedy, že proklamace ve výše uvedených mluvnic češtiny v tom smyslu, že foném nemůže sám význam nést, ale disponuje pouze potenciálem významy rozlišovat,

¹²⁷ Jedná se o formulaci podobného typu, jako když Čermák tvrdí, že věta (jako jazyková jednotka) není znakem, ale má pouze obecnou znakovou strukturu, viz kap. 1.1.2, Čermák 2007, 23.

nejsou dostatečně dobrým základem k tomu, aby uváděly, že foném není znakem. Toto tvrzení vztahují i k Šaumjanovu pojetí fonému v kap. 4

2 Hypoteticko-deduktivní metoda jako báze strukturalismu

Podle své oblasti zájmu jsou, slovy Šaumjana¹²⁸, všechny vědy rozděleny do dvou skupin, a to na vědy empirické a vědy matematické. Každá empirická věda má za svůj předmět studia některou sféru reality. Co se týká zájmu matematických věd, předmětem jejich studia není některá sféra reality, ale jisté typy vztahů, které souvisejí s realitou jako celkem (např. matematika studuje čísla, soustavy, křivky, roviny atd.).

Kontrast nastíněný mezi empirickými a matematickými vědami je spojen s kontrastem v metodách, které jsou v těchto vědách používány. Logickým základem matematických věd je deduktivní metoda (aplikace indukce v matematických metodách má pouze pomocné, heuristické využití). Co se týká věd empirických, užívaná metoda závisí podle Šaumjana na tom, jak dalece je věda rozvinuta. Pokud se nějaká empirická věda rozvinula pouze na úroveň deskriptivní, klasifikační roviny, pak se používá induktivní metoda, pokud se však rozvinula z deskriptivní na explanatorní, tzn. teoretickou úroveň, pak se používá tzv. hypoteticko-deduktivní metoda. Hypoteticko-deduktivní metoda je základem všech moderních, teoretických empirických věd, zahrnujících např. fyziku, biologii nebo chemii. Stejně tak jako výše jmenované, je i strukturální jazykověda teoretickou empirickou vědou. Proto by hypoteticko-deduktivní¹²⁹ metoda měla být podle Šaumjana¹³⁰ i logickým základem strukturální jazykovědy.

Až do tehdejší doby¹³¹ však byla rozšířena jiná názorová stanoviska týkající se metody ve strukturální jazykovědě. Někteří považovali deduktivní metodu za (pro strukturální jazykovědu) výchozí, tudíž bez nějakého dobrého důvodu označovali strukturální jazykovědu za matematickou disciplínu. Jiní naopak uvažovali to, že by měla strukturální jazykověda užívat metodu induktivní, a tudíž snižovali strukturální jazykovědu na úroveň popisných, klasifikačních empirických věd. Pokud podle Šaumjana¹³² chceme strukturální jazykovědu opravdu rozvíjet jako ryze teoretickou

¹²⁸ Šaumjan 1971, 39.

¹²⁹ Je třeba mít na paměti to, že Šaumjanovy myšlenky jsou více než čtyřicet let staré – to nutně nemusí mít vliv na relevanci uváděných názorů, je však třeba dobu vzniku zohlednit jak z možných společensko-politických konotací, tak i z hlediska toho, že za čtyři dekády bezesporu došlo k jistým modifikacím obecně-metodologického paradigmatu, rovněž pak k jistým modifikacím uvnitř samotného proudu zastánců hypoteticko-deduktivní metody.

¹³⁰ Šaumjan 1971, 40.

¹³¹ Přelom 60. a 70. let 20. století.

¹³² Šaumjan 1971, 40.

empirickou vědu, musíme trvat na tom, že strukturální jazykovědu činí systematickou právě používání hypoteticko-deduktivní metody.

Šaumjan¹³³ tvrdí, že jelikož se hypoteticko-deduktivní metoda stala vzhledem ke strukturální jazykovědě značně důležitou, bylo by užitečné posoudit její esenciální rysy podrobněji a věnovat zvláštní pozornost těm aspektům metody, které jsou nejzajímavější ve spojení s problémy zkoumanými strukturální jazykovědou. Hypoteticko-deduktivní metoda ve zkratce sestává z konstruování a užívání deduktivního systému hypotéz, z nichž mohou být dedukována tvrzení (výroky) o empirických faktech. Deduktivní systém hypotéz disponuje hierarchickou strukturou. V tomto systému jsou rozlišovány různé úrovně, na nichž jsou hypotézy umístěny. Na nejvyšší úrovni se nacházejí hypotézy, které slouží pouze jako premisy pro všechny ostatní hypotézy deduktivního systému. Na nejnižší úrovni jsou pak hypotézy, které slouží pouze jako konsekvence v deduktivním systému. Na rovinách mezi nimi se nacházejí hypotézy, které slouží jako konsekvence hypotéz vyšších rovin a jako premisy hypotéz nižších rovin.

Hypoteticko-deduktivní systém pak může sloužit v procesu poznávání, jedině pokud je schopen prediktability faktů, které se nacházejí mimo okruh těch (explanačních) faktů, ze kterých byl daný systém zkonstruován¹³⁴.

Šaumjan¹³⁵ tvrdí, že je možné přijímat a zamítat hypotézy a rovněž vybírat mezi alternativními hypotézami pouze tehdy, pokud se zabýváme hypotézami, které splňují podmínky ověřitelnosti. Co si však představit pod podmínkou ověřitelnosti?

Jak bylo uvedeno výše, každá hypotéza je vyvinuta k tomu, aby vysvětlovala a předpovídala fakta a jevy, které jsou potvrzeny přímou zkušeností. Vyplývá z toho, že verifikace hypotézy by měla být uskutečněna dedukováním důsledků (z oné hypotézy) a jejich porovnáním s fakty a jevy reality. Následky dedukované z hypotézy by měly být pozorovatelné – to je podmínka ověřitelnosti hypotézy. Pokud jsou následky dedukované z hypotézy nepozorovatelné, nemůže pak být hypotéza verifikována, tudíž nemůže být ani akceptována, ani zamítnuta. Otázka přijetí nebo odmítnutí takové hypotézy je pak bezvýznamná.

¹³³ Šaumjan 1971, 40.

¹³⁴ Šaumjan 1971, 47.

¹³⁵ Šaumjan 1971, 48.

Šaumjan upozorňuje na Baženova, který tvrdí následující¹³⁶:

„Neverifikovatelná hypotéza je právě taková, která je speciálně vybrána k vysvětlení přímých pozorovatelných faktů získaných pomocí experimentu, a nemůže krom toho vysvětlit žádnou jinou záležitost. Taková hypotéza je výlučně omezena na takové jevy, pro které byla vybrána.“

Problém verifikovatelnosti vědecké hypotézy je důležitý v každé teoretické vědě a nejinak je tomu i ve strukturální lingvistice. V souvislosti s tím Šaumjan uvažuje otázku verifikování adekvátnosti generativních gramatik, které byly navrženy jakožto hypotézy týkající se vnitřního fungování jazyka, přičemž je toto fungování skryto observaci. K ozřejmění této otázky Šaumjan diskutuje Melčukovy jasné a přesně formulované myšlenky o verifikování adekvátnosti generativních gramatik – Melčuk píše¹³⁷:

„Abychom se vyvarovali toho, že se budeme zaměstnávat teoretickými otázkami existence vědecké deskripce, můžeme si stanovit, že konstrukce fungujících modelů je vysoce efektivním způsobem k vytváření a verifikování deskripce jakéhokoli systému vůbec. Měli bychom hned vysvětlit, co se tím myslí – předpokládejme, že uvažujeme skupinu arbitrárních objektů generovaných nám neznámým mechanismem. Tento mechanismus není dostupný bezprostřední observaci a závěry o něm můžeme navrhnout jedině z výsledků jeho aktivity, tedy z vlastností množiny objektů, které tento mechanismus generoval. Zde se o specifický mechanismus zajímáme ve striktně definovaném smyslu: je pro nás důležité znát právě ony aspekty jeho fungování, které zapřičiňují generování specifické množiny. Žádná z konkrétních vlastností mechanismu nebo jeho fungování pro nás není relevantní.“

Analyzováním souhrnu objektů nám z mechanismu dostupných můžeme vytvořit jeho hypotetickou deskripci. Abychom tuto deskripci ověřili, můžeme zkonstruovat model mechanismu, který je na tomto modelu založen. To by byl pouze model a ne kopie mechanismu, jelikož spousta konkrétních vlastností mechanismu nikdy nebude podrobena studiu a v jistém ohledu se model vůbec nebude podobat mechanismu samotnému.“

Šaumjan¹³⁸ dodává, že pokud tento fungující model může generovat přesně tytéž objekty jako studovaný mechanismus, pak můžeme usuzovat, že je náš model adekvátní v relevantních ohledech a následně že je náš popis přesný.

K verifikování hypotetické deskripce generativního mechanismu skrytého observaci je tedy podle Šaumjana¹³⁹ nezbytné pouze to, že model korespondující s touto deskripcí generuje přesně tytéž objekty jako zkoumaný mechanismus. Žádné jiné

¹³⁶ Baženov 1961, 18, in Šaumjan 1971, 49. (Překlad M. J.)

¹³⁷ Akhmanova – Melčuk – Frumkina – Padučeva 1963, 44–45, in Šaumjan 1971, 50. (Překlad M. J.)

¹³⁸ Šaumjan 1971, 50–51.

¹³⁹ Šaumjan 1971, 51.

pozorovatelné důsledky není potřeba z této hypotetické deskripce dedukovat. Pokud od generativního modelu nepožadujeme nic kromě toho, aby generoval správné objekty daného jazyka, pak musí být korespondující hypotéza týkající se vnitřního generativního mechanismu jazyka považována za neverifikovatelnou.

Dokonce v ideálním případě, kde je generativní model realizován na počítači tak, že tento počítač generuje pouze všechny správné objekty daného jazyka – dokonce v tomto ideálním případě nebudeme schopni verifikovat vnitřní generativní mechanismus „jazykové činnosti“ na identickém principu, jako je model, jež jsme zkonstruovali.

Efektivní realizace takového modelu na počítači ověří konzistenci a kompletnost matematického aparátu modelu, neměli bychom však směřovat ověřování matematického aparátu hypotézy s ověřováním hypotézy jako takové. Hypotéza týkající se vnitřního generativního mechanismu jazyka může být považována za verifikovatelnou, pokud nám deskripce toho, jakým způsobem generovat správné objekty daného jazyka, umožňuje dedukovat pozorovatelné důsledky nejen o správných objektech přítomných v daném jazyce¹⁴⁰, ale také pozorovatelné důsledky o hierarchii těchto objektů, o gramatické synonymii a homonymii, o vzájemných korelacích struktury na různých úrovních jazyka a o celé sérii dalších pozorovatelných důsledků.

Domnívat se, že generativní zařízení, ze kterého je nemožné dedukovat nějaké jiné pozorovatelné důsledky mimo těch o správných objektech¹⁴¹ přítomných v daném jazyce – domnívat se, že takové zařízení je teoreticky neverifikovatelná hypotéza, však neznamená odmítnout hodnotu tohoto zařízení. Vše závisí na úhlu, z kterého se na generativní zařízení díváme.

Generativní zařízení, z jehož popisu je nemožné dedukovat nějaké jiné důsledky mimo ty o správných¹⁴² objektech přítomných v daném jazyce, nemůže být využito při pátrání po vnitřním generativním mechanismu jazyka, je však i přesto velmi užitečné pro strojový překlad nebo pro jiné praktické účely.

Vraťme se ještě k místu, kde se Šaumjan odvolává na Baženova – ten tvrdí, že neverifikovatelná hypotéza je taková, jež byla speciálně vybrána k vysvětlení přímých pozorovatelných faktů získaných pomocí experimentu, a krom těchto faktů není schopna

¹⁴⁰ Šaumjan se sice zabývá správnými (ideálními) objekty jazyka (genotypu), jelikož ale své závěry hodlá činit pro určitý konkrétní jazyk, měl by v důsledku toho činit své závěry prostřednictvím výzkumu textu (fenotypu). Více o dichotomii genotyp/fenotyp v kap. 3.0 a 4.1.

¹⁴¹ Šaumjan má zřejmě na mysli ty objekty, které jsou korektně generovány formálním aparátem, jelikož např. hledisko mluvčího bylo tehdy mimo zájem lingvistů.

¹⁴² Šaumjan považuje za ideální objekty slova a slovní kombinace/věty – konkrétněji o tomto tématu v kap. 3.0 a 3.1.

vysvětlit nic jiného – je tedy limitována jen na ty jevy, pro které byla vybrána. Jako příklad takového jednání uvádí Šaumjan¹⁴³ to, jak (Chomského) generativní transformační gramatika (dále jen GTG¹⁴⁴) pojímala problematiku pasivizace. Podle Šaumjana nelze univerzální pravidlo pasivizace formulovat s ohledem na slovosled, tak jak to činí GTG, jelikož slovosled a systém značení pádů jsou vždy závislé na konkrétním jazyce¹⁴⁵. Podle Šaumjana je tedy nutné nahlížet predikát jakožto binární relaci zahrnující aktor (v české terminologii agens) a patient (patients)¹⁴⁶. Pasivizace je pak obecně konverzí této binární relace. Konverze je operace, která vytváří převrácení relace R, kterou můžeme nazývat jako R'. R' platí mezi X a Y, pokud R platí mezi Y a X. Pasivní predikát je konverzí aktivního predikátu. V aktivní (neboli činné) větě je primárním termínem agens a sekundárním patients; v pasivní větě je primárním termínem patients a sekundárním termínem je agens, přičemž je důležité mít na mysli to, že „primární“ a „sekundární“ neimplikuje lineární postavení ani fixní slovosled, nýbrž syntaktickou funkci.

Pravidlo, pomocí něhož lze tvrdit, že pasivum je převrácením aktiva, je univerzální, neboli toto pravidlo není závislé na konkrétním jazyce. Jednou ze známek univerzálního pravidla je to, že je prediktivní. Prediktivnost univerzálních pravidel činí AUG¹⁴⁷ testovatelnou způsobem, kterým generativní transformační gramatika testovatelná není.

2.1 Závěr

U Šaumjana identifikuji některé aspekty „popperovského“ prosazování hypoteticko-deduktivní metody ve vědě obecně. Šaumjan rovněž klade důraz na užívání hypoteticko-deduktivní metody s tím, že empirická fakta nejsou zavrhována, ale slouží až poté, co je stanovena hypotéza. U Poppera (1957) je však podstatné to, že se nezabýval ověřováním hypotézy – její shodou s pozorovatelnými (empirickými) fakty, ani

¹⁴³ Šaumjan 1987, 97–101, cit. ze Sypniewski 1999, 20–21.

¹⁴⁴ Jsem si vědom toho, že označení GTG se vztahuje spíše k počátkům generativismu, avšak vzhledem k tomu, že Šaumjan se toho označení drží, jej budu rovněž používat v celé práci.

¹⁴⁵ V terminologii AUG tak existují na úrovni fenotypu (pravidel pro jednotlivé jazyky), kdežto pro vytvoření univerzálního pravidla pro pasivizaci je podle Šaumjana nutné setrvat na rovině genotypu (obecných univerzálních pravidel pro všechny jazyky) – viz následující kapitolu.

¹⁴⁶ PMČ 2000, 384–385.

¹⁴⁷ Aplikativní univerzální gramatika – gramatická teorie postulovaná Šaumjanem v díle *A Semiotic Theory of Language* (1987).

samotnou tvorbou hypotézy (což přisuzoval oblasti psychologie¹⁴⁸), zajímala jej pouze logická zdůvodnění způsobů ověřování hypotéz.

Šaumjanovu argumentaci pro vhodnost používání hypoteticko-deduktivní metody považuji za nedostatečnou, jelikož neuvádí důvody, proč tuto metodu prosazuje. Podle mého názoru je argumentace v tom smyslu, že užitím induktivní metody klesá (teoretická) empirická věda na klasifikační úroveň, zatímco užitím hypoteticko-deduktivní metody se dostává na úroveň explanatorní, značně zjednodušující. Pomíjí totiž např. to, že sám Popper přiznával indukci ve vědě velký význam, jelikož – ač jejím prostřednictvím nelze hypotézu potvrdit – lze jejím prostřednictvím určitou hypotézu vyvrátit. Podle mého názoru je významným důvodem prosazování hypoteticko-deduktivní metody u Šaumjana tehdejší nadšení z popperovského paradigmatu (nejen) v jazykovědě – v 60. letech 20. stol. (kam spadají i počátky Šaumjanova aplikativního modelu) lze totiž vysledovat značné zvýšení zájmu o užití matematických postupů exaktních věd, ať už ve světové jazykovědě¹⁴⁹ nebo i v prostředí českém¹⁵⁰. Výše uvedené však neznámá to, že je užití hypoteticko-deduktivní metody ve strukturální jazykovědě neadekvátní – naopak z tehdejšího pohledu, kdy formálně orientované odnože strukturalismu v jazykovědě převládaly, bylo razantní odmítnutí induktivní metody naprosto pochopitelné.

Jelikož v dalších teoriích (AUG, SMR) Šaumjan své metodologické názory nereformuloval, měli bychom předpokládat, že se těchto obecných východisek držel ve všech svých teoriích. Ač se část zabývající generativním mechanismem může zdát s touto prací mimoběžná, je důležité upozornit na to, že pokud se Šaumjan vůči někomu vymezuje, pak zejména vůči Chomskému – a že kritikou generativního zařízení (a jeho metodologických konsekvencí – viz výše) kritizuje implicitně Chomského *Syntaktické struktury* (1957), je evidentní. Sumarizovat je možno tak, že z hlediska Šaumjanovy první ucelené koncepce v podobě AGM existují minimálně dvě značně odlišné generativní gramatiky, ta Šaumjanova a ta Chomského¹⁵¹, přičemž první je legitimní v otázkách vnitřního mechanismu fungování jazyka, druhá kvůli výše uvedeným metodologickým nedostatkům nikoliv – je však vhodná pro některé sféry aplikované lingvistiky. To jsou samozřejmě velmi závažná tvrzení, jejichž opodstatněnost se pokusím v dalších částech postupně dokládat nebo vyvracet.

¹⁴⁸ Fajkus 2005, 84.

¹⁴⁹ Černý 1996, 248.

¹⁵⁰ Pleskalová – Krčmová – Večerka – Karlík 2007, 450.

¹⁵¹ Více o základních rozdílech v názorech těchto dvou lingvistů v kap. 4.7.

3 Šaumjanovy gramatické teorie

V této kapitole chronologicky prezentuji Šaumjanovy gramatické teorie, tedy AGM (1971), AUG (1987, resp. 1999) a SMR (2006), přičemž poukazuji i na reflexi AGM v českém jazykovědném prostředí. V kap. 3 pak svými občasnými komentáři spíše odkazuji ke kap. 4, v níž provádím soustavnou kritickou analýzu výše uvedených teorií.

3.0 Genotyp vs. Fenotyp

Jelikož v AGM (1971) Šaumjan tyto koncepty uvádí bez důkladnějšího vyložení jejich místa v dané gramatické teorii, budu se zabírat jejich definováním v rámci AUG (1987, resp. 1999), kde je o těchto konceptech pojednáno uceleně. K tomuto kroku přistupuji právě v tomto okamžiku proto, že považuji danou dichotomii za zásadní k uvedení do Šaumjanova gramatického myšlení.

Gramatika genotypu¹⁵² je vynálezem AUG¹⁵³; jedinečnost takové gramatiky je důsledkem toho, že se AUG zaměřuje speciálně na univerzálnost a genotypová gramatika tak směřuje k tomu, aby byla gramatickým popisem obecných rysů všech jazyků. Taková univerzální deskripce jazyka předpokládá jisté nároky na formalismus, který ji bude podkládat. Formalismus genotypové gramatiky¹⁵⁴ však samozřejmě nemůže být založen na formálním popisu některého konkrétního jazyka (jako je tomu u „chomskyánské“ gramatiky generativní). Pokud bychom tak učinili, znamenalo by to dva významné problémy: 1) měli bychom potvrdit výběr jazyka, na kterém jsme se rozhodli náš formalismus založit; 2) akt výběru by pak podporoval to, že jazyk vybraný jakožto báze pro univerzální formalismus je nějakým způsobem k oné práci „lepší“ než jazyky ostatní. AUG se těmto problémům vyhýbá vytvářením formalismu, který není založen na gramatice žádného konkrétního jazyka nebo na formalismu nějaké jiné lingvistické teorie.

Genotypová gramatika je jedním ze dvou typů gramatik diskutovaných v rámci AUG. AUG¹⁵⁵ taktéž postuluje gramatiku fenotypu, která je pro každý konkrétní jazyk specifická. AUG¹⁵⁶ tedy předpokládá existenci jednoduchého znakového systému, který

¹⁵² Minimálním znakem je zde morfém; je to funkční, paradigmatická rovina jazyka.

¹⁵³ Sypniewski 1999, 18.

¹⁵⁴ O tomto formalismu samotném více v kap. 3.1.3.2.

¹⁵⁵ Sypniewski 1999, 19.

¹⁵⁶ Sypniewski 1999, 7.

„podepírá“ jazyk. Tento jednoduchý znakový systém nazývá jazykovým genotypem a předpokládá, že takové jazykové genotypy¹⁵⁷ jsou společné všem lidským jazykům. Přirozené jazyky jsou ztělesněním jazykových genotypů, neboli fungování takového přirozeného jazyka simuluje fungování jazykového genotypu. Jazykové genotypy přitom neexistují separovaně od přirozených jazyků, nýbrž jsou „vestavěné“ do všech přirozených jazyků. AUG studuje jazykové genotypy, tedy obecné sémiotické vlastnosti přirozených jazyků. Jak bude zřejmé dále, Šaumjan obecně předpokládá ve všech svých teoriích to, že každý lidský jazyk operuje simultánně na dvou rozdílných úrovních: na rovině fenotypu, což zhruba koresponduje s úrovní operací popisovaných tradiční lingvistikou, a na univerzální úrovni – tedy rovině genotypu.

V biologii fungují termíny genotyp a fenotyp podle Šaumjana¹⁵⁸ následovně: Jako fenotyp se chápe vnější vzhled jedince ve vztahu k jistým rysům a genotypem se rozumí suma všech dědičných rysů organismu. Organismy přitom mohou mít podobné fenotypy, ale různé genotypy (a naopak). V korespondenci s touto distinkcí rozlišuje Šaumjan genotyp a fenotyp také v generativní gramatice.

Termíny genotyp a fenotyp jsou tedy z biologie vypůjčeny vědomě za účelem zdůraznění vztahu mezi dvěma jazykovými úrovněmi. Tak jako lze geny považovat za invarianty s ohledem na různé fenotypy, pravidla genotypové úrovně jsou invarianty s ohledem na různé fenotypy¹⁵⁹ (konkrétní jazyky). To, že akceptujeme dvouúrovňový popis jazyka, nás podle Šaumjana přivádí na cestu k řešení základní otázky lingvistické teorie, a to jaké faktory přispívají k podobnostem a odlišnostem mezi přirozenými jazyky.¹⁶⁰

V aplikativním modelu má slovy Šaumjana¹⁶¹ generativní proces diskrétní povahu a realizuje se ve dvou etapách. První na rovině genotypu, kde se tvoří ideální (tedy od „fyzické“ realizace abstrahované) objekty analogické větám a slovům. Ve druhé etapě jsou ustavena systémová pravidla korespondence mezi těmito předměty na rovině genotypu a konkrétními předměty na rovině fenotypu, tedy reálnými slovy a větami

¹⁵⁷ Na několika místech se lze u Šaumjana setkat s plurálem „genotypy“, což je problematické vzhledem k jeho proklamaci (jednoho) genotypu jako gramatického popisu obecných rysů všech jazyků (viz úvod této kap.). Lze se jen domnívat, že v případě užití plurálu má Šaumjan na mysli jisté abstraktní kategorie identifikovatelné na rovině genotypu (agens, patiens atp.), přičemž je označuje synekdochou „genotypy“; stejně tak by to však mohlo znamenat existenci jednoho genotypu univerzálního a dále existenci dichotomie genotyp/fenotyp v rámci každého přirozeného jazyka; jelikož však Šaumjan žádné vysvětlení ohledně singuláru (genotyp) a plurálu (genotypy) nepodává, pohybujeme se pouze v rovině spekulativní.

¹⁵⁸ Šaumjan 1970, 151.

¹⁵⁹ Tak jako např. u zastánců tzv. minimalismu, Keenana a Stablera (2003), viz kap. 4.6.

¹⁶⁰ Šaumjan 1987, 97, cit. ze Sypniewski 1999, 20.

¹⁶¹ Šaumjan 1970, 152.

přirozeného jazyka. Generativní mechanismus takového aplikativního modelu, při kterém se vytvářejí ideální objekty, se však podle něj¹⁶² odehrává nezávisle na pravidlech korespondence. Takové objekty v sobě totiž nezahrnují gramatické kategorie, které se mohou vyskytovat jen v rovině nějakého konkrétního jazyka (fenotypu). Čas, pád, způsob, osoba, číslo, rod atd. jsou kategorie, se kterými se lze setkat pouze na úrovni fenotypu.

Genotypová a fenotypová úroveň jazyka může být popsána následujícím způsobem¹⁶³: Gramatika genotypu sestává z funkčních jednotek – predikátů, pojmů, modifikátorů – a abstraktních relací *operátor : operovaný* mezi těmito jednotkami. Fenotypová gramatika obsahuje syntagmatické jednotky – morfémy a slova – a spojení mezi nimi prostřednictvím jejich lineárního uspořádání a jejich morfologických vlastností.

Jazykové genotypy tedy podle Šaumjana¹⁶⁴ představují syntaktické objekty nezávislé na jazykových prostředcích, které slouží k jejich vyjadřování. Jazykové fenotypy pak představují vnější formy, v nichž se genotypy realizují.

Podle „Principu relevance reprezentace“ nám po oproštění se od všech nerelevantních záležitostí, které se vztahují k reprezentační funkci komunikace, zůstanou tři typy jazykových výrazů: „pojmenování“ objektů, „pojmenování“ situací a metody ke konstruování jednoho nebo obou typů pojmenování¹⁶⁵. AUG¹⁶⁶ nazývá pojmenování objektů jako „pojmy“ a pojmenování situací „větami“, všechny způsoby vytváření pojmů nebo vět jsou pak nazývány „operátory“.

Abychom porozuměli struktuře vět z hlediska genotypu, musíme si podle Šaumjana¹⁶⁷ uvědomit, že diskuse o detailech genotypové vrstvy nejsou diskusemi o syntaxi. Genotypová úroveň je tvořena funkčními jednotkami – a ty jsou univerzální a neredukovatelné. Genotypová vrstva nedisponuje syntaxí; fenotypová vrstva jazyka ano. Genotypová vrstva je tvořena abstraktními typy, které obsahují všechny jazyky.

Fenotypová rovina jazyka je v AUG¹⁶⁸ nahlížena jako syntagmatická rovina jazyka. Základním znakem na fenotypové rovině je slovo. Kombinace slov konstituuje

¹⁶² Šaumjan 1970, 152.

¹⁶³ Sypniewski 1999, 20.

¹⁶⁴ Šaumjan 1970, 151.

¹⁶⁵ Šaumjan 1987, 101, cit. ze Sypniewski 1999, 21.

¹⁶⁶ Sypniewski 1999, 21.

¹⁶⁷ Sypniewski 1999, 24.

¹⁶⁸ Sypniewski 1999, 55.

slovní syntagma. Věta¹⁶⁹ je pak funkční jednotkou na fenotypové rovině. Obvykle bývá věta složena ze slovního syntagmatu, tzn. z více než jednoho slova, i takové (jednoslovné) věty se však, jak známo, v některých jazycích vyskytují. Gramatika fenotypu má dva hlavní úkoly: Prvním je studium struktury slova jakožto základního znaku na rovině fenotypu, druhým je pak studium syntagmatické struktury vět. Jelikož jsou věty kombinacemi slov, zaměřuje fenotypová gramatika svou pozornost částečně na studium skupin slov¹⁷⁰.

V *Signs, Mind, and Reality* Šaumjan¹⁷¹ uvádí, že genotyp jazyka konstituuje abstraktní studium znaků, a to bez ohledu na jejich formální realizaci. Následně upozorňuje na několik základních charakteristik týkajících se genotypu: 1) Struktura genotypu je nezávislá na jeho realizaci prostřednictvím lineárního slovosledu nebo jiných znakových možnostech vyjádření. 2) Genotyp a znaková reprezentace, kterou užívá, jsou separované objekty, které jsou zároveň navzájem svázány vztahem *významy : cíle*. 3) Znaky jsou prostředky k reprezentování jazykových konceptů, které slouží účelům komunikace.

Podle Šaumjana¹⁷² nastává nutnost rozdělit sémantiku do dvou oblastí studia jazyka: 1) studium genotypu, což představuje studium systému významů natolik, že jsou významy reprezentovány znakovými aparáty, ale v totální abstrakci od formy těchto znakových zařízení; 2) studium fenotypu, což je studium systému znakových aparátů k reprezentaci genotypu. Dále je podle Šaumjana důležité zdůraznit, že každý význam je faktem jazyka pouze natolik, že je reprezentován nějakým znakovým aparátem. Proto tedy genotypová gramatika nikdy neseparuje význam od znakového aparátu reprezentujícího význam. To, co provádí, je studium vztahu mezi znakovým aparátem a významem v totální abstrakci od výrazové stránky znakového aparátu.

¹⁶⁹ K Šaumjanovu uchopení „věty“ blíže v kap. 4.7.

¹⁷⁰ Čemuž by v české jazykovědné terminologii zřejmě odpovídal termín „kolokace“.

¹⁷¹ Šaumjan 2006, 15.

¹⁷² Šaumjan 2006, 15.

3.1 Aplikativní generativní model

Výklady v této části budou až na několik málo výjimek odkazovat k Šaumjanově práci *Strukturnaja lingvistika* (1965) v jejím anglickém překladu *Principles of Structural Linguistics* (1971). Na současné úrovni rozvoje strukturální jazykovědy je podle Šaumjana nutné reformulovat cíle strukturální jazykovědy a rovněž její předmět výzkumu, což je důležité zejména k vymezení se vůči tzv. klasifikační jazykovědě. Šaumjan v zásadě uznává i jiné přístupy k jazyku, např. jazykovou typologii¹⁷³, jejím problémem je však užívání metody induktivní; „nápravy“ by pak podle něj bylo možné dosáhnout právě užitím tzv. hypoteticko-deduktivní metody (viz kap. 2).

Strukturální jazykovědu Šaumjan (1971, 27) definuje¹⁷⁴ jako abstraktní disciplínu, která se zabývá obecnými principy jazykové struktury a konstruuje různé typy generativních gramatik¹⁷⁵ jakožto abstraktní mechanismy jazyka.

Jedním ze zásadních, ne-li zcela zásadním požadavkem na gramatiku je podle Šaumjana to, aby bylo její uchopení sémiotické. Co má však na mysli, když tvrdí, že se přirozené jazyky liší od ostatních sémiotických systémů v tom smyslu, že mají dvě sémiotické úrovně? V přirozených jazycích totiž podle Šaumjana¹⁷⁶ dochází k překrytí primitivního sémiotického systému znaků sekundárním sémiotickým systémem diakritických jazykových elementů. Sémiotická povaha jako vlastnost přirozeného jazyka tedy znamená právě to, že jazyk disponuje dvěma sémiotickými úrovněmi.¹⁷⁷

Na každé této sémiotické rovině pak existuje a) sémiotická úroveň samotná, kterou se rozumí rovina idealizovaných sémiotických objektů, b) fyzická úroveň, kterou se rozumí rovina fyzického substrátu idealizovaných sémiotických objektů. Toto dělení je podmíněno základní Šaumjanovou dichotomií genotyp/fenotyp a dohromady tak představují důležité zásady konstruování generativních gramatik – v korespondenci s těmito dvěma sémiotickými úrovněmi pak musí být rozlišeny dvě úrovně v každé generativní gramatice:

- 1) rovina globálních symbolů;

¹⁷³ Hlavním důvodem, proč se však nebudu Šaumjanovými (i jinými) pojetími jazykové typologie zabývat, je ve stručnosti to, že tato disciplína se zabývá jazykem na úrovni fenotypu, neboli systematizováním strukturálních typů mezi aktuálními jazyky světa, přičemž je toho schopna prostřednictvím generativních gramatik standardních jazyků konstruovaných strukturální jazykovědou (Šaumjan 1971, 27).

¹⁷⁴ Více v kap. 4.7, kde srovnávám Chomského a Šaumjanovy gramatické teorie.

¹⁷⁵ Šaumjan de facto omezuje strukturální jazykovědu na různé typy generativních gramatik, což je pohled velmi limitující, více k tomuto rovněž v kap. 4.7.

¹⁷⁶ Šaumjan 1971, 69.

¹⁷⁷ Což koresponduje např. s Martinetovou první a druhou artikulací, viz Martinet 1964, 46.

2) rovina, na které jsou tyto globální symboly fonologicky kódovány¹⁷⁸.

Tyto roviny si přitom co do důležitosti nejsou rovny – vše podstatné je totiž obsaženo v samotné rovině globálních symbolů.

3.1.1 Znak (v přirozených jazycích)

Šaumjan¹⁷⁹ nazývá znakovou situací binární relaci vyjádřenou formulí sRd , kde s je znak (designátor), R je relace (designace) a d je designatum (neboli je objektem designace). Designace je komplexní relací, která je rozdělena do dvou jednodušších relací – významu a reference (v terminologii Quina¹⁸⁰ apod.). V korespondenci s tím je designatum rovněž komplexním objektem, který je rozdělen na dva jednodušší objekty – na signifikatum a referent. Co je však myšleno v přirozených jazycích znakem samotným?

V takových případech je znakem vždy označován akustický prvek, který je v relaci designace k designátu. Spolu se sémiotickou dvouúrovňovou strukturou je akustická povaha hlásek specifickým rysem přirozených jazyků.

Diakritickou situací pak Šaumjan¹⁸¹ nazývá binární relaci vyjádřenou formulí fDs , kde f značí foném, D značí relaci diferenciaci a s představuje znak, neboli objekt diferenciaci na rovině diakritické situace. Tak jako znaky jsou diakritické elementy (tedy figury → fonémy) v přirozených jazycích prvky akustické povahy.

To, co je zásadní pro relaci designace, není akustická povaha znaků, nýbrž možnost jejich užití k označení designát, aniž by byla designáta směřována.

To, co je zásadní vzhledem k relaci diferenciaci, není akustická povaha fonémů, nýbrž možnost jejich užití k diferencování znaků, aniž by byly znaky směřovány.

Pokud tato tvrzení podle Šaumjana akceptujeme, vyplývá z nich, že jak znak, tak foném mohou být z akustické substance transponovány do jakékoli substance jiné – grafické, taktilní atp. Jak je však uvedeno výše, jednou ze specifičností přirozených jazyků je mj. to, že znaky a fonémy jsou výlučně akustickými¹⁸² elementy. Z toho tedy plyne, že znaky ani fonémy nemohou být transponovány do žádné jiné fyzické substance.

Jsme tedy slovy Šaumjana svědky kontradikce: znaky a fonémy zároveň mohou i nemohou být transponovány z akustické substance do jiných forem fyzické substance –

¹⁷⁸ Šaumjan 1971, 74.

¹⁷⁹ Šaumjan 1971, 69.

¹⁸⁰ K tomu viz kap. 4.4.

¹⁸¹ Šaumjan 1971, 70.

¹⁸² O problémovosti nazírání jazyka jako fenoménu výlučně akustické povahy více v kap. 4.1, resp. 4.1.1.

tuto základní sémiotickou antinomií v přirozených jazycích nazývá Šaumjan¹⁸³ „antinomií transpozice“.

S tímto problémem je podle něj možné se vypořádat dvěma způsoby:

- 1) můžeme se pokusit generalizovat koncept znaku (a v korespondenci s tím i fonému) jeho pozvednutím na obecnou sémiotickou úroveň. Znak tedy může být definován jako prvek jakékoli fyzické povahy stojící v relaci designace k designátu. V korespondenci s tím pak lze foném definovat jako diakritický element jakékoli fyzické povahy stojící v relaci diferenciaci ke znaku. Principiálně je tento teoretický krok možný, ale narušil by podmínku o akustické povaze, která je pro přirozené jazyky specifická;
- 2) je naopak možné omezit koncepty „relace designace“ a „relace diferenciaci“¹⁸⁴. Podle Šaumjana totiž můžeme považovat relace designace a diferenciaci za platné pouze tehdy, jestliže akustické elementy slouží jako znaky a fonémy.

Uvedená interpretace relací designace a diferenciaci překonává antinomií transpozice tím, že zakáže transpozici¹⁸⁵ znaků a fonémů z akustické substance do jiných forem fyzické substance. Taková transpozice by totiž znamenala porušení nově utvořené konvence v tom smyslu, že relace designace a diferenciaci platí jen v tom případě, pokud jsou znaky a fonémy akustickými elementy. Omezení konceptů „relace designace“ a „relace diferenciaci“ však nemůže být považováno za oprávněné, jelikož designace a diferenciaci nejsou částečnými, nýbrž obecnými sémiotickými koncepty. Základní rys relace designace spočívá v požadavku, aby znaky sloužily k diferencování designátů nezávisle na jejich fyzické povaze. Základní rys relace diferenciaci pak spočívá v požadavku, aby diakritické prvky rozlišovaly znaky nezávisle na jejich fyzické povaze. Pokud zbavíme relace designace a diferenciaci jejich základního rysu, zničíme jejich sémiotickou povahu a obecně přestanou být sémiotickými koncepty¹⁸⁶.

Jelikož je podle Šaumjana zřejmé, že ani jeden ze způsobů navrhovaných výše není v překonání antinomie transpozice úspěšný, je podle něj potřeba na koncepty znaku a fonému aplikovat metodu idealizace. Aby byl tento problém vyřešen, je nutné kombinovat metodu idealizace s přístupem, který je obecně nazýván jako „rozdělení konceptů“.

¹⁸³ Šaumjan 1971, 70.

¹⁸⁴ Šaumjan 1971, 71.

¹⁸⁵ Šaumjanovo pojetí transpozice je odlišné od toho v české jazykovědné terminologii, kde se o tento pojem zasadil zejména Dokulil (1982) nebo např. Leška (1965) ad.

¹⁸⁶ Šaumjan 1971, 71.

Necht' je tedy koncept znaku (v přirozených jazycích) rozdělen na koncepty dva: idealizovaný znak, ve kterém je akustická substance redukována na nulu, a na akustický substrát idealizovaného znaku. Koncept fonému je pak rozdělen na foném idealizovaný, ve kterém je akustická substance redukována na nulu, a na koncept akustického substrátu fonému. Šaumjan nazývá akustický substrát fonému „fonémoid“; idealizovaný foném lze pak konvenčně nazývat „fonémem“. Na jedné straně postuluje relaci reprezentace mezi znakem a fonémem, na druhé straně pak mezi jejich akustickými substráty: akustické substráty reprezentují znaky a fonémy.

Rozdělení konceptů nám podle Šaumjana dovoluje překonat antinonii transpozice, jelikož na jednu stranu koncept akustického substrátu znaků a fonémů determinuje akustickou povahu specifickou pro přirozené jazyky a na druhé straně je nyní logicky umožněno převést tyto substráty do jiných forem fyzické substance.

3.1.2 Výklady fonologické

V soudobé fonologii bylo podle Šaumjana¹⁸⁷ moderním přístupem považovat fonémy za svazky distinktivních rysů. Na distinktivní rysy je pak aplikovatelná táž úvaha jako na fonémy. Ve skutečnosti stojí distinktivní rysy, tak jako fonémy, v relaci diferenciaci ke znakům, a proto jsou zasaženy antinomií transpozice. Jelikož distinktivní rysy stojí v relaci ke znakům, to, co je pro ně zásadní, není určitá fyzická substance, ale požadavek, aby nebyly vzájemně zaměňovány. Na tomto základě by je bylo možné převést do jiné akustické substance; jakožto prvkům akustického jazyka je však distinktivním rysům dána jejich „akustičnost“ per definitionem, a nemohou být tedy přeneseny do jiných forem akustické substance. Tato nastalá antinomie může být překonána rozdělením konceptu distinktivního rysu do dvou konceptů: konceptu zvaného „diferentor“, což je idealizovaný distinktivní rys prostý nějaké fyzické substance, a konceptu zvaného „diferentoid“, což je akustický substrát diferentoru.

Fonémoidy a diferentoidy nesmějí být podle Šaumjana zaměňovány s hláskami a s akustickými vlastnostmi hlásek. Hlásky a akustické vlastnosti hlásek jsou čistě fyzikální pojmy, zatímco fonémoidy a diferentoidy jsou relačně-fyzikálními koncepty, jelikož stojí v relaci reprezentace k fonému a diferentoru jako jejich substráty. Pokud jde o fonémy a diferentory: jelikož jsou to idealizované prvky prosté nějaké fyzické substance, musejí být považovány za čistě relační koncepty, tudíž musejí být striktně rozlišovány tři druhy konceptů: 1) čistě fyzikální koncepty – hlásky a akustické vlastnosti

¹⁸⁷ Šaumjan 1971, 72.

hlásek; 2) relačně-fyzikální koncepty – fonémoidy a diferentoidy; 3) čistě relační koncepty nebo konstrukty – fonémy a diferentory.

TABULKA 1. – Základní typy fonologických konceptů

Semiotic level	Idealized phonological elements	Concrete differentor	Abstract differentor	Concrete phoneme	Abstract phoneme
	Relational-physical elements	Concrete differentoid	Abstract differentoid	Concrete phonemoid	Abstract phonemoid
Physical level	Purely physical elements	Concrete acoustic property	Abstract acoustic property	Concrete sound	Abstract sound (sound type)

Ohledně této tabulky je třeba vysvětlit dělení fonologických prvků na abstraktní a konkrétní. Termíny „abstraktní“ a „konkrétní“ korespondují s termíny „invariant“ a „varianta“, z čehož plyne, že každá separovaná úroveň abstrakce má k posouzení svůj vlastní problém „invariance“. Každá separovaná rovina tedy k rozlišování disponuje svými vlastními invarianty a variantami¹⁸⁸.

Šaumjan¹⁸⁹ na základě dosud řečeného sumarizuje tak, že je nutné rozlišovat dvě základní úrovně abstrakce: fyzickou a sémiotickou rovinu. Na sémiotické úrovni jsou idealizované sémiotické prvky prosté jakékoli fyzické substance, na fyzické úrovni jsou pak akustické substráty těchto idealizovaných sémiotických elementů.

Šaumjan¹⁹⁰ dále řeší otázku, jakými jednotkami je třeba se zabývat na rovině globálních symbolů, a dochází k tomu, že tyto globální symboly jsou samy jednotkami. Podle typu generativní gramatiky mohou být tyto symboly interpretovány jako slova nebo jako jednotky menší, je však vždy třeba pamatovat na to, že interpretace těchto symbolů nesmí být směřována s analogickými koncepty v „aktuálních (reálných)“ jazycích. V reálných jazycích je např. slovo jednotkou ztělesněnou v kombinaci fonologických prvků: v generativní gramatice je slovo idealizovaným obrazem slova reálného, „osvobozeného z jeho fonologického sevření“¹⁹¹.

Pro účely generativní gramatiky je adekvátní definovat jazyk jako konečnou nebo nekonečnou soustavu symbolů (které slouží jako obdoba slovních a větných kombinací) sestavenou s použitím konečné abecedy symbolů (obdoba slovníku). Generativní

¹⁸⁸ O relevanci stanovování invariantu na různých jazykových rovinách viz kap. 1.1.

¹⁸⁹ Šaumjan 1971, 73.

¹⁹⁰ Šaumjan 1971, 75.

¹⁹¹ Šaumjan 1971, 75.

gramatika je soustavou pravidel, která rekurzivně vypočítávají kombinace symbolů náležících jazyku. Globální symboly jsou podle Šaumjana invarianty konkrétních symbolů ztělesněných v řetězcích fonémů. Cílem každé vědy je objevovat hlubší a hlubší invarianty – a nejinak je tomu podle Šaumjana rovněž ve strukturální jazykovědě. Proto se není možné zastavit u abstrahování globálních symbolů z fonémových řetězců, ale na rovině globálních symbolů musíme abstrahovat vnitřní strukturu kombinací symbolů z její lineární reprezentace.

Př.:

V angličtině je nemožné přeskupit slova ve větě tak, aniž by se nezměnil význam – pokud slova přemístíme, dostaneme přesný opak původního významu (*The boy reads the book – The book reads the boy*). Ačkoliv v anglické větě slovosled rozlišuje gramatické vztahy, je v angličtině možné na rovině globálních symbolů považovat gramatická spojení ve větě za abstraktní, na slovosledu nezávislá. Takový přístup je důležitý k popisování jazyků, jako je např. ruština, kde změna ve slovosledu nemodifikuje gramatické vztahy. I přes tuto skutečnost však nelze každý slovosled považovat za normální. K tomu, abychom poznali vnitřní strukturu věty, není důležité, jaký slovosled je normální a jaký je možné označit za odchylku od normálu.

Proto podle Šaumjana¹⁹² musí být na rovině globálních symbolů považována vnitřní struktura věty za invariant kteréhokoliv slovosledu – normálního i „deviantního“. Abstrahování vnitřní struktury věty z lineárně uspořádaných globálních symbolů však neznamená, že by se měla strukturální jazykověda přestat zajímat o problematiku slovosledu. Naopak – rozlišování nelineárních a lineárních úrovní na rovině globálních symbolů by mělo výzkum slovosledu více podhalit, jelikož mnoho zákonů slovosledu lze odhalit jeho kontrastem s vnitřními gramatickými vztahy v rámci věty.

Na rovině globálních symbolů musí být v generativní gramatice rozlišeny dva procesy: 1) generování nelineárních kombinací symbolů a 2) transformace nelineárních kombinací symbolů do lineárních. Potřeba tohoto rozlišení je přímým následkem dvourovinového principu diskutovaného v kap. 3.0. Pokud jsou znaky přirozeného jazyka elementy, které je nutné rozdělit do dvou druhů – do idealizovaných sémiotických elementů zbavených jejich fyzického sevření a fyzického substrátu těchto idealizovaných sémiotických elementů, plyne z toho, že v abstraktním výzkumu znaků jakožto

¹⁹² Šaumjan 1971, 76.

idealizovaných sémiotických prvků je potřeba nechat stranou vše, co nesouvisí s vnitřní strukturou těchto elementů, nýbrž je třeba zabývat se jejich fyzickou realizací.

Šaumjan¹⁹³ reviduje de Saussurovo pojetí linearitu označujícího¹⁹⁴; jelikož jsou znaky přirozených jazyků rozděleny na idealizované sémiotické prvky a akustické substráty těchto prvků, jsou vazby mezi znaky rovněž rozděleny na idealizované relace mezi idealizovanými (abstraktními) sémiotickými prvky a ztělesnění těchto idealizovaných relací v lineární vazby mezi akustickým substrátem idealizovaných sémiotických elementů.

3.1.2.1 Fonologické kódování

Z existence dvou sémiotických úrovní v přirozených jazycích vyplývá, že každá generativní gramatika může v principu fungovat bez fonologického popisu, jelikož diakritický systém fonologických elementů je sekundárním sémiotickým systémem překrývajícím primární sémiotický systém jazykových znaků.¹⁹⁵

Pro kompletní popis jazyka je však podle Šaumjana důležité ukázat, jak mohou být globální symboly generativní gramatiky kódovány do fonologických elementů. Tak jako generativní gramatika může být i fonologický kód univerzální. Neexistuje však žádná kontinuita mezi univerzální generativní gramatikou a univerzálním fonologickým kódem. Jinými slovy: není třeba kódovat globální symboly univerzální generativní gramatiky do fonologických elementů před tím, než je interpretována univerzální generativní gramatika (genotyp) pomocí termínů konkrétní generativní gramatiky nějakého přirozeného jazyka (fenotyp). Fonologické kódování stojí za pozornost pouze na konkrétnější rovině, tedy když jsou globální symboly univerzální generativní gramatiky rozděleny do konkrétních globálních symbolů k popsání některého konkrétního přirozeného jazyka nebo skupiny takových jazyků.

Univerzální fonologický kód se tudíž mění s ohledem na konkrétní gramatický model jazyka. Z uvedeného pak podle Šaumjana plyne, že neexistuje kontinuita mezi univerzální generativní gramatikou a univerzálním fonologickým kódem, ale mezi konkrétním gramatickým modelem jazyka a univerzálním fonologickým kódem, který se mění s ohledem na konkrétní gramatický model.

¹⁹³ Šaumjan 1971, 77.

¹⁹⁴ V momentě, kdy začne Šaumjan uplatňovat idealizaci znaků, však přestává hovořit o linearitě v tom smyslu, jak ji chápe de Saussure (1989, 100).

¹⁹⁵ Šaumjan 1971, 81.

Proces fonologického kódování Šaumjan¹⁹⁶ představuje následovně: existuje fonologické kódovací zařízení, které má globální symboly jako svůj vstup a produkuje jako svůj výstup fonologickou reprezentaci těchto symbolů.

Jako univerzální fonologický kód je možné použít systém rozvinutý Jakobsonem¹⁹⁷. Šaumjanova verze tohoto univerzálního fonologického kódu obsahuje dva systémy: systém diferentorů a systém kulminátorů. Systém diferentorů zahrnuje čtrnáct binárních opozic, systém kulminátorů je pak následující: 1) vokalický₂ (jako opozitní ke konsonantickému₂), tedy slabičný kulminátor; 2) slovní kulminátor; 3) kulminátor slovních skupin; 4) větný kulminátor. Index ₂ slouží k rozlišení diferentorů a kulminátorů od diferentoidů a kulminatoidů, které jsou uváděny s indexem ₁, např. tedy znělý₂ a znělý₁.

Co je fonologickou reprezentací globálního symbolu? Pokud jsou slovy Šaumjana fonémy považovány za svazky diferentorů, může být fonologická reprezentace nahlížena jako matice, jejíž sloupce jsou fonémy a jejíž řady jsou diferentory. Maticový prvek (i, j) ukazuje, zda foném j obsahuje diferentor i. Fonologické kódovací zařízení má jako svůj vstup lexikální a gramatické morfémy ve formě řetězců nebo komplexů globálních symbolů. Samozřejmě je tato maticová forma fonologické reprezentace smysluplná pouze v tom případě, že je akceptován koncept fonému, což však vůbec není pro všechny jazykovědné teorie neodmyslitelné.

Fonologická reprezentace může mít tři úrovně: 1) morfonologickou; 2) čistě fonologickou; 3) relačně-fyzickou.

Na rovině morfonologické se slovy Šaumjana¹⁹⁸ zabýváme morfodiferentory, morfokulminátory a morfonémy. Na čistě fonologické rovině se zabýváme diferentory, kulminátory a fonémy. Na relačně-fyzické rovině se zabýváme diferentoidy, kulminatoidy a fonémoidy. Třetí rovina je nazvána relačně-fyzickou (a ne jednoduše fyzickou), jelikož diferentoidy, kulminatoidy a fonémoidy nejsou jednoduché fyzické objekty, ale fyzické objekty stojící v relaci reprezentace vzhledem ke korespondujícím, čistě fonologickým objektům.

Pokud podle Šaumjana¹⁹⁹ přistupujeme k fonologickým významům z hlediska jejich užití v generativní gramatice, pak musí být fonologická rovina jako taková považována za prostřední mezi morfonologickou a relačně-fyzickou rovinou, a je možné

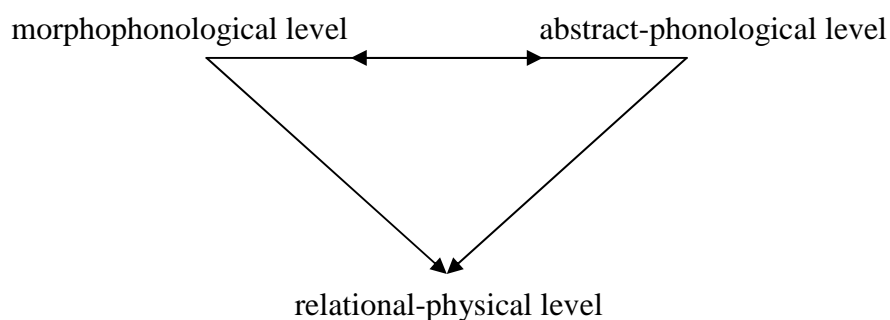
¹⁹⁶ Šaumjan 1971, 82.

¹⁹⁷ Jakobson – Halle 1956.

¹⁹⁸ Šaumjan 1971, 83.

¹⁹⁹ Šaumjan 1971, 84.

od této roviny abstrahovat přímým spojením rovin morfonologické a relačně-fyzické. Pokud však nahlížíme na fonologické významy z hlediska jejich diakritických potencialit, je touto prostřední rovinou ta morfonologická. Můžeme nejprve rekódovat každý globální symbol na rovině čisté fonologické reprezentace a poté prozkoumat, jak je tato abstraktní rovina realizována na rovině morfonologické. Proto musí být interakce těchto tří rovin interpretována jako „triangl“ na obrázku níže.

Na základě výše uvedeného může být definice fonologie modifikována následovně: ve vztahu ke generativní gramatice je fonologie pomocnou disciplínou, která se zabývá třemi aspekty akustické stránky jazyka: 1) diakritickými potencialitami fonologických jednotek; 2) realizací těchto diakritických potencialit v generativní gramatice; 3) ztělesněním těchto fonologických významů ve fyzické substanci jazyka. Co se týká třetího aspektu, je vzhledem k cílům fonologie dostačující obecná charakteristika relačně-fyzických elementů.

To však nepostačuje ke komplexnímu poznání jazyka. Bez ohledu na fonologický systém jazyka je podle Šaumjana²⁰⁰ podstatné to, že systematicky zkoumáme empirické koreláty těch posledně zmíněných (ve fyzickém, fyziologickém a psychologickém plánu). Reálně by měly být rozlišeny tři separované, i když současně blízce vztažené disciplíny: 1) teoretická fonologie, která se zabývá fonologickým systémem jazyka; 2) experimentální fonologie, která se zabývá empirickými koreláty abstraktního fonologického systému; 3) fonetika, která se zabývá akustickou substancí jazyka jako čistě fyzickým fenoménem.

²⁰⁰ Šaumjan 1971, 85.

3.1.3 Syntaktické a sémantické definice gramatických konceptů²⁰¹

Šaumjan²⁰² řadí mezi centrální problémy generativní gramatiky to, zda je možné základní gramatické koncepty definovat prostřednictvím nesémantických termínů, a upozorňuje na rozdíl mezi syntaktickými a sémantickými definicemi. Jelikož jsou v popisech jazyka vyšetřovanými objekty znaky, jsou k označení znaků zkoumaného jazyka sestrojeny znaky nové – tzv. metaznaky. Pokud jsou metaznaky ztotožněny se znaky zkoumaného jazyka a poté definujeme tyto znaky zkoumaného jazyka identifikováním určitých operací na metaznacích, získáme syntaktickou definici znaků analyzovaného jazyka. Jako příklad takové aplikace syntaktických definic v popisech jazyka uvádí Šaumjan miniaturní jazyk zkonstruovaný matematikem H. B. Currym (*Foundations of Mathematical Logic* 1963).²⁰³

Základní rysy sémantických definic v sémiotickém systému jsou následující²⁰⁴: 1) nejdříve ze všeho jsou syntaktické definice překryty definicemi sémantickými, ty jsou považovány za logicky externí, podřadné informace (myšleno z hlediska logiky; vzhledem ke studiu komunikační funkce jazyka je to právě sémantická informace, která je nejdůležitější); 2) v rozlišení od syntaktických definic, jež jsou pravidly pro aplikace operací k výrazům za účelem generovat výrazy nové, pak sémantické korespondence ustavují korespondence mezi výrazy sémiotického systému a výrazy²⁰⁵ vztahujícími se k nějaké oblasti empirické reality. S ohledem na výše uvedené si Šaumjan znovu pokládá otázku, zda je možné vyložit základní gramatické koncepty v nesémantických termínech a odpovídá si tak, že „velcí strukturalisté“ vlastně nikdy nečinili jinak. Ať už to byl de Saussure²⁰⁶ nebo jeho následovník Hjelmslev.

Podle Šaumjana²⁰⁷ tedy evidentně existuje reálná možnost popsání gramatické struktury v čistě syntaktických termínech, z čehož však samozřejmě neplyne to, že by se strukturální lingvistika měla vyhnout zkoumání gramatického významu. Znamená to

²⁰¹ Zatímco v AGM zahrnuje sémantiku do syntaxe spíše implicitně, v AUG tak již činí explicitně. Obrat nastává v SMR, kde postupuje vzhledem k prvním dvěma koncepcím protichůdně, viz k tomu kap. 4.4. Gramatickým konceptem je pro Šaumjana např. hierarchie hloubkové a povrchové roviny jazyka nebo dělení na primární a sekundární syntaktické funkce slov – chápe jej tedy značně široce.

²⁰² Šaumjan 1971, 96.

²⁰³ Šaumjan 1971, 98.

²⁰⁴ Šaumjan 1971, 100.

²⁰⁵ Vhodnější by však podle mě bylo hovořit o korespondenci mezi výrazy a objekty reálného světa, ne o korespondenci výraz – výraz.

²⁰⁶ Ač podle Šaumjana (1971, 101) v době de Saussurově neexistovala logická syntax a logická sémantika a jeho (de S.) dílo tak postrádá potřebnou exaktnost a určitost formulací, vše ukazuje na to, že de Saussure interpretoval jazykový systém v syntaktickém smyslu, tedy jako syntaktický systém gramatických elementů.

²⁰⁷ Šaumjan 1971, 104.

však, že popis gramatického systému v nesémantických termínech předpokládá předběžné studium významu²⁰⁸ na rovině intuice. Úkolem je podle Šaumjana odkrýt syntaktické mechanismy, které kontrolují fungování jazyka na sémantické úrovni. Ačkoliv je tedy bez problémů možné popsat přirozený jazyk v nesémantických termínech, každý přirozený jazyk nicméně existuje za účelem komunikace, a vyvstává tak otázka, zda při užití syntaktické úrovně popisu jakožto formální báze výzkumu není možné kombinovat syntaktickou a sémantickou informaci o jazyce do jednoho zobrazení. Abychom byli podle Šaumjana²⁰⁹ schopni na tuto otázku odpovědět, je potřeba načrtnout strukturu sémiotiky jako vědy. Je známo, že v moderní sémiotice jsou rozlišovány tři dimenze: 1) syntaktická, která představuje výzkum podmínek, které determinují strukturu výrazů jako sekvence symbolů; 2) sémantická – tedy výzkum podmínek, které determinují komunikační funkci jazyka; 3) pragmatická, která představuje výzkum spojení mezi jazykem a jeho uživateli (výzkum psychologických a fyziologických faktorů).

Ačkoliv Morris i Carnap považují podle Šaumjana tyto tři dimenze za striktně oddělené, panují mezi badateli různé názory, jak vnímat hranice mezi těmito třemi sférami sémiotiky. Šaumjan²¹⁰ opět navazuje na myšlenky Curryho²¹¹, který tvrdí, že vedle čistě syntaktických a čistě sémantických systémů existují i systémy, které musí být považovány za syntaktické i sémantické zároveň. Pokud toto podle Šaumjana připustíme, pak musí být revidována otázka lingvistické sémantiky jako speciální vědecké disciplíny, jejímž úkolem je zkoumat sémantické aspekty přirozených jazyků. Namísto rozvíjení sémantiky jako samostatné, separované disciplíny, je Šaumjanovým cílem konstruovat sémiotické systémy, které jsou zároveň syntaktické i sémantické. V systémech takového typu budou vztahy determinovány ze dvou hledisek: logického a komunikačního. Z hlediska logiky musí být podle Šaumjana²¹² syntaktická rovina považována za primární a sémantická rovina za rovinu podřízenou, jelikož pouze syntaktická úroveň může být objektivní, formální bází k výzkumu významu jazykových jednotek. Z hlediska komunikace pak musí být za primární považována rovina sémantická, jelikož jazyk naplňuje svou funkci jako nástroj komunikace mezi lidmi skrze své sémantické aspekty. Pokud je zajištěna striktní korelace mezi syntaktickou a sémantickou rovinou, abstraktní

²⁰⁸ Pojetí významu, které je u Šaumjana v průběhu jeho gramatických teorií značně problematické, se budu věnovat zejména v kap. 4.4.

²⁰⁹ Šaumjan 1971, 104.

²¹⁰ Šaumjan 1971, 105.

²¹¹ Curry 1963, 90, in Šaumjan 1971, 105.

²¹² Šaumjan 1971, 106.

výčet syntakticko-sémantických systémů by měl být dostatečně spolehlivým nástrojem k získání znalosti o komunikační funkci jazyka.²¹³

3.1.3.1 Koncept gramatické fráze

Frází míní Šaumjan²¹⁴ ve shodě s užíváním tohoto konceptu v generativní gramatice Chomského jakoukoliv uspořádanou sekvenci slov, která může být buď větou, nebo separovanou skupinou slov zahrnutých do věty. Taková fráze pak může být zkonstruována buď v souladu s gramatickými pravidly daného jazyka (fráze gramatická), nebo vzhledem k těmto pravidlům v kontradikci (fráze negramatická). Jelikož gramatičnost považuje Šaumjan za koncept značně důležitý, upozorňuje – opět v souladu s Chomským – na to, že tento koncept nesmí být zaměňován za něco jiného, a sice 1) gramatická věta nemůže být (co do relevance) ztotožněna se soustavou vět nahranou lingvisty v terénu, 2) s konceptem významuplné věty, 3) s konceptem vysoce pravděpodobné věty – upozorňuje pak i na mnohdy nerelevantní důraz připisovaný konceptu rodilého mluvčího.²¹⁵ Vyzdvihuje naopak Revzinův²¹⁶ formální²¹⁷ přístup ke gramatické frázi, který je možné shrnout následovně:

- a) Každá reálně se vyskytující fráze je gramaticky správná.
- b) Fráze A je gramaticky správná, pokud ji získáme z nějaké gramaticky správné fráze nahrazením určitého slova x jiným slovem y tak, že platí xQy (Q je tranzitivní vztah).
- c) Fráze A je gramaticky správná, pokud ji získáme z nějaké gramaticky správné fráze nahrazením slova x – toto slovo získáme prostřednictvím segmentu, jenž rozšiřuje x .
- d) Jiné gramaticky správné fráze neexistují.²¹⁸

²¹³ Šaumjan tímto absolutně opomíjí dimenzi pragmatickou, tedy třetí člen Morrisovy triády (sémantika, syntax, pragmatika). Více k tomu v kap. 4.2.1.

²¹⁴ Šaumjan 1971, 85.

²¹⁵ Šaumjan 1971, 87.

²¹⁶ Revzin užívá pojmu „označená fráze“ namísto pojmu „gramatická fráze“.

²¹⁷ Z hlediska konceptu „významu“ bude Revzinovo pojetí gramatické fráze diskutováno v kap. 4.4.

²¹⁸ Revzinova disertační práce z roku 1963, tato část publikována v roce 1964, in Šaumjan 1971, 88.

3.1.3.2 Struktura aplikativního modelu

Aplikativní generativní model²¹⁹ sestává ze čtyř modelů dílčích – jsou to: 1) abstraktní generátor; 2) generátor slov; 3) frázový generátor (generátor slovních komplexů); 4) generátor frázově-transformačních polí.²²⁰ Z hlediska sémiotického je slovy Šaumjana zajímavý zejména první z generátorů. Základní jednotkou v rámci abstraktního generátoru je totiž tzv. semion, který představuje nejjednodušší sémiotický objekt. Tyto elementy jsou analogické distinktivním rysům ve fonologii. Abstraktní generátor²²¹ disponuje dvěma abstraktními stupni, a to tzv. episemionem na úrovni horní a tzv. semionem a semionovým svazkem na rovině spodní, přičemž mezi oběma stupni je postulován vztah reprezentace. Semiony a semionové svazky jsou abstraktní objekty, které jsou reprezentacemi episemionů. Episemiony a semiony představují sémiotické jednotky²²², které jsou abstraktními analogiemi ke gramatickým kategoriím. Přitom je třeba zdůraznit, že semiony a episemiony zcela a vůbec nejsou identické s gramatickými kategoriemi, nýbrž představují abstraktní analogie k těmto gramatickým kategoriím. Z toho je zřejmé, že episemiony a semiony nemusejí být bez výhrad interpretovány jako gramatické kategorie. Mohou být interpretovány rovněž jako distinktivní rysy ve fonologii.

3.1.3.3 Formalizace gramatické synonymie

Šaumjan²²³ pokládá koncept gramatické synonymie za jeden z centrálních soudobé jazykovědě. Pokud je korektní myšlenka, že hlavním úkolem lingvistiky je objevovat jazykové invarianty, musí být podle Šaumjana výzkumu gramatické synonymie udělena priorita, neboť co jiného představuje problém gramatické synonymie, než problém gramatických invariantů. Zájem o problematiku gramatické synonymie nastal podle Šaumjana²²⁴ s rozvojem transformační metody. Transformace jsou totiž jisté jazykové útvary založené na základním gramatickém invariantu, který zůstává nezměněn, jak tyto útvary nabývají různých podob. Navzdory pozornosti věnované gramatické synonymii nemůže být považována za vyřešenou.

²¹⁹ Šaumjan 1971, 243. K této kap. 3.1.3.2 jsem čerpal z německého překladu ruského originálu, jelikož anglický překlad nedisponoval přehledným a zjednodušeným znázorněním struktury AGM. K tomuto vyjímecnému odchýlení se od překladu anglického přistupuji s vědomím, že oba překlady používají Šaumjanovy termíny identicky.

²²⁰ Srov. s kap. 3.1.4, kde je AGM představen několika reflexemi z prostředí české jazykovědy.

²²¹ Šaumjan 1971, 244.

²²² Šaumjan 1971, 245.

²²³ Šaumjan 1971, 273.

²²⁴ Šaumjan 1971, 274.

Aby mohl být koncept gramatické synonymie považován za uspokojivý, musí být podle Šaumjana dodrženy alespoň dvě podmínky. Zejména musí formalizovaný koncept disponovat dostatečnou explanační silou. Tou je myšlena nejen možnost zdůvodnit podobnosti mezi gramatickými konstrukcemi, jichž si je rodilý mluvčí intuitivně vědom, ale také objevování vnitřních invariantních vztahů mezi gramatickými konstrukcemi, které mluvčí intuitivně necítí. Jakým způsobem může být garantována observace prvních podmínek? To je podle Šaumjana možné zařídit pouze rozvojem formálního kalkulu synonymních gramatických konstrukcí. Poněvadž je takový kalkul redukován na kalkul transformací, řešení tohoto problému musí být založeno na konstrukci transformačních kalkulů. Dosud (z pohledu AGM) transformační metoda empiricky vybírala transformace, které byly dány v rámci nějakého inventáře transformací. Z toho je pochopitelné, proč ještě pro problém gramatické synonymie nebylo nalezeno uspokojivé řešení.²²⁵

3.1.4 Recepce Šaumjana v českém jazykovědném prostředí

AGM se dočkal svého uvedení v publikaci *Applikativnaja poroždajuščaja model' i isčislenije transformacij v russkom jazyke (Applikativní generativní model a výčet transformací v ruštině, Šaumjan – Soboleva 1963)* a v českém jazykovědném prostředí o něm přinesly zprávu dvě recenze, z nichž nejprve přiblížím tu z *PBML* (Novák 1964²²⁶). Autoři AGM formulují (podle této recenze) své cíle práce následovně: 1. Dostatečně podrobně popsat práci aplikativního generativního modelu a ukázat, jak je tento model schopen produkovat syntaktické struktury podle přísných pravidel výčtu (viz hlavu I.). 2. Využít formální aparát výčtu transformací ke zkoumání faktů ruského jazyka (viz hlavu II.). 3. Ukázat možnost využití aplikativního generativního modelu ke strukturně-typologickému zkoumání ostatních slovanských jazyků a jiných jazyků světa.

Novák však postupně dochází k tomu, že práce je vlastně výkladem „systému abstraktního výčtu lingvistických struktur“, který vypadá následovně:

I. Pravidla vytváření komplexů

- a) Pravidla vytváření komplexů podle grafu nebo matice aplikace.
- b) Pravidla variování komplexů pomocí záměny proměnných.
- c) Pravidla vytváření složených členů.

²²⁵ Toto závěrečné tvrzení považuji za přinejmenším diskutabilní, nicméně z hlediska konceptů analyzovaných v kap. 4 této práce není tento problém nijak zásadní.

²²⁶ S. K. Šaumjan, P. A. Soboleva: *Applikativnaja poroždajuščaja model' i isčislenije transformacij v russkom jazyke. Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 1, 46–51.

II. Pravidla přetváření komplexů

- a) Pravidla vázaných transformací.
- b) Pravidla nevázaných transformací.

Stranou je podle Nováka ponechána „fenotypová část“ AGM a vzhledem k tomu, že byl dosud publikován pouze fragment celého modelu, můžeme podle něj považovat závěry autorů o výhodách AGM ve srovnání s generativní gramatikou frázových struktur a transformační gramatikou za předčasné.

Podle termínů užitých v AGM je slovy Nováka zřejmé, že se zde vlastně jedná o variantu tzv. závislostní gramatiky.

Komplex může být interpretován třemi způsoby:

- a) obecně-lingvisticky: N – substantivum (kořen), V – verbum (kořen), R_1 – syntaktické vlastnosti verba apod.
- b) v terminologii kategorií konkrétního jazyka, např. ruštiny: R_2N – substantivum v nominativu, R_4N – substantivum v nepřímých pádech s předložkou nebo bez předložky (kromě bezpředložkového genitivu) a desubstantivní adverbium apod.
- c) pomocí konkrétních vět.

Některé struktury se podle Nováka autorům nepodařilo interpretovat způsobem c) pomocí gramaticky správných vět – k označení takových případů používají autoři výraz „prázdná buňka“. To znamená, že v tomto stádiu práce nelze hovořit o generativní gramatice konkrétního jazyka; navíc zůstává nejasné, kladou-li si vůbec autoři tento cíl. Tato námitka je podle mého názoru nerelevantní, neboť (i s přihlédnutím k bodu 3. v úvodu recenze) záměrem autorů AGM je skrze genotypovou gramatiku postulovat teorii co možná nejvíce univerzální – vypracování gramatiky jednoho konkrétního jazyka tak bylo maximálně cílem dílčího charakteru.

S ohledem na to, co bylo řečeno o existenci nejednoznačného vztahu komplexů ke konkrétním větám, nelze slovy Novákovými „výčet transformací v ruském jazyce“ považovat za nějaký formální systém. V každém případě je to však podle něj cenná heuristická pomůcka pro získávání materiálu ke zpracování generativní gramatiky ruského jazyka. Tento materiál však musí být nejprve podroben analýze, produktivní vztahy musí být odděleny od neproduktivních (ale jednoznačně vyložitelných) a od ojedinělých případů atd. Výčet transformací tudíž nelze považovat za nějakou výhodu abstraktního výčtu lingvistických struktur oproti transformační gramatice Chomského, kde jsou transformace uspořádány do seznamu, neboť se zde jedná o věci, které mají

naprosto jiný účel a úplně jiný stupeň formálního zpracování. Jako protimluv se pak může jevit Novákovo odkazování k této práci (Šaumjan – Soboleva 1963) v jeho doslovu k *Syntaktickým strukturám* (1966, 199) jako k „alternativnímu návrhu na řešení problematiky“ lineárního zobrazení tzv. hloubkové struktury. V závěru recenze sice Novák nabádá ke zdrženlivosti co do konečného hodnocení zatím nekompletní teorie, i tak je ale jeho postoj k AGM značně kritický.

Skoumalová v recenzi s názvem *Odin tip poroždajuščeji modeli (Československá rusistika, 1964)*²²⁷, podobně jako Novák, upozorňuje na paralely mezi AGM a GTG, zejména proto, že v úvodu a závěru knihy Šaumjana a Sobolevové je AGM srovnáván s GTG Chomského. Při komparaci obou generativních systémů podle ní²²⁸ nelze opomenout některé podstatné rozdíly. GTG, vycházející především z anglického jazyka, modeluje určité výsledky tzv. analýzy na bezprostřední složky; síla této analýzy se zvyšuje přidáním transformační části. AGM je oproti tomu zamýšlen jako dvoustupňový model, přičemž abstraktní část je myšlena jako univerzální model, aplikovatelný na jazyky obecně (ve skutečnosti je podle Skoumalové nejvhodnější pro jazyky flektivního typu). Srovnávat oba generativní modely z hlediska síly je bezpředmětné, jelikož „síla“ je chápána diametrálně odlišnými způsoby: Zatímco zastánci GTG pojmají sílu modelu (gramatiky) především jako schopnost adekvátně zobrazovat skutečnosti a systémové vztahy kteréhokoliv konkrétního jazyka (což se projevuje v generování gramaticky správných vět), autoři AGM se domnívají, že síla jejich modelu spočívá v jeho abstraktnosti (předpokládá se vytvoření jazykových invariantů velmi vysokého, abstraktního stupně). To umožňuje obsáhnout téměř všechny formální struktury existující (reálně i virtuálně) v jazyce, avšak na úrovni jednotlivých konkrétních jazyků se objevuje poměrně velké množství prázdných buněk.

S ohledem na to, že práce na AGM zdaleka není ukončena a že „v průběhu této práce se bude celkově zdokonalovat formální aparát modelu“ (Šaumjan – Soboleva 1963, 122), Skoumalová²²⁹ zdůrazňuje, že ani její komentáře k AGM zdaleka nejsou konečné a mají čistě diskusní charakter. Kladné stránky AGM uvádí stručně v závěru:

1) AGM představuje na abstraktní úrovni logicky deduktivní automatizovaný systém, umožňující generování nekonečného množství abstraktních struktur;

²²⁷ Skoumalová 1964, 225.

²²⁸ Skoumalová 1964, 226.

²²⁹ Skoumalová 1964, 226.

- 2) pravidla procesu generování jsou velmi jednoduchá: cyklicky (v taktech) se opakující pravidla zobrazení zajišťují nepřetržitý chod mechanismu;
- 3) autoři hodlají důsledně rozlišovat různé stupě abstraktnosti jazykových jevů;
- 4) AGM disponuje velkou heuristickou silou: Bohaté soustavy transformací co do smyslu nejbližších až po nejvzdálenější odhalují „nečekané vztahy mezi syntaktickými konstrukcemi“; „abstraktní výčet badatele vede a ukazuje mu skutečnosti, které by bez tohoto výčtu nezaznamenal“ (Šaumjan – Soboleva 1965, 118);
- 5) model akcentuje zvláštnosti flektivních jazyků (bohatě rozvinutá flexe i slovtvorba), což může mít velmi plodný vliv na vytváření konkrétních modelů slovanských jazyků.

Jediný Šaumjanův text, který kdy byl do češtiny přeložen, *Kybernetika a jazyk*²³⁰, pochází z knihy *12 esejí o jazyce* a týká se opět jeho AGM. K němu se v této stati Šaumjan dostává skrze úvodní pojednání o kybernetice. Jejím předmětem je podle něj²³¹ studium strojů, přičemž existují tři hlavní typy strojů – Šaumjana zajímají ty z nich, které převádějí jednu informaci v jinou – tedy stroje, které jsou upotřebitelné k využití výsledků vědeckého a technického zkoumání nebo k automatickému překládání textů. Podle Šaumjana je však nutné zdůraznit, že kybernetika se zabývá těmito stroji jen jako vysoce abstraktními systémy a nikoli jejich konkrétními realizacemi.

Šaumjan²³² pojednává o gramatice právě jako o logickém stroji – takové gramatiky pak chce nazývat gramatikami generativními. Ono generování však podle něj²³³ neznamena, že by generativní gramatika napodobovala chování mluvčího, který produkuje věty v nějakém reálném jazyce. Ve skutečnosti taková gramatika zůstává neutrální jak k mluvčímu, tak k posluchači. Vzhledem k potřebě lišit důsledně vnitřní syntaktické vztahy od jazykových prostředků, které slouží k vyjadřování těchto vztahů, zavádí Šaumjan²³⁴ do generativní gramatiky koncepty genotypu a fenotypu²³⁵.

Jak jsem již uvedl v kap. 3.1, AGM generuje určitý počet ideálních jazykových objektů, které tvoří genotypový jazyk. V tomto ideálním jazyce rozlišujeme podle Šaumjana²³⁶ dva druhy ideálních jazykových objektů, a to slova a „komplexy“.

²³⁰ Text vznikl nejpozději v roce 1965, kdy byla vydána originální podoba „12 esejí“ v angličtině (*Problems of Language*) a francouzštině (*Problèmes du langage*). Aplikativní generativní model se – slovy Šaumjanovými – dočkal svého představení na konferenci o transformačních metodách v roce 1961 (Šaumjan 1970, 152).

²³¹ Šaumjan 1970, 143.

²³² Šaumjan 1970, 146.

²³³ Šaumjan 1970, 149.

²³⁴ Šaumjan 1970, 151.

²³⁵ Viz kap. 3.0.

²³⁶ Šaumjan 1970, 153.

Aplikativní model zahrnuje dva generativní mechanismy, tzv. slovní generátory a generátory komplexů. První z těchto generátorů má za úkol modelovat relace mezi různými jazykovými jednotkami v rovině paradigmatické, druhý generátor pak relace mezi jazykovými jednotkami v rovině syntaktické²³⁷.

Šaumjan²³⁸ zavádí jakožto primární koncept v rámci AGM transformační pole²³⁹ namísto transformace samotné; toto pole považuje za systém zvláštních operátorů, které sám nazývá „relátory“. Co se konceptu transformace týká, není považován za primární, ale představuje pouze prvek transformačního pole nebo koncept, který z transformačního pole vyplývá. Šaumjan přirovnává tento pojmový posun k situaci ve fonologii, která se z teorie fonému vyvinula v teorii fonologických protikladů – podobně se rovněž transformační gramatika musí modifikovat z teorie transformací na teorii transformačních polí poté, co je zaveden koncept pole. Vzhledem k tomu, že v AGM jsou transformace považovány za prvky transformačního pole, lze podle Šaumjana překonat dosavadní atomizující pojetí transformace – v AGM je totiž uvažován transformační kalkul uvnitř transformačního pole a ne pouze seznam izolovaných transformací. Pomocí takového kalkulu je pak možné dosáhnout všech typů transformací pro jakýkoli druh frází.

Posledním textem, který v českém jazykovědném prostředí nějak reflektoval Šaumjanovy myšlenky, byla o dva roky později zpráva Kořenského²⁴⁰, tentokrát již o teorii podané jako kompletní, a to v díle *Filosofskije voprosy teoretičeskoj lingvistiki* (1971), tedy v díle, které sumarizovalo metodologický základ a teoretický rámec AGM v té podobě, z níž Šaumjan vychází v knize *Strukturnaja lingvistika* (1965)²⁴¹. Kořenský zmiňuje zejména Šaumjanův zájem o reálnost lingvistických modelů, otázku gnozeologické a ontologické podstaty jazykovědných teorií a s těmito filozofickými problémy spojené postulování univerzálního modelu přirozeného jazyka spolu se strukturou jeho realizace, tedy přechodu od daného modelu k empiricky identifikovaným jazykovým objektům. Kořenský poukazuje na Šaumjanův univerzální sémiotický systém,

²³⁷ Což v Šaumjanových výkladech koresponduje s termínem „syntagmatické“.

²³⁸ Šaumjan 1970, 154.

²³⁹ Ve své nejnovější koncepci, tedy SMR (2006, 48), nazývá Šaumjan tento koncept již jen „polem“ a definuje jej s ohledem na sémiotické pojetí gramatiky jako úhrn relevantních kontextů, které charakterizují primární (nebo základní) význam (nebo obecněji funkci) a sekundární (nebo komplementární) významy (nebo obecněji funkce) znaku, které jsou v protikladu ke kontextům, jež jsou pro modifikace významů a funkcí znaků irelevantní.

²⁴⁰ *Jazykovědné aktuality* 1972, 30–31.

²⁴¹ Z jehož anglického překladu jsem čerpal pro účely této práce (do angličtiny byla *Strukturnaja lingvistika* přeložena v roce 1971).

který je všem jazykům světa invariantní (tzv. genotyp²⁴²). Tento genotypický jazyk není možné podrobit přímé observaci, nýbrž je nutné jej hypoteticky rekonstruovat – jedná se o otevřený systém objektů a relací mezi těmito objekty.

Jistě není překvapením, že jediným „zájemcem“ o aplikaci dichotomie genotyp/fenotyp v gramatickém popisu je právě Kořenský²⁴³, který vztah mezi genotypem a fenotypem přirovnává ke vztahu sémantického faktoru²⁴⁴, jenž představuje „sémantický nukleus“ determinující strukturu větné realizace, a větného vyjádření příslušného bázevého významu. Dodává, že (v jazycích, jako je čeština) lze na tomto základě stanovit základní typologii GVV²⁴⁵-konstitutivních funkcí českého slovesa.

3.1.4.1 Závěr

Z výše uvedeného přehledu reflexí Šaumjana českým jazykovědným prostředím je patrné, že jeho původní teorie, tedy AGM, probudila (i zde) značný zájem, což lze jistě přičíst všeobecnému vzestupu zájmu o formalismus v 60. letech minulého století, kdy se hlavním hybatelem těchto formalizujících směrů stala Chomského generativní gramatika. Ta měla v českém prostředí zastoupení především v podobě skupiny kolem Petra Sgalla (Hajičová, Panevová, Buráňová ad.), která kombinovala přístupy Chomského s tradičním přístupem funkčně-strukturálním. Na AGM je kladně hodnocena zejména abstraktnost jeho formálního aparátu a z toho plynoucí široká použitelnost („v praxi“ zejména u neslovanských jazyků však narážející na různé obtíže – viz výše). Je však zřejmé, že v tu dobu zde již nebylo pro další silně formálně orientovanou teorii místo a dílo, které se profilovalo vůči v té době již etablovaným *Syntaktickým strukturám* polemicky, bylo odmítáno jak z důvodu „nedokončenosti“, tak z hlediska nejasných záměrů a cílů.

Další Šaumjanovy teorie se však již reflexe v českém jazykovědném prostředí nedočkaly, dílem proto, že Šaumjan emigroval do USA a byl tak až do roku 1989 „politicky nevhodným tématem“, dílem proto, že své pozdější názory postupně zbavoval formalizujících aspektů a věnoval se spíše aspektům sémiotickým, což zdejší lingvistická

²⁴² Základní Šaumjanovou dichotomií genotyp/fenotyp se budu zabývat v kap. 3.0, některými problémy z této dichotomie plynoucími pak v kap. 4.1.

²⁴³ Kořenský 1984, 52. Vzhledem k tomu není překvapující, že se aplikace dichotomie genoty/fenotyp objevuje i v MČ 2 (1986, 133–134), kde se pojednává o dvou typech významových komponentů slovesa – jedná se o „takové významové komponenty, které u kvantitativně nejvýznamnějších typů českých sloves přesahují slovnědruhové hranice V_f [...] a realizují se právě tím, že zakládají odpovídající pole vztahů. Dané komponenty lexikálního významu tu představují jakýsi „genotyp“, sémantický nukleus, jenž je pak vyjádřen [...] jakýmsi „fenotypem“, jímž jsou odpovídající syntaktické struktury v jejich syntaktické i sémantické rozmanitosti.“

²⁴⁴ Tedy verbální realizaci (jako typu lexikální realizace).

²⁴⁵ Gramatický větný vzorec.

obec nepovažovala za reflektováníhodné. Zaplnit tuto značnou mezeru v reflexi Šaumjanova díla je tak úkolem, resp. spíše povinností této práce.

3.2 Aplikativní univerzální gramatika

V této části čerpám výkladový materiál ze skript Šaumjana kolegy B. Sypniewského²⁴⁶, která slouží jako výběr toho nejdůležitějšího z publikace *A Semiotic Theory of Language* (Šaumjan 1987), proto budu při popisu AUG odkazovat zejména na ně. Tam, kde se objevuje odkaz na práci Šaumjanovu (1987), je tento odkaz uveden rovněž ve skriptech Sypniewského. Vedlejším zdrojem Šaumjanových myšlenek pak je jeho článek *Two Paradigms of Linguistics* (1998).

Aplikativní univerzální gramatika není podle Šaumjana teorií vysvětlující fungování jednoho konkrétního jazyka, nýbrž vysvětluje, co je společného způsobu, jakým fungují všechny jazyky²⁴⁷. AUG tedy analyzuje sémiotické vlastnosti jazyka, zatímco jiné teorie, např. generativní gramatika, sémiotiku jazyka ignorují²⁴⁸.

V dalších fázích této práce tedy bude kladen důraz na to, že sémiotické vlastnosti jazyka nejsou nějakými dodatky k lingvistice, nýbrž že jsou podstatné vzhledem k porozumění operacím, které jsou inherentní všem jazykům. AUG sestává ze dvou hlavních částí – a to aplikativní gramatiky a dvou rovin fonologie, přičemž sama aplikativní gramatika má dva hlavní oddíly: a) formální aparát, který obsahuje koncepty inherentních syntaktických funkcí a superpozic²⁴⁹ funkcí, b) výčet sémiotických pravidel, která drží v mezích onen formální aparát.

Superpozice je konceptem (v jazykovědě) jedinečným z hlediska AUG. Je to termín vypůjčený z kvantové fyziky, kde elektrony mohou existovat v několika různých stavech ve stejném čase. Superpozice je konceptem týkajícím se jazykových kategorií a kontrastuje s běžným gramatickým pojetím slovních druhů. Superpozice je operací, stejně jako každá jiná operace v AUG. Disponuje operovaným (superponend), operátorem (superposer) a výsledkem. Superpozice produkuje slova, která mohou nést různé role ve stejném okamžiku. Operátor může být cokoli, co může být znakem – rovněž např. samotný kontext.

²⁴⁶ *An Introduction to Applicative Universal Grammar*, 1999.

²⁴⁷ Sypniewski 1999, 2.

²⁴⁸ Vytvářet nějaký znakový systém bez vztahu k významu je však dost problematické, jak na to upozorňuje např. Gvoždiak (2012, 24), přičemž takové pokusy dokonce označuje za principiálně nemožné. Nutno dodat, že Šaumjan kritizuje zejména opomíjení vztahu mezi zvukem a významem.

²⁴⁹ Šaumjan 1987, 202, in Sypniewski 1999, 48–50.

Příklad superpozice²⁵⁰:

John proposed our immediately leaving the office.

Slovo *leaving* bylo superponováno. Jakožto výsledek (operace) superpozice je *leaving* modifikováno jako pojem pojmovým modifikátorem *our*. Chová se rovněž jako predikát (v tomto případě dvoumístný²⁵¹) v tom smyslu, že se vztahuje k sekundárnímu pojmu²⁵² *the office*, tak jako je modifikováno i predikátovým modifikátorem *immediately*. Slovo *leaving* vystupuje v těchto rolích (neboli ve smíšené roli) souběžně. Teorie superpozice vysvětluje fungování slova *leaving*, tedy toho, jak může jedno slovo zároveň vystupovat tak, jako by bylo členem dvou různých funkčních typů. Je však třeba dodat, že superpozice není přítomna vždy – tak např. není slovo *leaving* superponováno ve větě *We are leaving the office*.

3.2.1 Vymezení jazyka

Než je podle Šaumjana²⁵³ možné se pustit do výstavby lingvistické teorie, je třeba definovat, co je jazyk. Chomsky navrhuje dva odlišné technické koncepty jazyka: E-jazyk (externalizovaný jazyk) a I-jazyk (internalizovaný jazyk). E-jazyk je (na rozdíl od I-jazyka) externalizovaný v tom smyslu, že nereprezentuje reálnou jazykovou kompetenci myslí, je to soubor jazykových pravidel, která jsou stanovena externě. I-jazyk je internalizovaný v tom smyslu, že je systémem reprezentovaným v myslí/mozku každého člověka.²⁵⁴ Podle Chomského je I-jazyk předmětem zájmu generativní gramatiky. Nahlížením jazyka jakožto I-jazyka by pak gramatika byla teorií I-jazyka, což je sám studovaný objekt.²⁵⁵ Chomsky E-jazyk odmítá: pokud vůbec existuje, je sekundární, nepřístupný, a nijak zvlášť důležitý, možná že není důležitý vůbec.²⁵⁶

Koncept (I-)jazyka chápáný tak, že místem, kde se (lidský) jazyk nachází, je mysl/mozek, však podle Šaumjana²⁵⁷ naráží na vážné problémy, jelikož I-jazyk představuje individuální fenomén, na jehož základě jednoduše nelze stanovovat obecné

²⁵⁰ Šaumjan 1987, 202, in Sypniewski 1999, 49–50.

²⁵¹ Šaumjanově terminologii z logiky by v české tradici odpovídalo označení „dvojvalenční“, viz např. MČ 3 1987, 177n.

²⁵² Tedy pojmu ve své sekundární syntaktické funkci (objektu).

²⁵³ Šaumjan 1998, 7.

²⁵⁴ Chomsky 1988, 36, in Šaumjan 1998, 7.

²⁵⁵ Chomsky 1986, 22, in Šaumjan 1998, 7.

²⁵⁶ Chomsky 1991, 10, in Šaumjan 1998, 7.

²⁵⁷ Šaumjan 1998, 8.

jazykové zákonitosti. Abychom tento paradox vyřešili, musíme podle Šaumjana²⁵⁸ jazyk pojmout jakožto sémiotický systém, jelikož koncept sémiotického systému zahrnuje fenomény na jedinci nezávislé. Jako interindividuální fenomén je jazyk sémiotickým fenoménem, jelikož znaky vyžadují interdependenci mezi jedinci. Náležitým objektem studia v lingvistice je tedy jazyk jakožto sémiotický systém. I-jazyk je psychologickou entitou, derivovanou ze sémiotického systému.

V teorii AUG je přirozený (zvýraznil M. J.) jazyk²⁵⁹ kulturně²⁶⁰ determinovaný mentální fenomén²⁶¹. Rozšířenou definici přirozeného jazyka pak podávají Šaumjan se Sypniewským²⁶², kteří uvádějí, že přirozené jazyky jsou nástrojem komunikace, které transponují, každý svým vlastním způsobem, neprobádané kontinuum lidských zkušeností do systému diskretních bilaterálních jazykových jednotek. Každá jazyková jednotka je konceptem vedoucím k příslušnému fónickému segmentu – tedy znaku onoho konceptu²⁶³. Znak je pak realizován sledem fonémů – diskretními akustickými distinktivními elementy.

3.2.2 Dvě sémiotické úrovně

Jazyk má tedy dvě odlišné sémiotické úrovně – a to systém znaků a systém diakritik²⁶⁴ (neboli figur). Zatímco úkolem fonologie je studovat systém diakritik, úkolem gramatiky je studium systému znaků. AUG nazírá jazyk jakožto znakový systém založený na pravidlech v tom smyslu, že gramatika je chápána jako popis soustavy jazykových pravidel užívaných jednotlivými jazykovými komunitami. Jazyk musí disponovat diakritickým systémem k tomu, aby umožnil produkovat potenciálně nekonečný počet znaků²⁶⁵. Znak je pak konstituován kombinacemi diakritik (tedy figur ve smyslu Hjelmslevově)²⁶⁶.

AUG klade důraz na to, že znak spolu se svým významem tvoří reciproční relaci, tedy relaci *znak : význam*, přičemž tato relace je daleko důležitější než sama znaková

²⁵⁸ Šaumjan 1998, 9.

²⁵⁹ Důraz na onen přívlastek „přirozený“ bude objasněn dále, zejména v pasážích týkajících se generativní gramatiky a/nebo logiky.

²⁶⁰ V *Sign, Mind, and Reality* (2006) je to sociální fenomén, neboli v podstatě totéž – ostatně i v AUG se dále operuje s označením „sociální“.

²⁶¹ Sypniewski 1999, 3.

²⁶² Šaumjan a Sypniewski 1995, cit. ze Sypniewski 1999, 3.

²⁶³ Diskusi, zda Šaumjan pracuje s unilaterálním nebo bilaterálním pojetím (jazykového) znaku, se budu věnovat zejména v kap. 4.2.1.

²⁶⁴ Problematicke stanovení základního a minimálního znaku vzhledem ke zvolenému pojetí znaku (unilaterální vs. bilaterální) se budu věnovat zejména v kap. 4.3.

²⁶⁵ Srov. s tím Hjelmslevovy „celé armády znaků“ (Hjelmslev 1972, 52)

²⁶⁶ Sypniewski 1999, 7.

entita. AUG rovněž zamítá to, že by mohly existovat nějaké třídy entit s jistými inherentními vlastnostmi, které by mohly být nazývány znaky (takovým znakem je pro de Saussura i pro novější mluvnice češtiny²⁶⁷ např. slovo, někdy i morfém)²⁶⁸.

V mnoha lingvistických teoriích totiž disponují „věci“ jako např. slova nebo fráze inherentními vlastnostmi – v AUG existují jazykové objekty pouze a jedině v relacích k ostatním jazykovým objektům a pokud není uvažována žádná relace, nemá v takovém případě AUG čím se zabývat. Pojetí relace *znak : význam* je v AUG přirovnáváno k de Saussurovu pojetí označujícího (signifier) a označovaného (signifie), je však rozdílně rozvíjeno. Jinými slovy²⁶⁹ neexistují žádné znaky nebo významy mimo bilaterální relaci. Např. právě de Saussure, i když tvrdí, že předmětem studia lingvistiky jsou znaky a jejich relace, nahlíží znaky jako reálné objekty – což je v teorii AUG nemožné. Saussure má podle Šaumjana²⁷⁰ ve své teorii dva popisy znaku: jak unilaterální, tak bilaterální. AUG eliminuje de Saussurův bilaterální znak jako nepotřebný a přepracovává pojetí unilaterálního znaku.

Zatímco pro mnoho lingvistů představují znaky zvukové sekvence, AUG v tomto směru neomezuje znaky pouze na ony zvukové sekvence, neboť i absence oné sekvence zvuků může být znakem. Předchozí úvahy shrnuje Šaumjan opět do jednoho ze svých principů, konkrétně do „Principu diferenciacie znaků“, když říká, že pokud jsou dva znaky různé, musí být diferencovány různými sekvencemi fonémů²⁷¹.

Fonémy²⁷² podle AUG n u t n ě (zvýraznil M. J.) nedisponují významem, ale všechny fonémy mají diferenciacní (diakritickou) funkci. Zatímco však znak může být sekvencí fonémů, foném sám znakem není. Znakem je totiž entita disponující významem, resp. je částí relace *znak : význam*. Znak tak není pouze jakousi „vlajkou“ významu, ale odlišuje význam, ke kterému je vztažen, od všech ostatních významů.

3.2.3 Problematika invariantu

Náležitým úkolem teorie gramatiky je podle Šaumjana²⁷³ hledání invariantů jakožto hierarchií charakteristických a komplementárních funkcí jazykových jednotek.

²⁶⁷ Tak např. ČŘJ 1999, 20 nebo MSČ 2010, 15.

²⁶⁸ Shaumyan and Sypniewski 1995, 1 (cit. ze Sypniewski 1999, 3).

²⁶⁹ Sypniewski 1999, 4.

²⁷⁰ Šaumjan 1987, 16–17, cit. ze Sypniewski 1999, 4.

²⁷¹ Šaumjan 1987, 5, cit. ze Sypniewski 1999, 2. Nutno však dodat, že pokud mohou být teoreticky zavedeny i znaky idealizované, tedy bez fonetické sekvence (což v Šaumjnově teorii mohou), tak jsou podle uvedeného principu vzájemně nerozlišitelné.

²⁷² Sypniewski 1999, 4.

²⁷³ Šaumjan 1998, 52.

Gramatika je systémem invariantů, které nejsou přímo pozorovatelné; teorie gramatiky je musí objevit, a proto čelí problému tzv. invariance²⁷⁴.

Důležitost principu invariance byla slovy Šaumjana plně rozpoznána až po formulaci principu relativity, tedy po roce 1916, kdy Einstein publikoval svou knihu o obecné teorii relativity. Totéž lze prohlásit o lingvistice, kde bylo rovněž v roce 1916 vydáno dílo Ferdinanda de Saussura o obecné lingvistice. De Saussure definoval základní entity lingvistiky jako relativní a opozitní a prezentoval problém relativity jako z pohledu lingvistiky základní.

Apresjan tvrdí, že nejdůležitější vlastností různých významů gramému (neboli „konkrétní gramatické kategorie“) je to, že postrádá sémantický invariant. Říká, že navzdory široce rozšířenému (ne-li běžnému) náhledu je nejdůležitější vlastností různých významů gramému to, že postrádá sémantický invariant. Je např. chybné považovat „shodující se s momentem promluvy“, „předcházející momentu promluvy“ a „následující po momentu promluvy“ za invarianty gramémů PRES, PAST, FUT (Apresjan 1995, 33).²⁷⁵ Apresjan tedy tvrdí, že každý z těchto gramémů může být užit ve smyslu jiného gramému (Apresjan 1995, 33). To je pravda, každý z těchto gramémů může být takovým způsobem užit, ale tento fakt spíše potvrzuje, než by odporoval názoru, že významy uvedené výše jsou invarianty těchto gramémů. V rámci „Zákona superpozice“ musí mít každý gramém charakteristický význam – invariant v různých superpozicích gramému s jinými gramémy. V uvedeném případě se každý z výše uvedených gramémů může překrývat s jiným gramémem z této soustavy.²⁷⁶

Apresjan tedy podle Šaumjana²⁷⁷ evidentně směšuje koncept invariantu s problematickým konceptem obecného významu, který zavedl Jakobson – ten rozlišoval tři druhy významů gramatických kategorií: 1) obecný význam, 2) základní význam, 3) specifický význam. Problém s konceptem obecného významu tkví v tom, že předpokládá induktivní generalizaci ze specifických významů gramému. Obecný význam opravdu neexistuje. Jakobson a jeho následovníci zaměňovali koncept invariantu s konceptem obecného významu, a Apresjan byl tímto uveden v omyl. Všechny druhy invariance v AUG jsou slovy Šaumjana relačními konstrukty spíše než obecnými pojmy, odvozenými pomocí induktivní generalizace.

²⁷⁴ Invarianci lze definovat následovně: charakteristickou funkcí jednotky je invariant změn komplementárních funkcí jednotky, in Šaumjan 1998, 52–53.

²⁷⁵ Šaumjan 1998, 53.

²⁷⁶ Šaumjan 1998, 53.

²⁷⁷ Šaumjan 1998, 53–54.

3.2.4 Výklady fonologické

Fonémy²⁷⁸ představují diakritika, jež se účastní relace *diakritika* : *znak*. Deskripce fonému u Šaumjana nehodnotí foném jako zvuk, ale raději jako lingvistickou entitu, která rozlišuje znaky. Centrální problém fonologie představuje řešení problému identity hlásek a (reálné) řeči. AUG postuluje tzv. princip řečově-hláskové variability, kterým stanovuje, že hlásky jsou modifikovány v prostředí během řečových aktů. Různé jazykové skupiny klasifikují podobné soustavy hlásek různými způsoby (fónická relativita), což je právě příčinou problémů s řečově-hláskovou identitou.

Šaumjan k uchopení tohoto problému využívá výše zmíněný princip diferenciací znaků, který vyžaduje, aby jazykové znaky byly diferencovány rozdílnými diakritickými sekvencemi. Každá soustava fonémů disponuje dvěma distinktivními rysy: konkrétními distinktivními opozicemi a konkrétními fonémy. Když uspořádáme každou soustavu nějakou poziční relací, pak ty relace, které uspořádávají soustavy hlásek v každé pozici, jsou nahlíženy jako konkrétní distinktivní relace. Fonémy v těchto relacích jsou pak nahlíženy jako konkrétní fonémy, které nejsou pouze fyzikálními zvuky; konkrétní distinktivní opozice fungují sémioticky tak, aby odlišily jeden znak od znaků jiných. Konkrétní distinktivní opozice mají důležitou vlastnost nazvanou konkrétní distinktivní rys²⁷⁹. Soustava konkrétních fonémů uspořádaná konkrétní distinktivní opozicí je nazvána paradigmatickou třídou konkrétních fonémů²⁸⁰.

Nyní je již možné problém reformulovat následovně: Co determinuje identitu konkrétních fonémů, které se vyskytují v různých pozicích²⁸¹? Jelikož AUG nazírá fonémy jakožto relační entity²⁸², otázka může být parafrázována jako: Co determinuje identitu struktury (izomorfismus) paradigmatických tříd konkrétních fonémů? AUG postuluje zákon fonémické identity:

Existuje jedno-jednoznačná korespondence mezi konkrétními fonémy x a y a mezi konkrétními distinktivními opozicemi r a s , jestliže rozdíl mezi x a y a mezi r a s je redukovatelný pouze na efekt poziční variace²⁸³.

AUG řeší problém identity řeči a hlásek rozdělením tohoto konceptu do dvou odlišných částí: vlastní „řečové hlásky“ a konkrétního fonému. Řečová hláska může být

²⁷⁸ Sypniewski 1999, 10.

²⁷⁹ Problematickým uchopením distinktivního rysu v Šaumjanově díle se budu zabývat v kap. 4.3.

²⁸⁰ Šaumjan 1987, 32–35, cit. ze Sypniewski 1999, 10.

²⁸¹ Šaumjan 1987, 35, cit. ze Sypniewski 1999, 10.

²⁸² Tím je myšleno „nacházející se v relaci diakritika (= foném) : znak“.

²⁸³ Šaumjan 1987, 35, cit. ze Sypniewski 1999, 10. Tímto pojetím se Šaumjan značně blíží Hjelmsovou pojetí variant, srov. Hjelmsov 1972, 70n.

rozlišena fyzikální analýzou; konkrétní foném je pak rozlišován zákonem fonémické identity. Ačkoli jsou konkrétní fonémy fyzikálními entitami, rozlišení mezi konkrétními fonémy není založeno na jejich fyzikální charakteristice²⁸⁴. Zákon fonémické identity je schopen předvídat chování fonémů v situacích, kde jsou různé konkrétní fonémy s ohledem na jejich fyzikální vlastnosti identické a kde dva identické konkrétní fonémy jsou – s ohledem na jejich fyzikální vlastnosti – kompletně odlišné.²⁸⁵ Koncept fonetických rysů se dělí na dva segmenty: funkčně identické fonetické rysy (konkrétní distinktivní rysy) a fyzikálně identické fonetické rysy (vlastní fonetické rysy). Třídy funkčně identických konkrétních fonémů a třídy fyzikálně identických zvuků jsou na sobě logicky nezávislé.²⁸⁶

Definice fonému jako diakritiky a definice fonému jakožto konkrétního řečového zvuku, který funguje jako člen distinktivní opozice, jsou definicemi komplementárními²⁸⁷. AUG raději odkazuje ke zvukově-diakritické kombinaci než pouze ke zvuku jakožto fonému. Dva koncepty zvuku a fonému jsou tedy dvěma různými úrovněmi abstrakce.

Několik základních termínů fenotypové gramatiky²⁸⁸:

- minimálním znakem je morfém,
- kombinace morfémů je nazývána syntagma,
- morfémy, slova a skupiny slov jsou nazývány syntagmatickými jednotkami.

Jazyk v teorii AUG disponuje funkčními jednotkami. Funkční jednotky jsou zkoumány tehdy, pokud nahlížíme jazyk jako nástroj komunikace. Základní funkční jednotkou je věta, jejímž účelem je přenášet zprávy od vysílače k příjemci. Důležitým důsledkem nazírání jazyka jako nástroje komunikace je, že s výjimkou slov nebo skupin slov, které fungují jako jednotky komunikace (neboli věty), nejsou slova nebo skupiny slov považovány za nositele informace. Další základní funkční jednotkou je pak predikát, který funguje jakožto „reprezentant“ věty; predikát je neredukovatelným minimálním komponentem věty.

Termín predikát a další termíny jsou záměrně vybrány jako termíny neutrální.²⁸⁹ Každý z těchto termínů musí být nazírán jako referující k funkci na genotypové rovině jazyka a nikoliv na rovině fenotypové.

²⁸⁴ Šaumjan 1987, 36, cit. ze Sypniewski 1999, 10.

²⁸⁵ Šaumjan 1987, 36–39, cit. ze Sypniewski 1999, 10.

²⁸⁶ Šaumjan 1987, 39, cit. ze Sypniewski 1999, 10.

²⁸⁷ Sypniewski 1999, 19.

²⁸⁸ Sypniewski 1999, 19.

Dalším důležitým funkčním prvkem je „pojem“. Ten je komplementem vzhledem k predikátu.²⁹⁰ Predikáty označují situace, pojem pak označuje participanta v situaci označované predikátem. Predikáty a pojmy mohou být modifikovány pomocí predikátových modifikátorů a pojmových modifikátorů.

Tyto čtyři funkční prvky (predikáty, pojmy, predikátové modifikátory a pojmové modifikátory) nejsou jen „upřednostňovanými termíny“ pro sloveso, substantivum, adverbium a adjektivum. „Sloveso, substantivum, adjektivum a adverbium“ jsou názvy syntagmatických jednotek²⁹¹. Syntagmatické a funkční jednotky náležejí různým úrovním popisu jazyka. Syntagmatické a funkční prvky tedy nevykazují jedno-jednoznačnou korespondenci – funkční jednotky mohou být složeny ze skupin slov, stejně jako mohou být tvořené slovem jedním²⁹²; funkční jednotky mohou být rovněž tak malé jako jeden morfém²⁹³. Existují dva typy syntaktických spojení (jak bude uvedeno dále): a) syntaktická spojení mezi funkčními jednotkami (= větami); b) syntaktická spojení mezi jednotkami, které realizují funkční jednotky, tedy syntaktická spojení mezi syntagmatickými jednotkami.

Jazyk podle Šaumjana²⁹⁴ sestává ze dvou komponentů: 1) sémantického komponentu a 2) fonémického komponentu (tedy fonologie). Sémantický komponent zahrnuje význam všech jazykových znaků. Šaumjan používá termínu „význam“ v jeho širším smyslu (význam zahrnuje všechny druhy pojmů včetně syntaktických relací). Proto termín „sémantický komponent“ zahrnuje lexikon a gramatiku – morfologii i syntax.

Generativní sémantika se podle Šaumjana²⁹⁵ zabývá významy, ale nezabývá se jejich znaky – chce totiž významy analyzovat nezávisle na znacích, které je reprezentují. Hlavním problémem gramatiky je však výzkum toho, jakým způsobem jsou gramatické významy nebo funkce organizovány ve vztahu k jejich znakům.

²⁸⁹ Šaumjan 1992, 8, cit. ze Sypniewski 1999, 19.

²⁹⁰ V české jazykovědné terminologii se komplementem myslí nepodmětové doplnění predikátu, které je záležitostí pouze roviny formálně-syntaktické (MČ 3 1987, 28). Šaumjan považuje za predikátový komplement i doplnění subjektová.

²⁹¹ Jak je z textu patrné, Šaumjan často přechází od výkladů „genotypových“ k „fenotypovým“ a naopak, což může být leckdy pro čtenáře jeho textů matoucí. Tak např. věta (jednotka fenotypu), řazená mezi funkční jednotky, se ve výkladu vyskytuje hned vedle dalších funkčních jednotek, které však již všechny náležejí rovině genotypu atd. Ne vždy je tak dichotomie genotyp/fenotyp pro Šaumjanův výklad kritériem primárním.

²⁹² Sypniewski 1999, 20.

²⁹³ Není zde přesně vysvětleno, proč by to nemohl být i foném. Z dosavadního vyplývá, že důvodem je zřejmě potenciál morfémů disponovat lexikálním nebo gramatickým významem.

²⁹⁴ Šaumjan 1998, 17.

²⁹⁵ Šaumjan 1998, 23.

Při zvažování rozdílu mezi gramatickým a lexikálním významem je podle Šaumjana²⁹⁶ důležité dbát na nejednoznačnosti v terminologii. V sémiotické (jazykovědné) literatuře je termín „význam“ užíván v širším a užším smyslu. V širším smyslu termín „význam“ pokrývá jakýkoli druh lexikální nebo gramatické informace zahrnující i syntaktické informace, jako např. různé syntaktické funkce, syntaktické závislosti atd. V užším smyslu termín „význam“ nezahrnuje syntaktické informace, které jsou považovány pouze za funkce nebo relace spíše než za významy.

Termín „význam“ byl podle Šaumjana²⁹⁷ ve svém širším smyslu používán všemi sémioticky orientovanými lingvisty, jako byli Sapir, Boas, Fries nebo např. Jakobson. V souladu s širším a užším smyslem termínu „význam“ má rovněž termín „sémantika“ širší a užší smysl. Termín „sémantika“ v širším smyslu pokrývá studium gramatiky i lexikonu v protikladu k fonologii. Termín „sémantika“ v užším smyslu pokrývá pouze studium lexikonu. V současné jazykovědné literatuře jsou termíny „význam“ a „sémantika“ užívány zejména v jejich užším smyslu, tedy ve smyslu „lexikálního významu“ a „studia lexikálního významu“.

3.2.5 Typy významu

AUG rozlišuje dva druhy významu: lexikální a gramatický²⁹⁸. Gramatický význam může být nahlížen jako popis rolí ve větě, které různé genotypy představují. Např. gramatický význam primárního pojmu je agens; gramatický význam sekundárního pojmu je patiens, přičemž agens a patiens jsou kategorie univerzální všem jazykům, ostatní gramatické významy se pak mohou vyskytovat různě v různých jazycích.²⁹⁹ Gramatické významy agens a patiens jsou invarianty všech jazyků³⁰⁰.

AUG prosazuje tzv. princip obligatornosti:

Každý jazyk obsahuje uzavřenou, ohraničenou sadu významů, nazvaných gramatické významy, které jsou obligatorní k vyjádření různorodých aspektů zkušenosti. Gramatické a lexikální významy jsou odlišné a neměly by být zaměňovány. Gramatické významy představují striktně formální zařízení a nejsou přímo dostupné.³⁰¹

²⁹⁶ Šaumjan 1998, 34.

²⁹⁷ Šaumjan 1998, 34.

²⁹⁸ Sypniewski 1999, 28.

²⁹⁹ Sypniewski 1999, 27.

³⁰⁰ Šaumjan a Sypniewski 1995, 3, cit. ze Sypniewski 1999, 28. Tento náhled na jazykové invarianty koresponduje s pojetím minimalistů, viz Keenan – Stabler 2003. Nutno dodat, že Šaumjanovo tvrzení (o invariantnosti kategorií agens a patiens pro všechny jazyky) naráží na problémy v jazycích ergativních.

³⁰¹ Šaumjan a Sypniewski 1995, 3, cit. ze Sypniewski 1999, 29.

Mnoho lingvistů podle AUG opozici gramatický vs. lexikální význam odmítá, příp. si pletou gramatické významy s funkcemi³⁰². Dále pak často lingvisté syntaktické³⁰³ významy za významy vůbec nepovažují, ale raději oddělují syntax a sémantiku a tvrdí, že syntax operuje nezávisle na sémantice. AUG zamítá separaci syntaxe od sémantiky a namísto toho navrhuje distinkci gramatika vs. lexikon. Syntaktické vztahy mají svůj vlastní význam, nepotřebují proto interpretativní komponent, přičemž syntax Šaumjan považuje za kostru pro sémantiku.³⁰⁴ Lexikální významy jsou pak (na rozdíl od těch syntaktických/gramatických) považovány³⁰⁵ za bližší realitě nežli významy gramatické.

3.2.5.1 Lexikologie

Šaumjan při definování slova představuje pojetí Bloomfieldovo a tvrdí, že Bloomfieldova deskripce slova vede k závěru, že např. *do* a *does* jsou separovaná slova. Šaumjan je však proti a tvrdí, že jsou to pouze varianty téhož slova³⁰⁶ a je toho názoru³⁰⁷, že definice slova v rámci aplikativní gramatiky musí být nezávislá na morfému. Namísto toho nabízí definici slova založenou na syntaktické funkci. Toto jeho tvrzení přirozeně vyplývá z předpokladu, že jazyk má dvě roviny, funkční a syntagmatickou. Rozšířená definice „slova“ by pak podle Šaumjana³⁰⁸ mohla vypadat takto: slovo je minimální jazykový znak, který je schopen disponovat různými syntaktickými a paradigmatickými funkcemi buď (1) samostatně nebo (2) společně se slovem typu (1). Slovo typu (1) je nazváno autonomním slovem a slovo typu (2) je nazváno neautonomním slovem³⁰⁹.

Např. *run*, *ran*, *runs* jsou různé realizace slova *run* a jsou společně vztažena ke slovu³¹⁰ *run*. *Run*, autonomní slovo, je invariantem ve své symbolické funkci, což znamená, že vždy reprezentuje souhrn svých realizací, tedy své varianty.

Autonomní slova jsou slova, která mají buď reprezentativní, nebo vokativní funkci³¹¹:

- substantiva
- adjektiva
- adverbia

³⁰² Sypniewski 1999, 29. Směšování významu s funkcí bude věnována kap. 4.5.

³⁰³ Šaumjan v duchu anglosaské gramatické tradice s morfologií v podstatě nekalkuluje, a bez problémů tak synonymizuje gramatické a syntaktické významy.

³⁰⁴ Šaumjan a Sypniewski 1995, 5, cit. ze Sypniewski 1999, 29.

³⁰⁵ Sypniewski 1999, 32.

³⁰⁶ Sypniewski 1999, 56.

³⁰⁷ Šaumjan 1987, 285, cit. ze Sypniewski 1999, 56.

³⁰⁸ Šaumjan 1987, 285–286, cit. ze Sypniewski 1999, 56.

³⁰⁹ V české jazykové terminologii zhruba dichotomie autosémantika/synsémantika - MČ 2 1986, 25.

³¹⁰ Není úplně jasné, zda má Šaumjan na mysli formu slova nebo jeho význam, předpokládejme však, že uvažuje formální i významovou stránku jako jeden celek.

³¹¹ Sypniewski 1999, 57.

- slovesa
- zájmena
- citoslovce

Neautonomní slova jsou:

- předložky
- členy
- spojky

Autonomní slova mohou být kategorizována dále na autonomní slova mající reprezentativní funkci (oproti vokativní a expresivní funkci) – ta mohou být buď symbolická (slovesa, substantiva, adjektiva a adverbia), nebo deiktická (zájmena).

Šaumjan uvádí tři výhody jeho definice slova, z nichž některé již byly v jistých formách uvedeny:

1. definice slova seskupuje slova do abstraktních kategorií, jako např. *run* nebo *walk*, namísto toho, aby nahlížela každou jednu variantu abstraktního slova jako slovo „se svými vlastními právy“.
2. korelace mezi autonomními slovy a syntaxémy utváří popis primárních syntaktických funkcí a popis procesů, které transponují primární na sekundární syntaktickou funkci jednodušeji.
3. slovo nahrazuje morfém jako základní jednotku morfologie. Morfémy se stávají vlastnostmi slov namísto toho, aby byla slova považována za sekvence morfémů.

Pokud podle Šaumjana akceptujeme koncept syntaktických funkčních jednotek, musíme akceptovat slovo jakožto základní morfologickou jednotku, která může sloužit jako syntaktická funkční jednotka. Morfémy samy o sobě nemohou sloužit jako syntaktické funkční jednotky, jen zřídka může mít morfém syntaktické funkce jakožto část slova. Pouze slovo nebo kombinace slov tedy může sloužit jako syntaktická funkční jednotka³¹².

V této formulaci je možné vidět důraz AUG na funkci jako bázi k určení povahy jazykové jednotky. Morfémy nemohou mít funkce samostatně; proto nemohou být základní jazykovou jednotkou. Slovo je základní jazykovou jednotkou, jelikož je nejmenší jazykovou jednotkou, která může nést syntaktickou funkci.³¹³ Morf je pak považován za minimální jednotku, která ustavuje minimální znak reprezentovaný

³¹² Šaumjan 1987, 287-288, cit. ze Sypniewski 1999, 58.

³¹³ Slovu jako základnímu znaku bude věnována pozornost v kap. 4.3.

sekvencí fonémů nebo jedním fonémem a jeho významem³¹⁴. Třída morfů s identickým významem a fonémicky diferentní je nazvána morfémem, a morfy (jako realizace téhož morfému) jsou Šaumjanem³¹⁵ nazvány alomorfy nebo variantami daného morfému.

Šaumjan³¹⁶ rozlišuje mezi gramatickými a lexikálními morfémy: Lexikální morfém indikuje základní koncept – koncept obsahu (lexikální význam). Gramatické morfémy se skládají z uzavřené soustavy složek. Její uzavřenost je formulována ve smyslu pravidla, že je nemožné vytvořit nové složky za účelem rozšíření této soustavy. Lexikální morfémy jsou tvořeny otevřenou množinou složek, což znamená, že lze tvořit nové složky za účelem rozšíření současného repertoáru složek.

3.2.6 Formalismus aplikativní gramatiky – základní pravidla/terminologie

Šaumjanova teorie nederivuje z kombinatorické logiky (fakta) vzhledem k jazykové realitě, přiznává však velký význam konceptu kombinace³¹⁷. Kombinatorická logika je pro jazykovou teorii z hlediska formálního daleko vhodnější (neboť je založena na kombinaci) než predikátová logika prvního řádu, která je využita pro formalismus GTG. Základní rozdíl mezi AUG a GTG je ten, že AUG uvažuje fungování slov³¹⁸, zatímco GTG uvažuje pouze jazykové stavy, které jsou logickými konstrukty, což je nejzávažnějším důvodem k tomu, proč nemůže být formalismus GTG použit jako podkladový formalismus pro AUG.

Existují tři základní kategorie (nebo typy) výrazů, které musí obsahovat každý jazyk:

- pojmy
- věty
- operátory

Pojmy, jak již bylo uvedeno, jsou pojmenování objektů (myšleno široce jako „objektů reality“), věty jsou pojmenování situací a operátory³¹⁹ jsou výrazy, která kombinují výrazy do podoby výrazů jiných. V aplikativní gramatice jsou operátory spojeny

³¹⁴ Tato (nejasná) formulace je v rozporu s tím, že Šaumjan přisuzuje významy jen těm jednotkám, které se účastní relace *znak : význam* a ne *diakritika : význam*. O problematice vztahu fonému a významu pojednám v kap. 4.3.

³¹⁵ Šaumjan 1987, 288, cit. ze Sypniewski 1999, 58.

³¹⁶ Šaumjan 1987, 288, cit. ze Sypniewski 1999, 58. Srov. s tím např. i Čermákovy postoje ke gramatickému a lexikálnímu významu v kap. 1.1.2 a 1.1.6.

³¹⁷ Sypniewski 1999, 40.

³¹⁸ Vzhledem k těmto formulacím by mohl být Šaumjan pokládán za příznivce behaviorismu, viz kap. 4.7.

³¹⁹ Vztah operátoru ke konceptu superpozice je nastíněn v úvodu této kapitoly.

navzájem sítí formálních definic, které eventuálně dosahují konečných stavů – vět³²⁰ a pojmů.³²¹ Tyto formální definice jsou vlastně definicemi relací – genotyp věty je popisem vztahů, které činí skupinu slov jednou větou. Syntakticky analyzovat větu v rámci AUG znamená zobrazit její vztahy³²²; genotypová analýza věty je tedy procesem, kterým je věta v přirozených jazycích redukována na popis relací mezi slovy ve větě navzájem a na větu jakožto celek, používající přitom termíny a značení AUG. Genotypová analýza je zkompletována v okamžiku, kdy jsou „ohodnoceny“ všechny relace v rámci věty.

3.2.6.1 Používání pravidel

Rozdílná pravidla mohou produkovat různé akceptovatelné sekvence s identickým významem³²³. Například věty mohou být jak aktivní, tak pasivní, a stále vyjadřovat týž význam. Schopnost vytvářet ekvivalentní, ale přitom různé konstrukce je nazývána (v rámci AUG) „polytektonickou vlastností jazyka“ a je pokládána za důležitou inherentní vlastnost přirozeného jazyka. Naproti tomu umělé jazyky jsou monotektonické a produkují pouze jedinečné konstrukce. Tato vlastnost (přirozeného) jazyka je velmi podobná tomu, čemu Keenan se Stablerem (2003) říkají jazykové invarianty³²⁴.

Co se týká struktury věty, Šaumjan³²⁵ tvrdí, že je popisem vnitřních vztahů částí věty. Strukturou věty se tedy myslí síť syntagmatických relací mezi jejími částmi a paradigmatickými relacemi mezi každou částí a všemi ostatními výrazy, kterými je teoreticky možné onu část substituovat. Syntagmatické relace jsou tedy relacemi mezi částmi věty³²⁶, paradigmatické relace jsou pak relacemi mezi slovy, která mohou být ve větě navzájem substituovatelná.

Jedním z principů, které jsou implikovány již zmíněnou stěžejní relací *znak : význam*, je tzv. princip sémiotické relevance, který řeší např. problém již zmiňované homonymie³²⁷. Homonymum totiž může být nazíráno jako jediný znak reprezentující dva nebo i více odlišných významů – AUG však pojímá homonyma jako dva různé znaky, které sice sdílejí identický výraz, avšak náleží dvěma různým relacím *znak : význam*.

³²⁰ Je však možné polemizovat o tom, zda je věta konečným stavem, či nikoli. Navíc Šaumjan neposkytuje žádnou definici věty ve vztahu k závislosti na predikaci.

³²¹ Šaumjan 1987, 194, cit. ze Sypniewski 1999, 40.

³²² Sypniewski 1999, 41.

³²³ Sypniewski 1999, 5.

³²⁴ Pojetí invariantu těchto minimalistů bylo představeno v kap. 1.1.7.2; vztahem tohoto pojetí k uchopení Šaumjanovu se budu zabývat v kap. 4.6.

³²⁵ Šaumjan 1987, 8, cit. ze Sypniewski 1999, 5.

³²⁶ Což by se v rámci české tradice dalo přirovnat k teorii valence – MČ 3 1987, 18n.

³²⁷ Sypniewski 1999, 6.

Šaumjan (1987) nazývá takový případ polyvalentním znakem, Šaumjan se Sypniewským (1995) pak tento případ označují jako znak polymorfický; AUG tímto krokem termín „homonymie“ odmítá.

3.3 SIGNS, MIND, AND REALITY

V této části čerpám výkladový materiál zejména z poslední Šaumjanovy monografie s názvem *Signs, Mind, and Reality* (2006).

De Saussurova revoluce v transformování lingvistiky ze „služky logiky“ na samostatné odvětví vědění byla podle Šaumjana³²⁸ drasticky přerušena novými vlivy v lingvistice ve 40. letech minulého století a v letech následujících. Lingvisté byli totiž ovlivněni myšlenkou, že žádná věda nemůže existovat bez matematiky, a proto (rovněž) lingvistiku bylo třeba sblížit s matematikou. Tento trend odvedl pozornost od de Saussurova sémiotického programu. Dva programy aplikace matematiky do lingvistiky byly podle Šaumjana významné: 1) kategoriální gramatika a 2) generativní transformační gramatika. Navzdory některým úspěchům kategoriální gramatiky měl však matematický proud v lingvistice také své stinné stránky. Velké škody byly podle Šaumjana způsobeny zaměňováním konceptu jazykové formy s různými matematickými koncepty logické formy, zejména na straně generativní syntaktické teorie. Kvůli tomuto zaměňování byl sémiotický koncept jazykové formy (objevený de Saussurem) z lingvistiky vystrnaděn různými a totálně odlišnými verzemi konceptu logické formy.

Zaměňování jazykové formy s logickou formou bylo důsledkem slepoty generativní gramatiky ke vztahu mezi znakem a významem. Jazyk je totiž systémem znaků, a není ani znaku bez významu, ani významu bez znaku. To, co podle Šaumjana³²⁹ udělala generativní jazykověda, bylo porušení vztahu mezi znakem a významem totálním odloučením znaku a významu od sebe navzájem.³³⁰

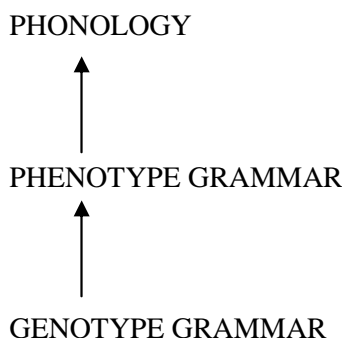
³²⁸ Šaumjan 2006, 2.

³²⁹ Šaumjan 2006, 3.

³³⁰ Tuto Šaumjanovu tezi, která se objevila i ve stati *Two Paradigms of Linguistics* (1998), kritizuje Gvoždiak (2012), viz úvod kap. 3.2. v pozn. 247.

3.3.1 Organizace sémiotické lingvistiky

Organizace studia jazyka může být podle Šaumjana³³¹ schematicky znázorněna následujícím způsobem:

Toto trojdílné rozlišení oblastí studia jazyka přesně koresponduje s trojdílnou strukturou znaku: genotypová gramatika je studiem významu znaku, fenotypová gramatika je studiem výrazové stránky znaku a fonologie představuje studium artikulování výrazové části znaku do fonémů.

3.3.1.1 Výzkumný program sémiotické lingvistiky

Výzkumným programem se rozumí soustava pravidel či směrnic, nazvaných ontologické a metodologické postuláty³³², k rozvíjení teorie – v tomto případě tzv. sémiotické lingvistiky. Ontologické postuláty definují podle Šaumjana³³³ obecným způsobem jediné legitimní entity v oblasti dané teorie. Všechny problémy dané teorie musí být redukovány na tyto postuláty. Metodologické postuláty pak definují metody, které jsou a které nejsou povoleny k rozvíjení dané teorie. Centrálním ontologickým postulátem sémiotické lingvistiky je to, že jedinými legitimními entitami v oblasti sémiotické lingvistiky jsou buď znaky definované s ohledem na jejich význam, nebo významy definované vzhledem ke svým znakům. Definovat znak je třeba s ohledem na to, jak znak koreluje se svým významem a naopak.

Znak separovaný od svého významu není znakem, ale fyzikálním fenoménem – význam separovaný od svého znaku není významem, ale konceptem, fenoménem myšlení. Znaky, významy a fonémy utvářejí třídy a kombinace. Metodologickým postulátem sémiotické lingvistiky, založeným na jejích ontologických postulátech, je pak

³³¹ Šaumjan 2006, 17.

³³² Srov. s tím ontologické a metodologické postuláty pro koncept invariantu a variant v kap. 1.1.8.

³³³ Šaumjan 2006, 18.

to, že jedinou legitimní metodou studování znaku je ta ve spojitosti s jeho významem a naopak.

3.3.2 K problematice jazykového znaku

Šaumjan³³⁴ připomíná důležitost de Saussura, kterému je přisuzován objev principu týkajícího se znaků – principu arbitrárnosti, tedy že ve všech znakových systémech je relace mezi znakem a významem arbitrární. Pokud podle něj chceme objevit další principy a zákonitosti týkající se znaků, resp. znakových systémů, je potřeba formulovat nutné podmínky pro sémiotické systémy různých typů: každý sémiotický systém musí podle Šaumjana zahrnovat: 1) konečnou soustavu znaků, 2) konečnou soustavu pravidel ke generování nekonečné soustavy znakových kombinací. Dalším centrálním konceptem k charakterizování znakových systémů je koncept „jednotky“. Jednotky a znaky však představují rozdílné věci – každý znak je jednotkou, ale ne každá jednotka je znakem.

Na rozdíl od ostatních sémiotických systémů (hudba, malba, sochařství atd.) je jazyk jediným systémem, který je sémiotický s ohledem na jeho formální strukturu i fungování. Co se týká jeho formální struktury, jazyk je členěn do jednotek, které jsou znaky. Jazyk je jediným sémiotickým systémem se způsobilostí k tomu, aby byl užit k interpretování všech ostatních sémiotických systémů, které jsou ve srovnání s jazykem nějakým způsobem specializovány. V momentě, kdy Šaumjan³³⁵ definuje jazyk, však (mj.) tvrdí, že jazyk analyzuje lidské myšlení – každý jazyk různě – do znaků majících vokální formy a významy³³⁶. Vokální forma je analyzována do po sobě jdoucích a distinktivních jednotek, nazvaných fonémy.

Funkce jazyka jakožto komunikační interpretace myšlení není jedinou funkcí jazyka – je však funkcí zásadní. Jazyk existuje pouze do té míry, nakolik uspokojuje potřebu společnosti jako prostředek komunikace. Všechny ostatní funkce jazyka se podle Šaumjana³³⁷ na komunikační funkci pouze „přiživují“.

Jazykový znak není podle Šaumjana³³⁸ nutně pouze sekvencí zvuků. Takovým znakem může být i změna přízvuku (*'convict* a *con'vict*), alternace (*take* a *took*), změna gramatického kontextu (*I love* a *my love*) nebo změna slovosledu (*Tom killed John* a *John*

³³⁴ Šaumjan 2006, 10.

³³⁵ Šaumjan 2006, 11.

³³⁶ Tato definice je zcela v duchu bilaterálního pojetí znaku, přičemž dosud (u Šaumjana) převážovalo pojetí unilaterální – o směřování těchto dvou koncepcí pojednávám zejména v kap. 4.2.1.

³³⁷ Šaumjan 2006, 12.

³³⁸ Šaumjan 2006, 47.

killed Tom). V úvahu je třeba brát i znak nulový, např. při stupňování *quick*, *quicker* a *quickest* vidíme, že *-er* je znakem komparativu, *-est* je znakem superlativu a pozitiv je vyjádřen absencí jakékoliv zvukové sekvence, neboli tzv. nulovým znakem („nulou“, která slouží jako znak).

Znak je znakem proto, že je tak interpretován uživatelem jazyka. Z hlediska externího pozorovatele je však znakem pouze zvuk a nic jiného. Podobným způsobem jisté věci představují významy v jazyce pouze proto, že jsou interpretovány jako významy uživateli onoho jazyka, z hlediska externího pozorovatele jsou však významy pouze jistými věcmi.

3.3.2.1 Význam

Měli bychom podle Šaumjana³³⁹ tvrdit, že Y je význam X, jestli a pouze jestli Y je věcí, pro kterou je X znakem, tedy jestli a pouze jestli Y je věcí reprezentovanou pomocí X. Termín „věc“ je zde používán v nejširším možném smyslu: věc je cokoli, co může být vnímáno, reprezentováno, pojmenováno atd., každá kvalita, relace a syntaktické relace mezi nimi. Šaumjan navazuje na Husserlův termín „intencionální věc“, čímž měl Husserl na mysli nejen reálné věci, ale i koncepty věcí nebo cokoli, co by mohlo být předpokládáno aktem myšlení – tedy entity fikční nebo dokonce absurdní (Husserl 1984 [1913]).

3.3.2.2 Pole

Šaumjan³⁴⁰ zavádí koncept „pole“³⁴¹ k tomu, aby zodpověděl otázku, jak je význam znaku ovlivněn jeho kontextem, jelikož některé kontexty význam znaku nemění, ale produkují variace ve významu znaku. Pole je termínem pro úhrn relevantních kontextů charakterizujících primární (nebo základní) význam (nebo obecněji funkci) a sekundární (nebo komplementární) významy (nebo obecněji funkce) znaku jako protikladné vůči kontextům, které jsou vzhledem ke změnám významů a funkcí znaků irelevantní.

Pole je vlastností znaků přirozených jazyků, která je odlišuje od znaků jazyků umělých. Znaky umělých jazyků mají stálé kontexty, ale nemají žádné speciální kontexty

³³⁹ Šaumjan 2006, 48.

³⁴⁰ Šaumjan 2006, 48.

³⁴¹ Kolegou S. Oplatkem jsem byl upozorněn na to, že pojem „pole“ je v ruské jazykovědě etablován nejpozději od 60. let 20. století, a to zejména v morfologii. Tak např. u slootovorného pole je „pole“ slootovorným invariantem, který modifikuje slovní základ, k tomu např. Revzina 1969. Šaumjanova inspirace tímto pojetím „pole“ je, myslím, zřejmá.

modifikující funkce nebo významy znaků. Přirozené jazyky mají tudíž dvě úrovně: znakovou úroveň a úroveň pole. Základní jednotkou znakové úrovně je *slovo*. Základní jednotkou úrovně pole je pak *věta*.

Věta nedisponuje polem, je tak považována pouze za kombinaci znaků. Z toho důvodu, že je věta seskupením slov a slovo je považováno za základní znak jazyka, se Šaumjan raději uchyluje k tomu nazývat větu znakem s nulovým polem.

3.3.2.3 Typologie znaků

Šaumjan³⁴² navrhuje následující klasifikaci znaků:

1. lexikální znaky – neomezený inventář lexikálních znaků pro věci jako jsou objekty, vlastnosti, činnosti – nezáleží na tom, jak konkrétní nebo abstraktní.
2. tzv. derivátory – omezený inventář strukturních znaků, které derivují lexikální znaky buď jako přípony³⁴³ aplikované na jednoduché znaky nebo jako spojovací vokály (tzv. konekty) nebo jiný znakový aparát používaný ke kompozici dvou znaků do jednoho.
3. modifikátory – omezený inventář strukturních znaků jako přípony³⁴⁴ slovesných časů, které ustavují paradigmatické relace mezi lexikálními znaky uvnitř kombinací lexikálních znaků.
4. relátory – omezený inventář strukturních znaků, které ustavují syntaktické relace mezi lexikálními znaky uvnitř kombinací lexikálních znaků. Lexikální znaky a relátory jsou pro všechny jazyky znaky základními.³⁴⁵

Pouze typologie znaků abstrahovaných od jejich vokální formy je – slovy Šaumjana³⁴⁶ – dostatečně obecná, protože je založena na univerzálních principech uspořádání znaků do kombinací a tříd. Co se týká typologie významů, rozdíl mezi strukturními a lexikálními významy je jak absolutní, tak relativní. Je absolutní z toho důvodu, že se v každém jazyce vyskytují strukturní a lexikální znaky, které reprezentují strukturní a lexikální významy; relativní je pak proto, že co je v jednom jazyce reprezentováno znaky strukturními, je v jiném jazyce reprezentováno znaky lexikálními a naopak.

³⁴² Šaumjan 2006, 114.

³⁴³ V české tradici afixy (morfy) slovtvorné spolu s interfixy, tedy morfy majícími pouze funkci strukturní, též zvané jako konekty – MČ 1 1986, 178–179.

³⁴⁴ V české tradici tedy afixy (morfy) tvarotvorné - MČ 1 1986, 178.

³⁴⁵ Jako problematické se může jevit to, že Šaumjan neusouvztahuje jednotlivé klasifikace, tedy neuvádí, v jakém poměru se k sobě nacházejí vymezení základních (znakových) jednotek genotypu/fenotypu (např. slovo, morf), funkčních jednotek genotypu/fenotypu (např. pojmy, predikáty) a klasifikace znaků na relátory, modifikátory, derivátory a lexikální znaky.

³⁴⁶ Šaumjan 2006, 114.

Důležité je podle Šaumjana³⁴⁷ uvést, že znak a význam, který znak reprezentuje, nejsou na stejné úrovni. Vokální forma znaku je podřízená významu znaku, jelikož znak je pouze nástrojem ke komunikování významu. Není totiž důležité, jaký znakový aparát je použit k tomu, aby reprezentoval význam. Znak je variabilní a význam je konstantní. Daný znak můžeme nahradit jakýmkoliv jiným znakem a jeho význam zůstane stejný. Můžeme tak např. použít znak /pero/, abychom referovali ke „knize“ a znak /kniha/ k referování k „peru“ – významy zůstanou tytéž³⁴⁸.

Z funkčního hlediska záleží na významech samotných spíše než na způsobech, jakými jsou komunikovány pomocí svých znaků. Z tohoto hlediska jsou tedy znaky a jejich významy charakterizovány vztahem *významy : cíle*. Právě v tomto smyslu jsou znaky podřízené svým významům. Systém významů jazyka je invariantní široké třídě změn vokálních forem znaků. Výše uvedené shrnuje Šaumjan v tzv. principu transferu: Významy znaků jsou invariantní vokálním formám jejich znaků tak, že mohou být převedeny z jedné znakové formy na druhou beze změny. Různé formy znakové reprezentace významů mohou být rozděleny do šesti hlavních typů: 1) vokální segmenty (např. *un-like-ly*, kde jsou tři různé vokální segmenty reprezentovány třemi odlišnými významy; 2) slovosled (*John killed that bear : That bear killed John*); 3) kompozice (*killjoy* = „one who kills joy“); 4) alternace vokálů/konsonantů (*sing:sang:sung:song*); 5) reduplikace (v indonéštině *orang-orang* = lidé, *orang* = člověk); 6) rozdíly v přízvuku (*'extract:extr'act*).

3.3.2.4 Distribuční a integrační vztahy

Znak je podle Šaumjana³⁴⁹ fyzicky formován svými konstitutivními elementy, avšak metodou, jež stanovuje, že konstitutivní elementy znaku jsou ve skutečnosti jednotkami, je identifikovat je uvnitř jednotky vyšší roviny, na níž by disponovaly integrační funkcí. Daný element je podle Šaumjana³⁵⁰ uznán za jednotku dané roviny tehdy, když onu jednotku můžeme identifikovat uvnitř jednotky vyšší úrovně, jejíž „integrovanou jednotkou“ (integrandem) se stává.

Podle Šaumjana je třeba rozlišovat mezi konstitutivními elementy a integrujícími se elementy. Toto rozlišení zahrnuje oblast delimitovanou dvěma úrovněmi. Nejnižší rovina rozlišení je reprezentována distinktivními rysy fonémů. Každý distinktivní rys

³⁴⁷ Šaumjan 2006, 14.

³⁴⁸ O vztahu znaku a významu z pohledu Šaumjana pojednávám zejména v kap. 4.4.

³⁴⁹ Šaumjan 2006, 42.

³⁵⁰ Šaumjan 2006, 43.

fonému slouží pouze jako integrant: neobsahuje konstituenty. Nejvyšší rovinou je rovina věty, která obsahuje konstituenty – jazyk však nedisponuje vyššími jednotkami, než je věta, tudíž věta nemá rovinu, na níž by sloužila jakožto integrant³⁵¹. Mezi těmito dvěma hraničními rovinami je zde rovina prostřední, a to rovina slov a morfémů – ta funguje zároveň jako rovina konstituující i integrační. Rozlišení konstituujících a integračních funkcí jednotek je v jazyce základní. Toto rozlišení totiž „kontroluje“ korelaci výrazu a významu v jazyce.

Pokud podle Šaumjana³⁵² redukuje jazykovou jednotku na její konstituenty, redukuje ji pouze na její formální prvky, které představují segmenty, avšak nejsou nutně jednotkami. K tomu, abychom stanovili, zda formální konstituenty jsou či nejsou jednotkami nižší roviny, musíme provést zpětnou operaci k verifikování toho, zda mohou tyto konstituenty fungovat jako integranty jednotek vyšší roviny. Důležité je, že dekomponování jednotek nám dá jejich formu, zatímco integrace odkrývá jejich obsah. Analýza jednotek probíhá ve dvou protichůdných směrech, přičemž jeden směr vede k objevení formy a druhý významu. Výše uvedené lze sumarizovat následovně do pravidla „Formy a významu jazykové jednotky“:

Formou jazykové jednotky je její schopnost k dekomponování do jednotek nižší roviny.

Významem jazykové jednotky je její schopnost být konstituentem jednotky vyšší roviny.

Následující princip „Komplementarity formy a významu“ je Šaumjanem³⁵³ formulován takto:

Forma a význam jsou navzájem propojené vlastnosti jednotky v procesu fungování jazyka. Jejich vzájemný vztah je determinován artikulací jazyka spojenou s operacemi dekompozice a integrace.

Pokud podle Šaumjana³⁵⁴ dojde k porušení tohoto principu – tedy pokud je forma izolována od významu nebo význam od formy – nastávají při studiu jazyka závažné problémy. Musíme pochopit, že ve znakovém systému jazyka jsou jednotky považovány za znaky a každý znak musí disponovat významem.

3.3.3 Koncept fonému

Třída identických fonémů je často nahlížena jako různé výskyty jednoho a téhož fonému v různých pozicích, nebo – vyjádřeno tradiční terminologií – jako varianty

³⁵¹ Tímto tvrzením v podstatě Šaumjan zabraňuje jakýmkoliv dalším diskusím o tom, zda přijmout úroveň textu do rovinového modelu jazyka, viz k tomu i kap. 4.1.2.

³⁵² Šaumjan 2006, 43.

³⁵³ Šaumjan 2006, 44.

³⁵⁴ Šaumjan 2006, 44.

jednoho a téhož fonému. Za tímto účelem Šaumjan³⁵⁵ aplikuje speciální typ abstrakce, kterou nazývá redukční abstrakcí. Raději než přemýšlet o fonologickém systému jazyka jako o systému tříd funkčně identických fonémů upřednostňuje Šaumjan systém fonémů sestávající z kontextových variant. Z tradičního hlediska jsou podle Šaumjana varianty fonému různými hláskami, ke kterým se foném vztahuje jako generický pojem. Ve skutečnosti však rozdíl mezi fonémem a hláskou nemá nic do činění s rozdílem mezi obecným a druhovým (genus a species).

Konceptuální posun od hlásky k fonému je konceptuálním posunem z entity prvního řádu (fyzická entita) k entitě druhého řádu (komunikační entita³⁵⁶), což je charakteristické pro jazyk jako nástroj komunikace. Přejít od hlásky k fonému není podle Šaumjana³⁵⁷ přechodem z individuálního k obecnému; je přechodem z individuálního k individuálnímu – od individuálního zvuku k individuálnímu fonému, což jsou individuální entity vyššího řádu.

Přejít od individuálního k individuálnímu se podle Šaumjana³⁵⁸ neděje indukcí nebo dedukcí, ale konstrukcí komplexních elementů z elementů jednoduchých. Začínáme s elementy jednoduchými – individuálními zvuky. Jako další krok pak konstruuje z těchto jednoduchých zvuků distinktivní opozice – ty slouží k rozlišování znaků. Fonémy jsou definovány jako členy distinktivních opozic, tudíž jsou (fonémy) individuálními konstrukty. Jsou produkovány přechodem od individuálních zvuků k individuálním členům distinktivních opozic.

Podle Šaumjana je nutné striktně rozlišovat mezi systémem a textem. Text je sekvence znaků – morfémů, slov, slovních kombinací – a tedy i sekvence fonémů. Na textové rovině objevujeme třídy identických znaků, identických významů a identických fonémů. Na rovině systému, užitím redukční abstrakce, redukuje třídy na jednoduché objekty, takže každá třída je nahlížena jako různé výskyty jednoho a téhož jednoduchého objektu. Foném má slovy Šaumjana³⁵⁹ duální charakter – je to jednotka funkční a systémová. Důležité je, že můžeme pozorovat zvukové vlastnosti fonému pouze na textové rovině³⁶⁰. Na rovině systému můžeme dostat pouze čistou distinktivní funkci,

³⁵⁵ Šaumjan 2006, 169.

³⁵⁶ Problematikou fonému se blíže zabývám v kap. 4.3.

³⁵⁷ Šaumjan 2006, 169.

³⁵⁸ Šaumjan 2006, 169.

³⁵⁹ Šaumjan 2006, 170.

³⁶⁰ K problematice textové roviny blíže v kap. 4.1.2.

kteřá je podstatou fonému³⁶¹. Distinktivní funkce fonému se vztahuje k jeho fyzickým vlastnostem tak, jako se vztahuje forma k obsahu³⁶².

Podobně se uvažuje i o významu – ten má rovněž duální charakter: je to funkční jednotka jako termín sémantické opozice a disponuje informačním obsahem. Ve skutečnosti jsou varianty významu textově podmíněné výskyty jednoho a téhož významu. Důležité pak je, že dostaneme informační obsah významu pouze na rovině textu. Na systémové rovině obdržíme pouze čistou formu informace, což je podstatou významu.

Jazyk je tvořen sémantickým a fonologickým systémem. Text je pak pouze realizací těchto systémů. Z toho plyne, že ačkoliv je text přímým empirickým objektem lingvistiky, jejím cílem je podle Šaumjana³⁶³ objevovat sémantický a fonologický systém realizovaný v textu. Cílem sémiotické lingvistiky je slovy Šaumjana³⁶⁴ odkrýt pravou hloubkovou strukturu jazyka, tudíž si představuje foném jako sémiotickou třídu zvuků odlišných od hlásek jako fyzické třídy zvuků. Foném jako sémiotická třída zvuků a hláska jako fyzická třída zvuků se k sobě navzájem vztahují jako hloubková třída zvuků a povrchová třída zvuků.

Analogicky s rozlišením fonému jako sémiotické třídy zvuků a hlásky jako fyzické třídy zvuků představuje Šaumjan³⁶⁵ rozlišení mezi samotným významem jako sémiotickou třídou významů a informací jako logickou třídou významů. Vztahují se k sobě navzájem jako hloubková třída významů a povrchová třída významů. Úhrn primárních funkcí a primárních významů jazykových znaků konstituuje hloubkovou rovinu jazyka superponovanou (tedy „překrytou“) hierarchií úrovně povrchové. Stratifikace je úkolem hloubkové struktury jazyka. Nezávislost lingvistiky na logice však neznamená, že vůči sobě nemají žádnou relevanci. Naopak – kontakty mezi oběma jsou velmi důležité. Šaumjan zdůrazňuje speciální důležitost kontaktu lingvistiky s odvětvím logiky, nazvaném kombinatorická logika.

³⁶¹ Šaumjanovo pojetí fonému problematizují zejména v kap. 4.3.

³⁶² Striktně vzato by měla být uvedena analogie provedena opačným způsobem, obsahem je tedy distinktivní funkce a formou pak fyzické vlastnosti.

³⁶³ Šaumjan 2006, 170.

³⁶⁴ Šaumjan 2006, 6.

³⁶⁵ Šaumjan 2006, 7.

3.3.4 Lexikon

Text považuje Šaumjan³⁶⁶ za empirická data používaná k rekonstrukci systému jazyka. Slovo *text* je tedy pro Šaumjana technickým termínem k označení sekvence diskrétních znaků jakékoliv délky. *Slovo* je pak minimálním diskrétním znakem v textu. Koncept morfému je podřízen konceptu slova, protože morfémy jsou komponenty slov, které nejsou diskrétní, tedy nesplňují absolutně podmínku odlučitelnosti³⁶⁷. Slovo je základním znakem jazyka, jelikož je atomem, z něhož jsou budovány ostatní, komplexnější jazykové jednotky: slovní kombinace a věty. Slova daného jazyka pak konstituují soustavu nazývanou lexikon.

Teorie morfologie se slovy Šaumjana³⁶⁸ zabývá možnými slovy v jazyce, charakterizovanými svou strukturou, nehledě na to, jak bohatý nebo chudý je lexikon daného jazyka. Zda má jazyk deset nebo sto tisíc slov, nemá nic společného s jeho potenciálem vytvářet nová slova, pokud ve společnosti vyvstane tato potřeba. A právě tento potenciál je jedinou věcí, kterou se teorie morfologie zabývá.³⁶⁹

Slovo je objektem morfologie i syntaxe. Podstatné na slovech je to, že jsou syntaktickými atomy definovanými jejich primárními a sekundárními syntaktickými funkcemi. Morfologická struktura není zásadní; je pouze externí transpozicí syntaktických funkcí slova. Slovo může a nemusí disponovat morfologickou strukturou; jediným podstatným faktem o slově jsou jeho syntaktické funkce.

3.3.4.1 Slova a slovní třídy

I přes potíže s jeho definováním je slovo podle Šaumjana³⁷⁰ velmi užitečným konceptem, jenž musí být z hlediska gramatické teorie uznán za centrální. Šaumjan navrhuje následující definici slova, která nezávisí na morfému a charakterizuje slovo jako syntaktickou entitu:

Slovo je minimálním diskrétním znakem, který slouží jako větný komponent.

Minimálním je myšleno to, že slovo je nejmenším znakem, který absolutně³⁷¹ uspokojuje podmínku diskrétnosti.

³⁶⁶ Šaumjan 2006, 107.

³⁶⁷ Diskrétnost = odlučitelnost. Diskrétní je tedy takový element, který může nést syntaktickou funkci.

³⁶⁸ Šaumjan 2006, 108.

³⁶⁹ Z toho, že se morfologie zabývá vznikem slov, však plyne, že pro Šaumjana představuje morfologie spíše slovo tvorbu – pak lze ale za problematické považovat to, že je základní jednotkou morfologie (až) slovo, nikoli morf.

³⁷⁰ Šaumjan 2006, 194.

³⁷¹ Nekompletní uspokojení této podmínky lze identifikovat zřejmě u morfémů a neautonomních slov (předložky, spojky).

3.3.4.2 Lexém

Pokud uvažujeme všechny flektivní formy slova, tedy jeho syntaktické a paradigmatické funkce, objevuje se podle Šaumjana³⁷² koncept lexému. *Run, runs, ran, running* jsou různé realizace lexému RUN, protože označují různé syntaktické funkce, a RUN je invariantem změn v jeho syntaktických a paradigmatických funkcích a formách.

3.3.4.3 Autonomní a neautonomní slova

Slova jsou Šaumjanem³⁷³ klasifikována na autonomní a neautonomní. Autonomní slova jsou klasifikována na slova mající reprezentační funkci – jako slovesa, substantiva, adjektiva, adverbia a zájmena – a slova mající expresivní nebo vokativní funkci – citoslovce atd. Autonomní slova s reprezentační funkcí jsou klasifikována na slova mající obsahovou funkci (slovesa, substantiva, adjektiva, adverbia) a slova mající deiktickou funkci (zájmena). Obsahová funkce je přímou reprezentací prvků reality, zatímco deiktickou funkcí je (po)ukazovat na tyto prvky. Šaumjan považuje výraz „slovní druhy“ za vyhovující technický termín, vedle „obsahových autonomních slov“, k pokrytí čtyř tříd slov – jmenovitě substantiv, sloves, adjektiv a adverbí – k odlišení od všech ostatních tříd slov. Neautonomní slova zahrnují předložky, spojky, členy a částice. Hierarchicky se neautonomní slova nacházejí uprostřed mezi slovy autonomními a morfémy: fungují jako morfémy, ale jsou diskrétní jako slova autonomní.

3.3.5 Gramatika a sémantika

Podle Šaumjanovy³⁷⁴ definice jazyka artikuluje každý jazyk lidské myšlení do znaků, z nichž každý disponuje vokální formou a významem – vokální forma je pak artikulována do fonémů. V každém jazyce tedy znak disponuje třemi atributy: 1) vokální formou, 2) významem, 3) artikulací vokální formy do fonémů. Šaumjan načrtává to, jak musí být dle těchto tří aspektů znaku organizováno studium jazyka. Jako první zmiňuje podle něj základní rozlišení dvou oblastí současného výzkumu jazyka: 1) sémantiku – neboli studium významů znaků jazyka a 2) fonologii – studium fonémů.³⁷⁵ Mnoho lingvistů však toto základní rozlišení nesdílí a argumentují v tom smyslu, že syntax je

³⁷² Šaumjan 2006, 194.

³⁷³ Šaumjan 2006, 195.

³⁷⁴ Šaumjan 2006, 12.

³⁷⁵ Identické rozlišení oblastí jazykového výzkumu lze nalézt i v textu *Two Paradigms of Linguistics*, in Šaumjan 1998, 17.

autonomní oblastí studia nebo alespoň oddělenou oblastí studia na stejné úrovni se sémantikou.

Myšlenka, že gramatika obecně a syntax zejména jsou vzhledem k sémantice více či méně autonomní a že gramatika a sémantika jsou samostatné oblasti studia a je možné se jimi zabývat nezávisle, je široce rozšířená. To je však podle Šaumjana pouze iluze. Tvrdí, že pokud připustíme, že znaky jsou základní jednotky jazyka, pokud významy jsou nutnými atributy znaků, a že myšlenka znaků nemajících významy je nesmyslná, pak musíme připustit, že syntax – tedy studium toho, jak se spojují slova za účelem formování vět a částí vět – je studium významů těchto spojení; musíme tudíž považovat syntax za (sou)část sémantiky. Obecně tedy podle Šaumjana nejsou gramatika a sémantika dvě separované oblasti studia jazyka – jsou oblastí jednou.

Šaumjan³⁷⁶ rozděluje pole lingvistiky na gramatickou sémantiku³⁷⁷ (a syntaktickou sémantiku zejména) a lexikální sémantiku, avšak dodává, že v těchto spojeních je termín sémantika spíše redundantní – měli bychom podle něj hovořit spíše o gramatice a lexikonu. Jelikož studium znaků implikuje studium významů, měli bychom užívat jasné a srozumitelné termíny gramatika (a syntax jako součást gramatiky) a lexikon – bez nějaké nejednoznačnosti.

Původ tohoto zmatení, že jsou sémantika a syntax dvě autonomní oblasti výzkumu, je podle něj třeba hledat v díle logiků na poli studia umělých znakových systémů, nazvaných logická syntax a logická sémantika. Výzkum na tomto poli byl systematicky utříděn Charlesem Morrisem (1970), který rozdělil studium znakových systémů na sémantiku, syntax a pragmatiku. Morris nerozlišoval mezi studiem umělých znakových systémů logiky a studiem znakových systémů přirozených jazyků. Dílo Morrisa implikuje, že rozdělení studia znakových systémů je ve stejné míře validní jak pro logiku, tak pro lingvistiku. V přirozených jazycích však, jak již bylo uvedeno, disponuje každý znak významem, neboli neexistují znaky, které by významy postrádaly. Mnoho lingvistů pak tuto Morrisovu distinkci „nešťastně“ přeneslo i do studia znakových systémů přirozených jazyků.³⁷⁸

³⁷⁶ Šaumjan 2006, 13.

³⁷⁷ O vztahu různých typů významu v Šaumjanových teoriích i o vztahu termínů zde používaných vzhledem k jejich používání v české jazykovědné tradici viz kap. 4.4.

³⁷⁸ Šaumjan však neuvádí, proč by znaky v umělých jazycích nemohly disponovat významy, stejně tak jako neuvádí, v čem aplikace Morrisovy triády na přirozené jazyky konkrétně selhává, resp. ve kterých koncepcích se takové nerelevantní aplikace sémiotické triády objevují.

Šaumjan³⁷⁹ tvrdí, že podstatou jazyka je jeho gramatika. Důležité je podle něj³⁸⁰ uvést to, že formální úplnost jazyka nemá nic společného s lexikonem, který je nahlížen jako soustava lexikálních položek. Jakožto strukturní část jazyka se gramatika od lexikonu ostře odlišuje. Teorie gramatiky je centrálním bodem lingvistiky jako studium formální úplnosti jazyka – v tom navazuje na názory Sapirovy (1949).

Šaumjan³⁸¹ je toho názoru, že neexistuje nutná shoda mezi strukturním a lexikálním významem slova. Můžeme pozorovat shodu těchto významů např. u slova *kočka*, kde jak strukturní, tak lexikální význam referují k objektu. Strukturní a lexikální význam slova ale často působí v různých nebo dokonce diametrálně opačných směrech. Např. strukturní³⁸² význam slova *ochrana* referuje k objektu, zatímco jeho lexikální význam referuje k procesu; a naopak strukturní význam slovesa *zavřít (někoho/něco do klece)* referuje k procesu, zatímco jeho lexikální význam referuje k objektu. Napětí mezi strukturním a lexikálním významem nazývá Šaumjan³⁸³ „Rozporem mezi gramatikou a lexikonem“.

Základním aspektem vzájemného vztahu mezi strukturním a lexikálním významem je to, že lexikální významy omezují gramatická pravidla, tudíž zákony gramatiky je nutné postulovat nezávisle na lexikonu daného jazyka.

Zákon je Šaumjanem³⁸⁴ uceleně formulován následovně:

Význam struktury slova nebo věty je nezávislý na významech lexikálních znaků, které konkretizují tuto strukturu.

Důležité je podle Šaumjana tento zákon nesměšovat s Chomského „autonomní syntaxí“. Chomsky má totiž podle Šaumjana na mysli autonomii syntaxe a významu, zatímco Šaumjan autonomii gramatiky a lexikonu, což znamená autonomii všech strukturních významů – syntaktických i nesyntaktických – a lexikálních významů.³⁸⁵

Výše uvedený zákon je však podle Šaumjana pouze idealizací. V reálném světě je gramatická struktura omezována lexikálními významy slov. Gramatika na lexikonu nezávislá je ideálním objektem – dokonalým teoretickým konstruktem. Tato idealizace je potřebná jako nástroj explanace – vezměme si například proces pasivizace. Abychom tento proces pochopili, potřebujeme vykonat dva druhy abstrakce: 1) abstrakci větné

³⁷⁹ Šaumjan 2006, 108.

³⁸⁰ Šaumjan 2006, 109.

³⁸¹ Šaumjan 2006, 110.

³⁸² Strukturou slova má Šaumjan na mysli zřejmě jeho morfoložickou stavbu. Absence „morfoložického zřetele“ však s postojem anglosaské tradice vůči morfoložii plně koresponduje.

³⁸³ Šaumjan 2006, 110.

³⁸⁴ Šaumjan 2006, 111.

³⁸⁵ Analýzu vztahu názorů Šaumjana a Chomského viz v kap. 4.7.

struktury od slov, které ji konkretizují, a 2) abstrakci větné struktury od její lineární reprezentace. V různých jazycích je proces pasivizace omezen lexikonem a pravidly slovosledu různými způsoby, ale podstata pasivizace je identická ve všech jazycích, ve kterých se tento proces vyskytuje. Zákon pasivizace musí být postulován prostřednictvím syntaktických vztahů, nezávisle na omezeních lexikonem a pravidlech slovosledu, která jsou různá v různých jazycích. Gramatika a lexikon se k sobě v reálném světě vzájemně vztahují a omezení lexikonu v pravidlech gramatiky jsou součástí tohoto vzájemného vztahu. Avšak metoda idealizace – metoda nahlížení gramatiky jakožto autonomní entity – je jediná korektní cesta k pochopení vzájemného vztahu gramatiky a lexikonu.

3.3.5.1 Syntax – slova a slovní kombinace jako jednotky syntaxe

To, že považujeme slovo (a ne větu) za centrální jazykovou jednotku, volá podle Šaumjana³⁸⁶ po redefinici cílů syntaktické teorie. Všechny vlivné současné syntaktické teorie zakládají své analýzy na větě, která je převzata z logiky.³⁸⁷ Podle Šaumjana³⁸⁸ je chybné zakládat jazykové analýzy na větě jakožto základní jednotce jazyka. Lingvista totiž musí studovat jazyk jako systém znaků a z toho plyne, že fungování znaků je jedinou věcí jeho zájmu. Věta však znakem není – představuje pouze kombinaci³⁸⁹ slov bez toho, aby byla sama řádným znakem – nedisponuje totiž tzv. polem.

Základními znaky jazyka jsou slova, která lze považovat za syntaktické atomy, z nichž jsou konstruovány vyšší jednotky. Věta je privilegovanou kombinací slov – nicméně je to pouze jedna z možných kombinací slov. Syntaktická teorie se tedy musí stát teorií slovních kombinací. Šaumjan rozlišuje dva hlavní druhy slovních kombinací: 1) větu, 2) člen věty, kterým je každá smysluplná slovní kombinace uvnitř věty. Šaumjan užívá termín „kombinace“ ve smyslu „gestaltu“, je to tedy ucelená věc, která je odlišná od svých (sou)částí a disponuje vlastnostmi, které nejsou přítomny v žádné z jejích částí.

Slovní kombinace jsou podle Šaumjana³⁹⁰ gestalem jazyka: strukturní význam slova nemůže být dedukován ze slova uvažovaného v izolaci, ale může být definován pouze prostřednictvím jeho propojení s ostatními slovy, která s ním formují kombinace.

³⁸⁶ Šaumjan 2006, 209.

³⁸⁷ I z toho důvodu zřejmě Šaumjan současnými lingvistickými teoriemi myslí pouze tzv. sentence-based theories, viz Šaumjan 1998, 3.

³⁸⁸ Šaumjan 2006, 209.

³⁸⁹ Kombinací, nikoliv však pouhým součtem lexikálních významů jednotlivých slov, což tedy není v rozporu s principem gestalu.

³⁹⁰ Šaumjan 2006, 210.

Důležité je poznamenat, že pojetí slovní kombinace je nezávislé na morfologické struktuře slov.

Objektivní základ k rozlišení mezi primární a sekundární syntaktickou funkcí znaku (tedy slova) je definován následujícím zákonem:³⁹¹

3.3.5.2 Zákon korespondence znaku a funkce

Pokud změna syntaktické funkce F znaku X implikuje změnu znaku X na znak Y s nesyntaktickým významem zůstávajícím v téže podobě, pak primární syntaktická funkce koresponduje se základním znakem a sekundární funkce koresponduje s derivovaným znakem.

Tak např. latinské *amo* „miluju“ a *amans* „milující“ se liší pouze svými základními a derivovanými syntaktickými strukturami³⁹², zatímco jejich nesyntaktické významy zůstávají v obou případech stejné. Základní znak (tedy výraz) *amo* koresponduje s primární syntaktickou funkcí latinského slova *amo* a derivovaný znak *amans* s jednou ze sekundárních syntaktických funkcí tohoto slova.

Podle jednoho z mýtů současné lingvistiky byla generativní gramatika revoluční v tom, jak změnila orientaci lingvistiky z morfologie na syntax – ze zabývání se slovem na zabývání se větou jakožto centrální jednotkou jazyka. Tento mýtus vznikl podle Šaumjana jako důsledek zaměnění lingvistického konceptu syntaxe s logickým konceptem syntaxe.³⁹³ Chomsky nazíral jazyk jako nekonečnou množinu vět a gramatiku jako zařízení ke generování všech možných vět jazyka. Identifikace jazyka s množinou vět však reflektuje logické vidění jazyka jakožto množiny výroků. Z pozice jazyka jako komunikační formy myšlení je podle Šaumjana jazyk dvouúrovňový slovně-větný znakový systém. Slova jsou znaky, které jsou kombinovány do vět. V sémiotické teorii jazyka se syntax podle Šaumjana³⁹⁴ nezabývá pouze větami, což by vedlo k vyloučení „slova“, ale naproti tomu se zabývá výzkumem zákonů, jakými způsoby kombinovat slova do vět. Jazyk je slovně-větný znakový systém, takže není obecně možné porozumět větě, aniž bychom rozuměli tomu, jakým způsobem kombinovat slova do vět, stejně jako je nemožné porozumět slovu, aniž bychom věděli, jak slova operují jako (sou)části vět.

³⁹¹ Šaumjan 2006, 134.

³⁹² V české jazykovědné terminologii bychom použili vyjádření „morfologické struktury“, jelikož ale Šaumjan považuje již kombinace morfémů za syntagmata (tedy produkty syntaktických operací), používá zde výraz „syntaktický“.

³⁹³ To, že se Chomsky zabýval výhradně větou (tedy syntaxí) jakožto základní jazykovou jednotkou, je dáno zejména tím, že anglický jazyk má jen velmi slabě rozvinutou morfologii; je nutné poznamenat, že ani Šaumjan se však přenášení jednotlivých částí „logické triády“ (syntax, sémantika, pragmatika) do jazyka zcela nevyhýbá.

³⁹⁴ Šaumjan 2006, 3.

Zaměňování lingvistiky s logikou má podle Šaumjana³⁹⁵ vliv i na koncept hierarchie hloubkové a povrchové struktury v generativní transformační gramatice, což porovnává s hierarchií primárních a sekundárních syntaktických funkcí slov v SMR. Pro generativní gramatiku je syntaktickým primitivem věta³⁹⁶. V sémiotické gramatice je syntaktickým primitivem základní znak jazyka, což je slovo. Odlišná volba syntaktických primitivů vede k různým programům syntaxe. Generativní gramatika vidí větné struktury jako hloubkové struktury jazyka a nominalizace struktur jako transformace hloubkových struktur na povrchové struktury jazyka. Sémiotická syntax, oproti tomu, je teorií slovních kombinací, která považuje věty pouze za dílčí podtřídy obecné sémiotické třídy slovních kombinací. Koncept věty bez metodologického ukotvení je nejednoznačným konceptem, který může být interpretován buď z logické, nebo ze sémiotické perspektivy. Podle druhé jmenované perspektivy nejsou vlastnosti věty brány jako primitivy (tak jako je tomu v logice), ale jsou považovány za derivované ze syntaktických vlastností slova jakožto základního znaku jazyka.³⁹⁷

Základní chybou GTG je podle Šaumjana³⁹⁸ to, že považuje větu – raději než slovo – za syntaktický primitiv. S tímto předpokladem nahlíží GTG všechny nominální slovní kombinace jako derivované z predikativních slovních kombinací. Avšak ve skutečnosti jsou jak věty, tak nominální slovní kombinace dvě dílčí třídy základních slovních kombinací jazyka. Vhled do nejpodrobnějších vlastností vět a nominálních kombinací tedy můžeme získat pouze důkladným výzkumem syntaktických zákonitostí slovních kombinací.

Slovní druhy jsou podle Šaumjana³⁹⁹ třídami slov, které se vzájemně liší svými syntaktickými funkcemi a jsou definovány syntaktickými opozicemi následujícím způsobem: substantivum má primárně syntaktickou funkci subjektu, sloveso má primárně syntaktickou funkci predikátu – obě funkce jsou zde definovány opozicí *substantivum : sloveso*; adjektivum má primárně syntaktickou funkci atributu definovanou opozicí *adjektivum : substantivum*. Vidíme, že se každý slovní druh nachází v korelaci a je definován svou vlastní specifickou syntaktickou funkcí.

³⁹⁵ Šaumjan 2006, 4.

³⁹⁶ Šaumjan toto své tvrzení nepodkládá žádnou literaturou, naopak v AGM (Šaumjan 1971, 85) tvrdí, že základní syntaktickou jednotkou je fráze. Tento názorový posun však nevysvětluje.

³⁹⁷ Šaumjan tak nereflexuje to, jak by bylo pomoci slov (jako primitivních termínů) možné vysvětlit základní sémantickou vlastnost věty, kterou je potenciál nabývat pravdivostních hodnot.

³⁹⁸ Šaumjan 2006, 5.

³⁹⁹ Šaumjan 2006, 5.

Důležitým konceptem⁴⁰⁰ charakterizujícím syntaktické funkce slovních druhů je syntaktická derivace a rozlišení mezi primárními a sekundárními funkcemi slov na ní založené. S ohledem na jejich syntaktické funkce rozdělujeme slova na základní, mající inherentní (primární) syntaktické funkce, a slova derivovaná z oněch základních. Derivovaná slova s jejich syntaktickými funkcemi jsou považována za sekundární syntaktické funkce základních slov. Zatímco musíme odmítnout výzkumný program GTG, nesmíme zavrhnout celou práci produkovanou generativisty, tvrdí Šaumjan⁴⁰¹. Tak jako je např. uvažování GTG o hloubkové struktuře chybné, sám koncept hloubkové struktury chybný není. Každá věda podle Šaumjana usiluje o to studovat hloubkovou strukturu své specifické oblasti.

3.3.5.3 Gramatická struktura

Ustanovit nějakou slovní kombinaci podle Šaumjana⁴⁰² znamená určit její konstituenty a syntaktické a paradigmatické relace, které ji charakterizují. Je to struktura, která realizuje počet možných vět nebo jiných slovních kombinací. V obou systémech⁴⁰³ jazyka, sémantickém i fonologickém, jsou nalézány jednotky a třídy jednotek ve struktuře kombinací, což je elementárním faktem zakořeněným v komunikační situaci. Jazyk se v komunikační situaci vždy manifestuje skrze slovní kombinace, jejichž privilegovaným typem je věta, a skrze kombinace fonémů, jejichž privilegovaným typem je slabika.

Zatímco sémiotická lingvistika se podle Šaumjana⁴⁰⁴ koncentruje na invarianty, klasická lingvistika se zabývá nekonečnými variantami významů a variantami zvuků, přičemž si absolutně neuvědomuje problematiku invariantu. Sémiotická lingvistika je teorií jazykových invariantů – jejím hlavním cílem je objevit podstatu jazyka. Jakožto teorie jazykových invariantů se sémiotická lingvistika zabývá těmi nejzákladnějšími rysy jazyka. Centrálním úkolem teorie gramatiky je podle Šaumjana⁴⁰⁵ odhalit její zákonitosti. Ty nemohou být formulovány např. pomocí lineárního slovosledu, pádového (o)značení nebo např. slovesné morfologie. Zákony gramatiky nemohou být formulovány ani prostřednictvím lexikálních omezení jednotlivých jazyků. Podle „Principu kontrastu strukturních a lexikálních znaků“ je vlastním sledovaným předmětem teorie gramatiky

⁴⁰⁰ Šaumjan 2006, 5.

⁴⁰¹ Šaumjan 2006, 6.

⁴⁰² Šaumjan 2006, 95.

⁴⁰³ Viz k tomu Šaumjanovu (2006, 14) delimitaci organizace sémiotické lingvistiky.

⁴⁰⁴ Šaumjan 2006, 144.

⁴⁰⁵ Šaumjan 2006, 240.

relace mezi strukturními a lexikálními konstituenty slov a slovních kombinací. Podle Šaumjana⁴⁰⁶ nesmíme zaměňovat gramatiku s lexikonem. Studium fungování jednotlivých slov je důležité, jelikož kompletní znalost daného jazyka zahrnuje i znalost lexikonu. Toto studium je však částí studia lexikonu – není součástí studia gramatiky. Při formulování zákonů gramatiky musíme abstrahovat od lexikonu individuálních jazyků. To znamená, že musíme užívat vhodnou idealizaci za účelem formulace oněch zákonů gramatiky genotypu. Teorie gramatiky je nemožná, dokud nepoužívá vhodnou idealizaci k definování svého předmětu zájmu.

3.3.6 Šaumjanova historická poznámka

Jelikož jazyk je systémem znaků, je podle Šaumjana⁴⁰⁷ jazykový znak klíčem k objevení faktů jazyka. Z principů inherentních jazykovému znaku odvozujeme jazykové jednotky, podmínky jejich shod a rozdílů a všech ostatních faktů jazyka. Při tom, jak odvozujeme fakta jazyka z principů jazykového znaku, je zároveň vysvětlujeme. Formulace principů jazykového znaku a jeho funkcí při odhalování a explanaci jazykových faktů vede k poznání, že jazykověda patří ke speciální oblasti výzkumu nazvané sémiotická jazykověda. Znaky mýtů, vyprávění, umění atd. mají vlastnosti znakových systémů pouze natolik, že mohou být interpretovány prostřednictvím znaků přirozeného jazyka. Šaumjan tedy prohlašuje, že je nutné změnit de Saussurovu myšlenku, že je lingvistika částí obecné vědy o znacích – neboli sémiotiky. Je to tedy sémiotika, jež je součástí lingvistiky – samozřejmě pouze pokud je lingvistika nazírána jako věda o systémech jazykových znaků, což se podle Šaumjana v současné době neděje. Sémiotická lingvistika je podle něj budoucností jazykovědy.

Navzdory obecné známosti rozlišení primárních a sekundárních syntaktických funkcí (znaku) zůstal výzkum tohoto fenoménu podle Šaumjana na periferii teorie gramatiky a nepřinesl žádné hmatatelné výsledky. Důvodem je to, že pravá povaha tohoto fenoménu a jeho implikace nebyly řádně pochopeny. Šaumjan tvrdí, že jeho teoretickou inovací je koncept jazykového znaku, který zahrnuje tzv. pole jakožto část jeho definice. Koncept pole a superpozice řeší protiklady strukturních a lexikálních významů.

Pole a superpozice jsou centrálními fenomény přirozeného jazyka, které prostupují jak sémantický, tak fonologický systém, a jsou nejelementárnějšími rysy,

⁴⁰⁶ Šaumjan 2006, 240.

⁴⁰⁷ Šaumjan 2006, 264.

kterými odlišují přirozené jazyky od umělých jazyků, jako např. jazyka logiky, chemie, genetiky, počítačového programování atd. Základním úkolem lingvistiky musí být podle Šaumjana studium protikladů významu a jiných centrálních fenoménů vysvětlovaných „Principem superpozice“.

Šaumjan⁴⁰⁸ podle svých slov inovuje i koncept „varianty“ v jazykovědě. Termín „varianta významu“ již nemusí být chápán v tom smyslu, že jsou varianty významu sémanticky nutně vztaženy navzájem (ačkoliv mohou být), ale v tom smyslu, že všechny jsou reprezentovány jedním a týmž znakem. Podobně termín „varianta fonému“ nemusí být rozuměn v tom smyslu, že varianty fonému jsou k sobě navzájem fyzicky nutně vztaženy (ačkoliv mohou být), ale v tom smyslu, že všechny sdílejí identickou distinktivní funkci. Je neadekvátní mluvit o monosémii variant významu, ale je korektní rozpoznat jejich sémiotickou identitu natolik, že jsou reprezentovány jedním a týmž znakem, bez ohledu na to, zda sdílejí nebo nesdílejí sémantickou příbuznost. Je chybné mluvit o „monofonii“ variant fonému, ale je korektní rozpoznat jejich sémiotickou identitu natolik, že sdílejí identickou distinktivní funkci, bez ohledu na to, zda sdílejí nebo nesdílejí zvukovou podobnost.

⁴⁰⁸ Šaumjan 2006, 68.

4 Analyzované koncepty

4.1 Některé problémy vztahu genotyp vs. fenotyp

Šaumjan⁴⁰⁹ obecně předpokládá ve všech svých teoriích to, že každý lidský jazyk operuje simultánně na dvou rozdílných úrovních: Kromě abstraktní roviny genotypu je to rovina fenotypu, která podle něj zhruba koresponduje s úrovní operací popisovaných tradiční lingvistikou. V této definici se naplno vyjevuje jedna ze slabin Šaumjanových výkladů, a sice značná referenční vágnost. Šaumjan o mnoha jiných jazykovědných teoriích ve svých dílech nepojednává; nejčastěji přitom zmiňuje Chomského, de Saussura, Hjelmsleva, Bloomfielda, v počátečních pracích i ruskou jazykovědu (např. Revzina, Melčuka). I kdyby výčet nebyl tak úzký, jen těžko bychom z něj dokázali identifikovat, co má Šaumjan na mysli „tradiční lingvistikou“.

V rozporu s pojetím (abstraktního, idealizovaného) genotypu a (konkrétního, individuálního⁴¹⁰) fenotypu je hned několik Šaumjanových tezí a obecně lze tvrdit, že je jich tím více, čím více Šaumjan opouští svá formální východiska. V díle *Structural Linguistics* tak lze zaznamenat těchto lapsů nejméně. Otázkou zůstává, kam zařadit tezi, že „[...] if the signs of an actual natural language are elements which need to be split into two kinds – into idealized semiotic elements freed from their physical trappings, and the physical substrata of these idealized semiotic elements, it follows that in an abstract investigation of signs as idealized semiotic elements we must set aside everything which does not relate to the inner structure of these elements but to their physical embodiment.“⁴¹¹ Tato formulace totiž nasvědčuje spíše formulační neobratnosti než problému v metodologii.

Podobného charakteru je i formulace přibližující základní tezi, že abstraktní studium znaků, nehledě na jejich formální realizaci, konstituuje podle Šaumjana⁴¹² genotyp jazyka. Onou formulací Šaumjan sděluje, že za znaky jsou považovány

⁴⁰⁹ Sypniewski 1999, 7.

⁴¹⁰ Ne však ve smyslu tzv. idiolektu, ale ve smyslu určitého přirozeného jazyka.

⁴¹¹ Šaumjan 1971, 76. Touto tezí Šaumjan tvrdí, že pokud znaky přirozeného jazyka považujeme za elementy, které je nutné rozdělit do dvou druhů – do idealizovaných sémiotických elementů zbavených jejich fyzického sevržení a fyzického substrátu těchto idealizovaných sémiotických elementů, plyne z toho, že v abstraktním výzkumu znaků jakožto idealizovaných sémiotických prvků je potřeba nechat stranou vše, co nesouvisí s vnitřní strukturou těchto elementů, nýbrž je třeba zabývat se jejich fyzickou realizací. (Překlad M. J., viz i kap. 3.1.2).

⁴¹² Šaumjan 2006, 15.

prostředky k reprezentaci jazykových konceptů, které slouží účelům komunikace. Takovým konceptem je tedy vzhledem k výčtu funkčních jednotek genotypu pojem⁴¹³, predikát a jejich modifikátory. Jak ale rozumět tomu, že ke komunikačním účelům slouží abstraktní jednotky genotypu a ne reálné (syntagmatické) jednotky fenotypové roviny jazyka? Celý problém zde tkví pouze v tom, že účelům komunikace slouží ony prostředky k reprezentaci konceptů a ne samy koncepty, což je však poněkud zastřeno.

Přejdeme nyní k problému ideální/idealizované jednotky. Na rovině genotypu jsou „jednotky“ uvažovány jako ideální, osvobozené ze svého fyzického (tedy u Šaumjana zvukového) sevření a až na úrovni fenotypu jsou „fyzicky sevřené“. Jelikož znak je onou fyzickou formou, vyskytují se znaky právě až na úrovni fenotypu a to, co je opravdu podstatné, jsou na úrovni genotypu registrované významy, které jsou prostřednictvím znaků „komunikovány“.⁴¹⁴ Nesmíme však zapomínat na to, že po přijetí principu idealizace spolu s principem rozdělení konceptů se znaky objevují i na úrovni genotypu – zde jsou však pouze znaky idealizovanými bez svého fyzického substrátu. Nyní však vyvstává otázka, kterou se pokusím analyzovat níže, a to k čemu vůbec ony idealizované jednotky potřebujeme?

V souvislosti s předchozím je ještě nezbytné připomenout Šaumjanovo⁴¹⁵ dělení sémantiky do dvou sfér studia jazyka: 1) na studium genotypu, čímž míní studium systému významů reprezentovaných danými znakovými aparáty, avšak v totální abstrakci od formy těchto znakových aparátů; 2) na studium fenotypu neboli systému znakových aparátů k reprezentaci roviny genotypu. Šaumjan považuje za důležité, že je každý význam faktem jazyka pouze do té míry, že je reprezentován určitým znakovým aparátem. Proto tedy genotypová gramatika nikdy neseperuje význam od znakového aparátu reprezentujícího význam. To, co provádí, je studium vztahu mezi znakovým aparátem a významem v totální abstrakci od výrazové stránky znakového aparátu.

Poměrně neprůhledná definice v podstatě tvrdí, že je na rovině genotypu realizován výzkum vztahu mezi významem (genotyp) a idealizovaným znakem (genotyp) a že na úrovni genotypu je znak idealizovaný, na úrovni fenotypu je pak ve své fyzické (zvukové) podobě. Toto studium má sloužit k tomu, aby bylo možné definovat univerzální gramatiku a její konkrétní reprezentaci. Šaumjanovo dílo však neposkytuje relevantní důkaz toho, že je takovou univerzální gramatiku opravdu možné postulovat.

⁴¹³ Spojení „koncept (primárního/sekundárního) pojmu“ je od Šaumjana ne příliš vhodně zvolené, z hlediska filosofického se totiž u pojmu a konceptu jedná o funkčně-synonymní záležitosti.

⁴¹⁴ Šaumjan 2006, 14.

⁴¹⁵ Šaumjan 2006, 15.

Nejasné pak zůstává, jak může být význam reprezentován nějakým ideálním znakem, zbaveným fyzického substrátu. Šaumjan totiž uvádí, že znak je znakem pouze v případě, že jej tak identifikuje uživatel jazyka⁴¹⁶ – otázka pak ale zní, jakým způsobem dochází k identifikaci takových idealizovaných znaků? Nebo snad tyto ani nemají potenciál být identifikovány? Pokud by takový potenciál neměly, nabízí se pak další myšlenka: K čemu takové idealizované znaky tedy slouží? Abychom mohli zvukovou (primární) podobu potenciálně transponovat do jakékoli jiné podoby? Tato operace však představuje pouze teoretický krok, jelikož v Šaumjanově teorii (obecně) je jazyk pouze zvukový, takže toto transponování⁴¹⁷ nemá valného významu.

4.1.1 K problematice textové roviny

V 70. letech 20. století, tedy v době tzv. komunikačně-pragmatického obratu v jazykovědě, který mimochodem Šaumjan absolutně nereflektuje⁴¹⁸, vystoupilo několik lingvistů s tvrzením, že základní jednotkou, s níž by měla lingvistika pracovat, je text⁴¹⁹ – hlavními propagátory podle Helbiga⁴²⁰ byli T. A. van Dijk (1980) a W. U. Dressler (1973) – v českém jazykovědném prostředí zejména F. Daneš (1970).

Van Dijk zavedl nejprve termín diskurz a ukazoval, že předpokladem pro jeho adekvátní popis je především tzv. textová gramatika, která má sledovat souvislosti mezi gramatickými jevy nikoli už jen v rámci věty, ale v rámci větších celků. Opíral se přitom o generativní sémantiku a začal rozlišovat tzv. makrostruktury⁴²¹, které odpovídají hloubkové struktuře (tj. globální sémantické⁴²² reprezentaci definující význam textu) a tzv. mikrostruktury, které odpovídají struktuře povrchové (resp. sledům konkrétních vět). Je mimochodem poněkud zvláštní, že zatímco s ohledem na otázky syntaxe věnuje Šaumjan Chomskému takovou pozornost, při otázkách týkajících se sémantiky

⁴¹⁶ Šaumjan 2006, 47.

⁴¹⁷ Šaumjan 1971, 70, viz i např. kap. 3.1 této práce.

⁴¹⁸ Stejně tak komunikačně-pragmatický obrat nereflektuje generativismus Chomského – oba směry se totiž pokoušejí nalézt univerzální gramatiku a nezabývají se tak problematikou (např. úspěšnosti) komunikace programově.

⁴¹⁹ Lingvistika se tak spíše než na základní „stavební“ jednotky jazyka (věta, slovo, morfém) soustředí na komunikační komplexy (texty), které z těchto elementárních jednotek sestávají, a na procesy, které se ke vzniku a fungování takových komplexů vztahují.

⁴²⁰ Helbig 1991, 134–136.

⁴²¹ Nebo také superstruktur, Helbig 1991, 142. K pojetí hloubkové a povrchové struktury u Šaumjana a Chomského viz kap. 4.7.1.

⁴²² Toto pojetí však nekoresponduje např. s pojetím Chomského, viz k tomu kap. 4.7, resp. 4.7.1.

nepovažuje za vhodné alespoň připomenout významné práce generativních sémantiků,⁴²³ jako jsou Katz, Fodor nebo Postal ad.

Jednou z klíčových otázek textové lingvistiky je podle Helbiga to, jaká je podstata textu a do jaké míry tento útvar souvisí se systémem jazyka (*langue*) a do jaké míry s promluvou (*parole*). Pokud jde o podstatu textu, existují dva různé přístupy. Především celá řada zastánců textové lingvistiky zdůrazňuje pragmatické a dynamické aspekty výstavby textu, chápe tento útvar spíše jako proces (zvýraznil M. J.) než jako jeho výsledek a vychází přitom většinou ze syntaxe věty. Zejména v počátcích textové lingvistiky se často hovořilo o nadvětné syntaxi nebo o hypersyntaktických vztazích, kdy se syntaktické prostředky, zjištěné dosud ve větách, začaly aplikovat na celky větší než věta, tj. na odstavec a text (diskurz). Je přirozené, že se v této podobě mohl termín text spojovat spíše s promluvou (*parole*) než se systémem jazyka (*langue*).

Textová syntax a textová sémantika bývají podle Helbiga⁴²⁴ mnohdy souhrnně pojímány jako textová gramatika – nutno dodat, že oním „mnohdy“ je myšlena anglosaská jazykovědná tradice, jejíž součástí se však stal v 80. letech minulého století i Šaumjan. Textová syntax pak odvozuje textovost z koheze textu, přičemž textem rozumí komplexní, avšak spojitý a relativně uzavřený jazykový útvar; textová syntax předpokládá existenci samostatné textové roviny.

Vzhledem k Šaumjanovu pojetí „textu“ je důležité zdůraznit, že koherenci textu není možné fundovat pouze syntakticky a sémanticky, ale také komunikačně-pragmaticky – už jen proto, že sémantická interpretace věty v komunikační situaci závisí na empirických znalostech, na společných presupozičních a dalších (mimojazykových) znalostech, které mají komunikační partneři⁴²⁵.

Základ takovéto distinkce je třeba hledat již u Charlese Morrisse⁴²⁶, který pojímá texty jako sémiotické entity, které mají všechny aspekty jazykového znaku. Morris rozlišuje tři aspekty sémiotického pojetí textu, a to sémantický aspekt, což značí, že text má určitý smysl (význam), dále syntaktický aspekt, pod kterým vidí vztah daného textu k ostatním textům v oblasti verbální i neverbální, a nakonec pragmatický aspekt, který

⁴²³ Možný důvod Šaumjanova nezájmu o generativní sémantiku se objevuje v textu *Two Paradigms of Linguistics*, kde stojí, že generativní sémantika se zabývá významy, ale nezabývá se jejich znaky. Chce významy analyzovat nezávisle na znacích, které je reprezentují, což je však podle Šaumjana nepatřičné, neboť hlavním gramatickým problémem je zkoumat, jakým způsobem jsou gramatické významy nebo funkce organizovány ve vztahu k jejich znakům, viz Šaumjan 1998, 23.

⁴²⁴ Helbig 1991, 135.

⁴²⁵ Helbig 1991, 142–143.

⁴²⁶ Morris 1970, 14n.

má představovat závislost textu na adresátovi, prostředí a/nebo situaci. Text je tedy pojímán jako sémióza, tj. proces, při kterém něco funguje jako znak.

Do jisté míry s tím koresponduje i pojetí Kořenského⁴²⁷, který vidí v každém textu jeho sémantickou, syntaktickou a pragmatickou dimenzi a jako text označuje veškerou mezilidskou sémiotickou aktivitu. V jeho koncepci analýzy textu jako komunikačního procesu⁴²⁸ se nachází (mj.): Segmentace obsahově pragmatická, tedy členění textu na obsahově pragmatické jednotky, dále segmentace sémantická, neboli členění textu na základní významové vztahy a segmentace syntaktická, což představuje členění textu na syntaktické konstrukce, větné a souvětné celky. Právě v Kořenského aplikaci Morrisovy sémiotické triády se ukazuje inspirace učením Peirceovým (1972) a rovněž to, proč se Šaumjan nezabýval ve svých gramatických koncepcích textovou rovinou jako součástí rovinového modelu jazyka – a sice vzhledem k její inherentní dynamičnosti, nestálosti, proměnlivosti.

Šaumjan s textem, resp. s určitou jazykovou jednotkou na rovině textu nepočítá, což je implikováno tím, že nejvyšší jednotkou jazyka je věta – implikuje to však nutně i skutečnost, že nelze identifikovat nějakou vyšší rovinu jazyka? Z hlediska korektnosti metodologie zjevně ano, jelikož podstatou dané roviny jazyka by mělo být to, že disponuje nějakou základní jazykovou jednotkou, která onu rovinu konstituuje.

Inspiraci k ozřejmění otázek souvisejících s postulováním (jednotky) textové roviny lze přitom najít už např. u Harrise⁴²⁹. Ten tvrdí, že deskriptivní jazykověda se obvykle zastavuje na hranici věty, což však není dáno nějak a priori, jelikož techniky lingvistiky byly konstruovány k analýze libovolného oddílu řeči. V každém jazyce se však ukazuje to, že téměř všechny výsledky leží v rámci relativně krátkého úseku textu, který můžeme nazvat větou.

Jen zřídka tak podle něj⁴³⁰ můžeme provádět restriktce přes hranice věty např. v tom smyslu, že pokud má nějaká věta podobu NV, tak následující věta bude mít podobu N. Můžeme tvrdit pouze to, že většina vět je realizována jako NV, některé jsou v podobě N a že se tyto struktury vyskytují v různých sekvencích.

I přes výše uvedené však u Harrise⁴³¹ lze najít názor, že se jazyk „nenachází“ v izolovaných slovech a větách, nýbrž v souvislých textech, a po sobě následující věty

⁴²⁷ Kořenský 2004, 108–109.

⁴²⁸ Kořenský 1999, 19–59.

⁴²⁹ Harris 1952, 25.

⁴³⁰ Harris 1952, 26.

⁴³¹ Harris 1952, 28.

(v takovém souvislém textu) poskytují úrodnou půdu pro metody analýzy diskurzu. Pomocí těchto metod lze totiž zkoumat relativní distribuci elementů v rámci souvislého úseku řeči. Zůstává pak „pouze“ empirickou záležitostí dokázat existenci takových formálních korelací, tedy že texty jistých osob, sociálních skupin, určitého stylu nebo oboru vykazují nejen specifické významy, nýbrž také charakteristické formální příznaky.

Proti výše uvedenému lze jen těžko něco namítat, otázkou však je, zda to můžeme považovat za argument pro přijetí „textu“ do rovinového modelu jazyka, ve kterém každou rovinu zakládá určitá jazyková jednotka – odpověď bude s největší pravděpodobností záporná. Z Harrisových formulací je patrné, jak si již tehdy byli (někteří) badatelé vědomi potřeby přihlížet k širšímu kontextu jako k souvislému sledu vět textu (mluveného i psaného) určitého zaměření, a proto propagovali nezůstávat při jazykové analýze na úrovni jednotlivých vět; na druhou stranu však vzhledem k obtížím se základní jednotkou roviny textu nedokázali tuto rovinu plnohodnotně zařadit do rovinového modelu jazyka.

4.1.2 Text v pojetí Šaumjana

Zatímco v AGM ani v AUG Šaumjan s termínem „text“ nepracuje, v rámci SMR mu věnuje několik inspirativních úvah. Textem je podle něj obecně sekvence znaků⁴³² – morfémů, slov a slovních kombinací. Zároveň je třeba již na úvod poznamenat, že ač některé pasáže mohou zdánlivě tvrdit něco jiného, nehodlal Šaumjan nikdy ustavit text jako samostatnou rovinu jazyka s určitou základní jazykovou jednotkou, čehož argumentem nechť je jeho tvrzení, že nejvyšší rovinou je rovina věty, která sice obsahuje konstituenty, avšak jazyk nedisponuje vyššími jednotkami, než je věta, a tudíž pro větu neexistuje rovina, na níž by fungovala jako integrant.⁴³³

Prostřednictvím tvrzení, že zvukové vlastnosti fonému lze pozorovat jen na textové rovině⁴³⁴, se dostáváme k tomu, co si vlastně Šaumjan pod textem představuje: Z mikropohledu (kterému se budu věnovat později) je to soubor (primárně zvukových) dat, na němž lze provádět analýzu určitého jevu, z makropohledu je to v podstatě realizace systému (langue), tedy parole. Z hlediska rovinové teorie jazyka Šaumjan samostatnou rovinu textu (na rozdíl od např. české tradice⁴³⁵) neuvažuje a nejvyšší

⁴³² Šaumjan 2006, 169, dále o textu i 170.

⁴³³ Šaumjan 2006, 43. S tím souvisí i fakt, že věta nedisponuje tzv. polem, tedy množinou relevantních kontextů, srov. kap. 4.4.

⁴³⁴ Šaumjan 2006, 170

⁴³⁵ Viz např. MČ 3 1987, 622n.

rovinou je v tomto smyslu pro něj rovina věty. Text tedy Šaumjan zcela jistě uvažuje v rámci gramatiky fenotypu (vždy v konkrétním jazyce). Textem přitom nebude myšlen nějaký abstraktní textový vzorec, ale text mluvený, neboť Šaumjan uvažuje pouze zvukovou manifestaci jazykových jednotek. Vzhledem k absenci textové roviny ve smyslu rovinového modelu jazyka pak text není jazykovou jednotkou, ale, jak je uvedeno výše, je sekvencí znaků (morfémů, slov, slovních kombinací), které sestávají z fonémů. Text jako jednotka je totiž vyloučen i proto, že se Šaumjan vůbec nezabývá (alespoň teoreticky) tím, jakým způsobem je zaručen optimální převod z naprosto univerzálního genotypového textu na určitý konkrétní text fenotypový, resp. se vůbec nezmiňuje o možnosti existence abstraktního textu (jako jednotky) na úrovni genotypu.

To však představuje problém vzhledem k nerespektování signifikantních odlišností mluveného jazyka (resp. textu) a jazyka (textu) psaného. Existují totiž v zásadě tři hlavní přístupy ke vztahu mluvené a psané formy jazyka: Podle prvního přístupu jsou mluvený a psaný jazyk považovány za rovnocenné realizace jistého abstraktního jazyka,⁴³⁶ druhý přístup pak psaný jazyk nazírá pouze jako (více či méně přesnou) reprezentaci jazyka mluveného (tak jako např. de Saussure⁴³⁷). Třetí přístup pak prosazuje jednotu jazyka mluveného a psaného.⁴³⁸ Šaumjan se však odvažuje ještě dále než de Saussure (a také zastánci GTG) a o psaném jazyce jako o svébytném systému jazyka se svými vlastními specifiky v podstatě nehovoří vůbec. O problém se nejedná na rovině abstraktního jazyka (genotypu), ale na úrovni fenotypu (tedy jakéhokoli konkrétního jazyka), kde existuje reálná potřeba se s těmito diferencemi mezi jazykem (resp. textem) mluveným a jazykem (textem) psaným nějakým způsobem vypořádat. Jeho pozice je tedy v tomto ohledu bytostně strukturalistická, neboť proklamuje nutnost výzkumu jazyka mluveného a následně – v „gramatické praxi“ – činí závěry o jazykových fenoménech na základě analýz textů psaných.

Dostávám se k Šaumjanovu mikropohledu na „text“, resp. „texty“ – má tím na mysli data určená k jazykové analýze (v podobě nahrané, zapsané atd.), přičemž musí být podle něj zkoumána adekvátně. Zabýváme se totiž produktem, ne procesem⁴³⁹, a to proto, že zatímco procesy mohou být zkoumání nedostupné nebo dokonce neexistující, při

⁴³⁶ Solncev 1981, 183.

⁴³⁷ De Saussure 1989, 59.

⁴³⁸ Viz např. Vachek 1942, 257.

⁴³⁹ Tato obecná myšlenka je v zajímavém rozporu s upřednostňováním akustické/zvukové povahy jazyka, která je oproti té grafické dynamičtější, v uvedené dichotomii by tak korespondovala s procesem a ne s produktem.

výzkumu textu čelíme pozorovatelnému objektu, který naplňuje komunikační funkci.⁴⁴⁰ Právě uvedené sice potvrzuje Šaumjanovo statické chápání textu, na druhou stranu však dokládá, že Šaumjan není principiálně proti výzkumu jiné substance jazyka než substance zvukové. Tento náznak možné plurality jazykových/textových substancí však zůstává v Šaumjanově díle osamocen a kapituluje pod tlakem tzv. principu diferenciacie, z něhož vyplývá⁴⁴¹, že i když jak znak, tak foném mohou být z akustické substance transponovány do jakékoli substance jiné (grafické, taktilní atp.), je však tou nejzákladnější specifičností přirozených jazyků právě to, že znaky a fonémy jsou výlučně akustickými⁴⁴² elementy. Z uvedeného pak plyne, že znaky ani fonémy nemohou být transponovány do žádné jiné fyzické substance. Tímto lapidárním konstatováním tak Šaumjan končí veškeré polemiky o vztahu mluveného a psaného jazyka dříve, než vůbec mohly začít.

4.1.3 Shrnutí

V této subkapitole jsem mj. analyzoval metodu idealizace spolu s metodou rozdělení konceptů, které mají sloužit k transponování jazykových prostředků do jakékoli jiné substance než zvukové (ta je totiž substancí primární, výchozí). Došel jsem však k názoru, který avizuji i v jiných kapitolách, a to že je takové transponování pouze teoretickým krokem a nemá tak žádné praktické upotřebení, neboť Šaumjan jinou než zvukovou (nebo také akustickou, vokální) substancí pro přirozený jazyk (na rozdíl od jazyků umělých) neuznává. Jedním z témat této kapitoly bylo rovněž Šaumjanovo uchopení textu – ten pro něj nepředstavuje ani jednotku, ani samostatnou jazykovou rovinu, nýbrž pouze materiálovou bázi k jazykové analýze. Text jako jednotka je pro Šaumjana nepředstavitelný zřejmě i kvůli jeho často dynamickému chápání (např. ve smyslu Kořenský 1999).

Druhé využití má pak termín text jako protipól k termínu systém. Poukázal jsem na to, jak neadekvátně Šaumjan upřednostňuje mluvený jazyk před jazykem psaným, což se jako problém ukazuje zejména na rovině určitého konkrétního jazyka, tedy fenotypu. Pokud by Šaumjan pracoval pouze s abstrakcí (genotypem), pak by uvedený problém

⁴⁴⁰ Ong 2006, 26.

⁴⁴¹ Šaumjan 1971, 70.

⁴⁴² Za akustickou „transformaci“ přirozeného jazyka lze však považovat i např. Morseovu abecedu, což však Šaumjan vůbec nepřipouští – lze se jen domnívat, zda je to např. z toho důvodu, že na několika málo místech používá místo označení „akustický“ adjektivum „vokální“ (Šaumjan 2006, 11), což směřuje k uvažování výhradně přirozeného (lidského) jazyka.

odpadl – odpadla by však i „potřeba“ preferovat určitou (u Šaumjana zvukovou) substanci jazyka.

4.2 K problematice teorie znaku

K analýze Šaumjanova gramatického vývoje bylo třeba několik konceptuálních opor. Vzhledem k povaze jeho sémiotické teorie (nebo alespoň sémiotických proklamací) a strukturalistického metodologického ukotvení jsem si zvolil jedny ze základních konceptů strukturální jazykovědy 20. století: Invariant (a varianty), znakovou povahu jazykových prostředků (raději než pouze „znak“) a s tím související problematiku figury, resp. fonému. Tato kapitola pojednává obecně o Šaumjanově teorii znaku a o tom, zda je zastáncem znakového pojetí unilaterálního nebo bilaterálního.

Znakem se v AGM obecně myslí akustický prvek, který se nachází v relaci designace k designátu.⁴⁴³ Z této jednoduché definice však plyne několik podstatných konsekvencí, např. nemožnost považovat za znak „text“, který je vzhledem k této „jednotkově založené“ definici Šaumjanem pojímán příliš široce. Věta by však podle tohoto teoretického vymezení znakovým být mohla a jistě stojí za pozornost, že znakovým není – důvody však Šaumjan předkládá až v teoriích pozdějších.

V kap. 3.1.1 jsem nastínil problém v podobě tzv. antinomie transpozice⁴⁴⁴, což je situace, kdy znaky (a fonémy) zároveň mohou i nemohou být transponovány ze zvukové do jiné substance. Šaumjan tento problém řeší zavedením metody idealizace spolu s metodou rozdělení konceptů.⁴⁴⁵ I když je nám pomocí této metody umožněno teoreticky převést idealizovanou⁴⁴⁶ „část“ jazykové jednotky na nějakou jinou substanci a zároveň zachovat akustickou „část“ jazykové jednotky, není jasné, proč tak vlastně činíme. Šaumjan mnohokrát a zcela jasně deklaruje to, že základním požadavkem na přirozený jazyk je jeho akustická povaha a otázku vztahu jazyka mluveného a jazyka psaného vůbec nepokládá za důležitou. Nejasné tedy je, proč se složitými metodologickými cestami dobírat k transponování zvuku do jiných substancí, když ty nejsou z hlediska požadavků na přirozený jazyk relevantní.

V AUG vymezuje Šaumjan⁴⁴⁷ znak opět „jednotkově“, avšak formulačně vnitřně rozporně, neboť bilaterální jazyková jednotka je podle něj konceptem, který směřuje

⁴⁴³ Šaumjan 1971, 69.

⁴⁴⁴ Šaumjan 1971, 70.

⁴⁴⁵ Šaumjan 1971, 71.

⁴⁴⁶ Tedy od konkrétní materiální realizace abstrahovanou.

⁴⁴⁷ Šaumjan a Sypniewski 1995, cit. ze Sypniewski 1999, 3.

k odpovídajícímu fónickému segmentu neboli znaku onoho konceptu. Pokud za „koncept“ dosadíme „význam“ a „výrazem“ budeme rozumět onen „fónický segment“⁴⁴⁸, dostaneme sice dvě stránky znaku, avšak znakem se myslí pouze jeho výrazová stránka a jestliže je za znak považován pouze výraz, jedná se v tradiční terminologii o pojetí unilaterální. Nejde zde tedy přímo o to, že by se Šaumjan nemohl rozhodnout pro jedno z těchto pojetí, a proto by je vědomě směřoval do jedné definice, spíše je tuto situaci možné považovat za důsledek jakési terminologické „nerozvážnosti“.

V tomto bodě se tak dostáváme k jádru oněch definičně-interpretacních metodologických/konceptuálních nekonzistencí. Jazyková jednotka je tedy „standardně“ utvářena stránkou významovou a stránkou výrazovou, jazykový znak však můžeme korelovat (pouze) s jeho stránkou výrazovou. Šaumjan např. tvrdí, že všechny znaky jsou jazykovými jednotkami, ale ne všechny jazykové jednotky je možno prohlásit za znaky – toto triviální konstatování však celou záležitost osvětlit nepomůže⁴⁴⁹. Daleko přínosnější je tvrzení, že důležitější než samotný znak je podle Šaumjana v rámci AUG vztah *znak* : *význam* a že mimo tuto relaci nemá smysl se zabývat nějakým „znakem o sobě“ tak, jak to činil např. de Saussure. Tento postulát tak dokládá zdánlivou konceptuální antinomií nastíněnou výše, a to že je na jednu stranu znakem pouze označující, tedy forma/výraz, na druhou stranu se ale v rámci AUG zkoumají pouze relace *znak (forma/výraz)* : *význam*.

I když tak onou bilateralitou Šaumjan myslí spíše bilaterální relaci mezi znakem a významem a ne bilaterální pojetí jazykového znaku (kde je sepětí označujícího a označovaného ve znaku samotném ve smyslu např. de Saussurově), vytváří to v jeho teorii jisté napětí, neboť na jednu stranu používá Šaumjan termín „bilaterální“, obecně známý právě z de Saussurova pojetí znaku, na druhou stranu však hodnotí de Saussurův bilateralismus jako nepotřebný.⁴⁵⁰ Jestliže k takovým situacím (jakkoli nezáměrným) dochází, nelze se divit tomu, že jeho teorie působí dojmem inherentní rozpornosti.

Tak jako v AGM tedy i v AUG klade Šaumjan⁴⁵¹ důraz na to, že znak se svým významem utvářejí reciproční relaci *znak* : *význam* – oproti předchozí teorii je však na tuto relaci kladen daleko větší důraz než na samotnou znakovou entitu, což ukazuje na inspiraci Hjelmslevovou glosematikou.

⁴⁴⁸ Jelikož Šaumjan jinou manifestaci jazykových jednotek než tu zvukovou neuznává.

⁴⁴⁹ Šaumjan 2006, 10.

⁴⁵⁰ Viz níže kap. 4.2.1.

⁴⁵¹ Šaumjan a Sypniewski 1995, 1 (cit. ze Sypniewski 1999, 3).

Není to však pouze Šaumjan (a Hjelmslev), kdo „odhalil“ problém „znaku o sobě“. Tak např. Hofstadter tvrdí, že význam – přinejmenším v relativně jednoduchém rámci formálních systémů – vzniká tehdy, když se mezi symboly (podrobenými určitým pravidlům) a věcmi reálného světa objeví izomorfismus. Pokud je určitý izomorfismus opravdu jednoduchý (nebo alespoň všeobecně známý), inklinujeme k tvrzení, že význam, který nám izomorfismus umožňuje vidět, je explicitní. Vidíme význam, avšak izomorfismu si vědomi nejsme.

Nejvýraznějším případem je přirozený jazyk, přičemž uživatelé jazyka mnohdy připisují významy slovům samým, ačkoliv si nejsou vědomi vysoce složitého izomorfismu, prostřednictvím kterého slova nabývají významy. Velmi snadno se tudíž dopouštíme omylu a přiznáváme veškerý význam slovu, nikoli v z t a h u (zvýraznil M. J.) mezi slovem a skutečným světem. Podle Hofstadtera to lze přirovnat k naivní víře, že nezbytným vedlejším produktem každé srážky dvou předmětů je rána, což je víra falešná, neboť pokud se dva předměty srazí ve vakuu, žádný zvuk nevznikne. Tento omyl je projevem toho, že přiznáváme zvuk pouze a jen srážce a opomíjíme úlohu média, které daný zvuk přenáší od srážejících se věcí k uším. Podobně by tak slovo (znak) v „relačním vakuu“ žádných významů nabývat nemělo.

4.2.1 Šaumjan – unilateralista nebo bilateralista?

Není to však Hjelmslev, na koho Šaumjan navazuje explicitně, nýbrž „zakladatel“ strukturalismu de Saussure. Ten však podle Šaumjana (i když tvrdí, že předmětem studia lingvistiky jsou znaky a jejich relace) nahlíží znaky jako reálné objekty – což je v teorii AUG nemožné. Zde však vyvstává otázka, proč je uvažování znaků jako reálných objektů nemožné? Nabízí se odpověď, že až v relaci s významem se daný znak nějak „uplatní“, nikoli sám o sobě. Šaumjan však nahlíží jako znaky až jednotky fenotypu, což by měly být (oproti genotypu – abstraktnímu) reálné (tedy akustické) objekty jazyka. Nadto je znak u de Saussura⁴⁵², ač se ten vymezoval vůči psychologismu, definován jako jednotka psychické povahy. Druhá možnost interpretace znaku jako reálného objektu je ta, že je objektem (skutečností, denotátem) myšlen jeden ze tří vrcholů trojúhelníkového modelu znaku, kde další dva vrcholy představuje znak (výraz, forma) a smysl (koncept, pojem)⁴⁵³. Zde však narážíme na zásadní problém, neboť takový trojúhelník naznačuje, že znaky se k (reálným) objektům nevztahují přímo, ale prostřednictvím smyslu (nebo

⁴⁵² De Saussure 1989, 97.

⁴⁵³ Např. EŠČ 2000, 498.

také designátu) – což je však s de Saussurovým uchopením znaku evidentně mimoběžné a Šaumjana argumentace, a zejména uvedené vymezení se vůči de Saussurovi, tak naráží na značné problémy.

Dále podle Šaumjana⁴⁵⁴ disponuje de Saussurova teorie dvěma popisy znaku: Jednou je znak uvažován unilaterálně a podruhé bilaterálně.⁴⁵⁵ Šaumjan v AUG eliminuje de Saussurov bilaterální znak jako nepotřebný, přepracovává jeho pojetí unilaterálního znaku a dodává, že zatímco pro mnoho lingvistů představují znaky jen zvukové sekvence, v AUG⁴⁵⁶ i absence oné sekvence zvuků může být znakem. To, že Šaumjan považuje de Saussura za unilateralistu, je přinejmenším dosti odvážné – de Saussurovo pojetí znaku je totiž obecně vykládáno jako bilaterální, což znamená, že znak představuje jednotu označujícího a označovaného, neboli takto pojatý znak existuje tehdy a jen tehdy, když spolu korelují⁴⁵⁷ jednotky roviny výrazu a jednotky roviny významu. Unilaterální koncepce naopak znak nazírají pouze jako výrazovou stránku s tím, že znak k významu jen poukazuje, avšak netvoří s ním jednotu – ta je naopak důsledně popírána. Materiální stránka je tak sama považována za znak. A je zde ještě jedna vzhledem k tradiční terminologii problematická záležitost: Pokud budeme předpokládat, že je Šaumjan unilateralista (pouze na jediném místě – a bez další konkretizace – totiž udává, že AUG zavrhuje de Saussurovo bilaterální pojetí znaku a přepracovává jeho pojetí unilaterální⁴⁵⁸), pak by měl za znak považovat i foném složený z distinktivních rysů jako figur a dokonce uvažovat jako znaky i distinktivní (fonetické) rysy.⁴⁵⁹

Unilaterální pojetí je však např. podle Nováka praktičtější a jako vědecká abstrakce ospravedlnitelné. K některým přednostem tzv. unilaterálního pojetí

⁴⁵⁴ Šaumjan 1987, 16–17, cit. ze Sypniewski 1999, 4.

⁴⁵⁵ Čermák k tomu píše, že pojetí znaku jako akustického obrazu a tedy označujícího (v soudobé terminologii pojetí unilaterální) je u de Saussura vcelku rozšířené především v jeho vlastních poznámkách k přednáškám. Před zavedením novější distinkce a pohledu na znak jako na arbitrární vztah mezi označujícím a označovaným (v soudobé terminologii pojetí bilaterální) však váhal: „Máme znakem nazývat celek, kombinaci pojmu a obrazu? Anebo lze znakem nazývat sám akustický obraz, materiálnější polovinu? Nicméně nazývá-li se znakem arbor (lat. strom), pak vždy jen potud, pokud nese pojem (Engler 1111–1114).“ Ke zdánlivému rozporu mezi pojetím unilaterálním a bilaterálním přispěl nechtěně i de Saussure sám, a to nikoli v důsledku vývoje svých názorů, ale přirozeným odklonem svého zájmu o označované jako lingvistice zcela vnější, především z důvodu arbitrárnosti. In de Saussure 1989, 96.

⁴⁵⁶ Sypniewski 1999, 4.

⁴⁵⁷ V tom smyslu, že jistý význam je stabilně vyjadřován jistou formou a naopak daná forma je rezervována k vyjádření daného významu, nedochází tedy ke Karceevského (1929) asymetrickému dualismu. Výstižně tuto situaci postihl Kořenský (1984, 63–64), který takovému typu znaku, kde koreluje obsah s formou, říká „jedno-jednoznačný“. Jedná se o relaci „odpovídající“ formy a obsahu v rámci takového systému znaků, ve kterém každá forma nutně vyjadřuje pouze jeden obsah a naopak.

⁴⁵⁸ Šaumjan 1987, 16–17, cit. ze Sypniewski 1999, 4.

⁴⁵⁹ Jakobson – Halle 1956, 13nn, in Posner – Robering – Sebeok 1998, 2258.

(jazykového) znaku patří podle něj i to, že je v tomto pojetí⁴⁶⁰ možné si jasně položit tyto vzájemně související, avšak rozdílné otázky:

- 1) Jakým způsobem jsou komplexní znaky konstituovány ze znaků elementárnějších?
- 2) Jakým způsobem jsou významy komplexních znaků konstituovány z významů znaků elementárnějších?
- 3) Jakým způsobem je konstituování komplexnějších znaků využito ke konstituování jejich významu?

Důležité je podle Nováka to, že je možné tyto tři otázky formulovat, aniž bychom již jejich formulováním a priori přijímali nějaké hypotézy jako část řešení.

Podle Nováka inklinujeme přijetím bilaterálního pojetí (u Nováka „terminologie“) k tomu, že (i nezáměrně) přijímáme koncepci celistvého (obecného) významu členů gramatických protikladů, např. pokud tvrdíme, že morfologický znak⁴⁶¹ je jako celek výrazem (výraz v protikladu k významu) znaku syntaktického („znakového vztahu syntaktického“ Daneš – Komárek a kol. 1975), lze slovy jako „celek“ pouze připomínat, že je tato formulace v bilaterální terminologii, resp. že tato slova mohou odkazovat k nezbytnosti koncepce celistvého významu, jehož úkolem je právě držet jednotu – celek (elementárního) znaku. Nelze tedy než souhlasit se závěrem Novákovým, že „pouhým přijetím bilaterální terminologie jsme náchylní k samozřejmému přijímání nesamozřejmých předpokladů.“⁴⁶²

Za pozornosti hodný lze u Šaumjana považovat již jen samotný koncept superpozice⁴⁶³ (v českém prostředí srovnatelný s konceptem primárních, sekundárních a terciárních funkcí slovních druhů⁴⁶⁴) a zejména pak v souvislosti s ním zmínku o operátoru⁴⁶⁵ – ten totiž v rámci superpozice může být cokoli, co lze považovat za znak, tedy i např. kontext.⁴⁶⁶ Zde lze vidět, jak „volně“ Šaumjan ve svých novějších pojednáních nahlíží znak – tedy jako cokoli diferencujícího význam, nebere však v potaz,

⁴⁶⁰ Novák 1978, in Křivan – Januška – Chromý 2010, 159–160.

⁴⁶¹ Tzn. v rámci stratifikačního modelu jazyka znak na rovině morfologické.

⁴⁶² Novák 1978, in Křivan – Januška – Chromý 2010, 161.

⁴⁶³ Pro definici superpozice viz úvod kap. 3.2.

⁴⁶⁴ Viz MČ 2 1986, 19n.

⁴⁶⁵ Nejsou tím však myšleny např. zájmena, předložky nebo spojky, jež mohou být rovněž považovány za „operátory“ (nikoli u Šaumjana), avšak s různými funkčními vlastnostmi, viz MČ 2 1986, 21.

⁴⁶⁶ Šaumjan 1987, 202, cit. ze Sypniewski 1999, 48 a 50.

že každý znak (vzhledem k definicím výše) musí být jednotkou⁴⁶⁷ (každá jednotka přitom není znakem) – kontext nemá povahu (jazykové) jednotky, zrovna tak např. přízvuk.

S operátorem (a modifikátorem) souvisí problém ve vývoji Šaumjanovy terminologie, který však lze chápat i jako terminologickou nejednotnost. V AGM jsou základními funkčními jednotkami genotypu pojmy, predikáty a modifikátory spolu s abstraktními relacemi operátor – operovaný (tuto relaci lze považovat za dřívější pojetí superpozice). V AUG jsou funkčními jednotkami genotypu pojmy, věty (namísto predikátů) a modifikátory, které však Šaumjan někdy synonymizuje s operátory.

V AUG je však operátor (spolu s operovaným a výsledkem) členem operace superpozice, přičemž je nejasné, zda je chápání operátoru ve výčtu jednotek genotypu (mají kombinovat výrazy do podoby jiných výrazů) identické s chápáním operátoru v rámci superpozice (cokoli disponující schopností diferencovat význam).

V SMR je již situace s termíny operátor a modifikátor značně odlišná; v kontextu se superpozicí je Šaumjan nezmiňuje vůbec – operátory pak chápe jako slovní kombinace, které jsou v případě nekompletního významu kombinovány s jinými slovními kombinacemi (= operovanými) za účelem vzniku nových slovních kombinací (= výsledků).⁴⁶⁸ Modifikátory pro Šaumjana představují buď omezený inventář strukturních znaků jako např. přípony slovesných časů⁴⁶⁹, nebo také slova jako např. členy (*the; a*), která modifikují obsah autonomních slov.⁴⁷⁰ Domnívám se, že vzhledem k výše popsaným možnostem interpretací operátoru a modifikátoru s jejich aplikováním Šaumjan nenakládá korektně.

Když Šaumjan v SMR definuje jazyk jako systém znaků, přičemž neexistuje ani znak bez významu, ani význam bez znaku, dodává, že jazyková forma je determinována principy, které charakterizují relaci mezi znakem a významem a právě tuto relaci podle něj⁴⁷¹ generativní jazykověda absolutně opomíjí. To, že forma znaku závisí na vztahu mezi znakem a významem, však působí jako trojúhelníkový model znaku⁴⁷², resp. model znaku sestávající ze tří částí, ve skutečnosti se však jedná o (Šaumjanovo) dělení znaku na znak idealizovaný (tedy znak sám) a znakový substrát (forma znaku). Již poněkolkáté

⁴⁶⁷ Jednotka = nejmenší, dále nedělitelný útvar dané jazykové roviny.

⁴⁶⁸ Šaumjan 2006, 210.

⁴⁶⁹ Šaumjan 2006, 114, viz i kap. 3.3.2.3.

⁴⁷⁰ Šaumjan 2006, 197.

⁴⁷¹ Šaumjan 2006, 3.

⁴⁷² Jeho základními složkami jsou však znak (výraz, forma), smysl (koncept, pojem) a denotát (skutečnost, objekt).

se tak ukazuje, že Šaumjan, i když ne záměrně, přece jen své výklady spíše interpretačně zatemňuje.

V momentě, kdy Šaumjan⁴⁷³ definuje jazyk, však (mj.) tvrdí, že jazyk artikuluje lidské myšlení do znaků disponujících vokálními formami a významy. Zde tedy uplatňuje pojetí bilaterální – to však není kompatibilní s jeho jinými výklady, kde znak ztotožňuje s formou (resp. se zvukem). Vokální forma je pak, identicky jako v AUG⁴⁷⁴, analyzována do po sobě jdoucích a distinktivních prvků neboli fonémů. Takový příklad unilaterálního smýšlení poskytuje formulace uvádějící, že v přirozených jazycích disponuje každý znak významem, neboli neexistují znaky, které by významy postrádaly.⁴⁷⁵ Podle této formulace by totiž pojetí znaku bylo unilaterální, jelikož je patrné, že znak (výraz) má k dispozici nějaký význam (ke kterému odkazuje), ne že jsou k sobě pevně vztaženy. To, že význam spoludefinuje hranice výrazu, tedy že se jedná o vztah interdependentní determinace, je právě charakteristickým aspektem bilaterálního pojetí.

Nezbytné je podle Šaumjana⁴⁷⁶ uvést, že znak a význam, který znak reprezentuje, nejsou na stejné úrovni. Akustická forma znaku je hierarchicky níže než význam znaku, jelikož znak je jen nástrojem ke komunikování významu. Tato definice však není klasicky unilaterální – tam znak k významu pouze poukazuje; pojetí, kde je forma podřízena významu, tedy kde je forma/výraz arbitrární, je právě pojetí bilaterální, vůči němuž se však Šaumjan negativně vymezuje. Není totiž důležité, který znakový aparát (samozřejmě myšleno který akustický aparát, ne jakýkoliv aparát) je použit k tomu, aby reprezentoval význam, jelikož znak je variabilní a význam je konstantní. Podle Šaumjana je možné daný znak substituovat jakýmkoliv jiným znakem – význam zůstává týž. Můžeme tak např. použít znak /pero/, abychom referovali ke *knize* a znak /kniha/ pro referenci k *peru* a významy zůstanou nemodifikovány⁴⁷⁷.

To je však poměrně kontroverzní formulace, která mírně nahrává domněnce, že znak může být realizován nejen zvukově, ale i substancí jinou. Tato myšlenka je však dále poněkud upozaděna příklady s *knihou* a *perem*, takže se jedná pouze o jakýkoli sled fonémů k označení daného významu, tedy o realizaci libovolnou, ale stále v rámci

⁴⁷³ Šaumjan 2006, 11.

⁴⁷⁴ Šaumjan a Sypniewski 1995, cit. ze Sypniewski 1999, 3.

⁴⁷⁵ Šaumjan 2006, 13.

⁴⁷⁶ Šaumjan 2006, 14.

⁴⁷⁷ Pokud by pouze obsah determinoval povahu formy, ukazovalo by to na koncept diagramatičnosti/ikoničnosti, proti čemuž však hovoří to, že obsah lze vyjádřit jakýmkoli znakem a přitom (obsah) zůstává konstantní; podle konceptu diagramatičnosti v jazyce se forma mění v závislosti na měnícím se obsahu – s neměnností obsahu tedy tento koncept nekalkuluje.

zvukové materie. Druhá námitka je však výraznějšího charakteru – relace *znak : význam* musí být přece něčím jedinečná, aby došlo k odlišení od znaků, resp. od relací ostatních, a to, že je možné význam reprezentovat jakoukoli zvukovou sekvencí, tuto jedinečnost znemožňuje. Z toho nutně plyne, že když znak /pero/ zaměním za znak /kniha/, ona relace už není táž jako relace před záměnou formy/výrazu.

Šaumjan totiž tvrdí, že znak je znakem proto, že jej tak identifikuje uživatel jazyka.⁴⁷⁸ Pak si ale nutně musíme položit otázku, jakým způsobem onen uživatel jazyka rozpozná daný znak v užším kontextu, když můžeme libovolně zaměnit výraz *pero* a *kniha* (nebo jakékoliv jiné) a naopak? Je evidentní, že novou relaci nemůže určit identicky jako se znakem původním.

Již byla zmíněna Šaumjanova inspirace de Saussurem (viz výše v této kap.) a Hjelmslevem (kap. 4.6), tím však výčet výrazných osobností historie sémiotiky nekončí. Šaumjan totiž, když tvrdí, že fyzické věci (tedy elementy akustické povahy) jsou znaky jazyka, jelikož jsou jako znaky interpretovány uživatelem jazyka, v podstatě zavádí do svého modelu znaku koncept interpreta, tedy koncept Morrisův⁴⁷⁹, ačkoli jinde Šaumjan⁴⁸⁰ např. považuje za nešťastné přenášení Morrisovy triády (syntax, sémantika a pragmatika) jinými autory na přirozené jazyky. Takto odděleně lze totiž tyto tři disciplíny podle Šaumjana nahlížet pouze v jazycích umělých, na které zamýšlel Morris svůj popis – zejména v jazyce logiky. Šaumjan tedy tuto triádu v podstatě uznává, avšak pouze jako jeden celek, ne separovaně.

S tím však ostře kontrastuje jeho vztah k pragmatice, kterou ve svých teoriích absolutně opomíjí. Lze se tak jen domnívat, že odsuzuje samostatné nahlížení těchto částí triády i proto, aby o pragmatice nemusel samostatně pojednávat, jelikož pro ni v jeho teoriích není místo. Požadavek na uvažování částí triády jako celku tak vlastně uplatňuje „pouze“ u syntaxe a sémantiky, když tvrdí, že je nemyslitelné uvažovat tyto dvě oblasti studia znaků zvlášť vzhledem k tomu, že syntax se zabývá strukturou znaků (zejména vztahy mezi slovy a slovními kombinacemi) a uvažovat znak bez vztahu k významu je rovněž nemožné.⁴⁸¹

Nutno dodat, že Morris zkoumá jednotlivé členy sémiotické triády separovaně proto, aby zjistil limity fungování jednotlivých dimenzí, mimo to často zaměřuje svou pozornost na uživatele jazyka a nelze tedy tvrdit, že svůj výzkum orientoval pouze na

⁴⁷⁸ Šaumjan 2006, 47.

⁴⁷⁹ Morris 1970, 12 aj.

⁴⁸⁰ Šaumjan 2006, 13.

⁴⁸¹ Šaumjan 2006, 12.

systemy umělých jazyků. Dokládá to např. jeho⁴⁸² tvrzení, že i když jsou syntaktika a sémantika schopné relativně vysokého stupně autonomie, znamenají v sémiotice syntaktická a sémantická pravidla pouze slovní formulace toho, co jsou v každém konkrétním případě sémiózy zvyky užívání jazyků u skutečných uživatelů znaků – syntax a sémantika tak nutně musí být doplněny pragmatikou, což však Šaumjan sám paradoxně (explicitně) nečiní a neuvádí ani žádnou jinou teorii, která by takto selektivně v aplikaci členů Morrisovy triády postupovala.

K uživateli jazyka se Šaumjan obrací až ve své nejnovější koncepci sémiotické gramatiky, v momentě, kdy tuší, že by měl do své teorie výrazněji inkorporovat i třetí složku Morrisovy triády, tedy pragmatiku – činí tak ale značně neobratně. V podobném duchu se nese i Šaumjanova kritika Peirce⁴⁸³, který se podle Šaumjana zabývá logickou klasifikací významů slov raději než zjišťováním povahy vztahů mezi slovy a jejich významy. Taková klasifikace však podle něj nijak nepomáhá porozumění povaze jazyka. Je však třeba zmínit, že Šaumjan Peirce jednoduše kritizovat musí, jelikož Peircův (1972) koncept sémiózy jako něčeho neustále se rekonstituujícího je s Šaumjanovým pojetím znaku absolutně nekompatibilní.

4.2.2 Shrnutí

V kapitole o obecné povaze (jazykového) znaku jsem poukázal zejména na to, jak Šaumjan kriticky reflektuje de Saussurovo pojetí znaku, přičemž na ně i sám navazuje. Problematickým se jeví fakt, že Šaumjan označuje de Saussura (a tím i sám sebe) za unilateralistu, i když je de Saussure znám jako představitel pojetí bilaterálního, což Šaumjan připomíná. Za jeden z nejvýraznějších nedostatků u Šaumjana považuji to, že z hlediska unilaterálního pojetí nepovažuje za znak ani distinktivní rys, ani foném, což se snaží „ospravedlnit“ tím, že se foném neúčastní relace *znak : význam*, ale pouze relace *diakritika (figura) : znak*.

Vzhledem k tomu je třeba upozornit na jeden obecnější problém s odkazem na *Two Paradigms in Linguistics a SMR* – není totiž podle mého názoru při zachování metodologické korektnosti možné tvrdit, že v lingvistice je podstatný svazek zvuku a významu a souběžně tvrdit, že znakem je pouze jeho výrazová stránka, resp. cokoli, co má schopnost rozlišovat významy (jako v *SMR*), nehledě na to, že potenciálem diferencovat význam disponuje (z hlediska unilaterálního i bilaterálního) i foném,

⁴⁸² Morris 1970, 30–31.

⁴⁸³ Šaumjan 2006, 56–57.

a pokud může být cokoli, co má schopnost diferencovat význam, považováno za znak, musí se nutně součástí těchto znakových úvah stát i foném (k tomu viz kap. 4.5.1).

Nehledě na to, že Šaumjan nenaplnuje některé požadavky, které v sobě nese unilaterální pojetí znaku, působí vnitřně rozporně i v některých dalších aspektech. Když např. tvrdí, že je formu/výraz znaku možno zaměnit za jakoukoli formu/výraz jinou a význam zůstane nezměněn, koresponduje tak zdánlivě s de Saussurovým požadavkem na arbitrárnost formy/výrazu znaku. Tuto tezi však rozrušuje tím, že do své teorie zavádí požadavek na identifikaci znaku uživatelem jazyka – pak je samozřejmě taková „svoboda formy/výrazu“ při označení daného významu nemožná, neboť by tak uživatelem jiným nemusel být znak vůbec rozpoznán (ani po přihlédnutí ke kontextu, s čímž však Šaumjan vůbec nepracuje). Šaumjan tímto krokem do své teorie znaku zavádí koncept interpreta (ve smyslu Morris 1970, 12), což je s jeho dosavadním pojetím znaku absolutně mimoběžné. Nadto Šaumjan pojetí znaku místy komplikuje i nezáměrně, a to když některé jeho analýzy složek znaku evokují trojúhelníkový znakový model (viz kap. 4.2.1). Vzhledem k tomu, že (i) významy upřednostňuje před znaky, když tvrdí, že pomocí znaku významy pouze komunikujeme a na konkrétní fonémové realizaci znaku de facto vůbec nezáleží, vyplývá z toho, jak překvapivě málo je pro něj nakonec koncept znaku důležitý.

4.3 Minimální a základní znak

Zatímco v AGM rozlišuje Šaumjan tři druhy konceptů: 1) čistě fyzikální koncepty – hlásky a akustické vlastnosti hlásek; 2) relačně-fyzikální koncepty – fonémoidy a diferentoidy; 3) čistě relační koncepty nebo konstrukty – fonémy a diferentory, v dalších teoriích již relačně-fyzikální koncept (fonémoidu a diferentoidu) vynechává, a to bez jakéhokoli vysvětlení. V AGM dochází k rozdělení konceptu fonému na foném idealizovaný, ve kterém je akustická substance redukována na nulu, a na koncept akustického substrátu fonému⁴⁸⁴, nicméně taková transpozice do jiné fyzické substance může proběhnout jen teoreticky, jelikož zvuková substance⁴⁸⁵ je přirozeným jazykům vlastní. Opodstatněním tohoto procesu se zabývám v kap. 4.1, resp. 4.1.2.

V rámci AUG⁴⁸⁶ je znak reprezentován sledem fonémů – diskrétními akustickými distinktivními elementy. Z této definice však, podle mého názoru, zatím není evidentní,

⁴⁸⁴ Šaumjan 1971, 71.

⁴⁸⁵ Na to, že lze převést přirozený jazyk i do jiné akustické substance, upozorňuji v závěru kap. 4.1.

⁴⁸⁶ Sypniewski 1999, 3.

zda mohou být připuštěna tzv. jednofonémová slova (předložky, spojky) jako znaky, resp. nic z této definice nenaznačuje, že by tomu tak být nemohlo. Podobně vyznívá pasáž v *Mluvnici češtiny I*⁴⁸⁷, kde stojí, že jednotlivé fonémy (a jejich hláskové konkretizace) mohou podle autorů nést význam, ať už ve spojení s jinými fonémy nebo samy o sobě. Dále je však (podle mě v rozporu s předchozím tvrzením) uvedeno, že to však neznamená, že by již fonémy jako jednotky fonologického systému byly samy znaky.⁴⁸⁸ Tyto nejednoznačné formulace však mají evidentně původ hlouběji v minulosti; tak už např. Jakobson⁴⁸⁹ tvrdí, že hláskové jevy jsou buď plnovýznamové (jejich nahrazením může dojít ke změně významu) nebo neplnovýznamové, mimogramatické. Jednotky plnovýznamové by tedy v této formulační posloupnosti měly být označeny za gramatické – takto explicitní formulaci se však Jakobson (stejně jako později jiní autoři⁴⁹⁰) vyhýbá.⁴⁹¹

Podle AUG nemají fonémy nutně význam, ale všechny fonémy disponují diferenční (diakritickou) funkcí, neboť dva znaky jsou podle Šaumjana⁴⁹² různé jen tehdy, pokud jsou odlišeny různými sekvencemi fonémů⁴⁹³. To, že fonémy nutně nedisponují významem, by však mohlo znamenat, že jej teoreticky mít mohou. Na základě (pouze) takové definice (typické i v české mluvnické tradici – viz kap. 1.2.4) by se tudíž foném (i v rámci AUG) teoreticky mohl ustavit jako znak. Důležité je však to, že zatímco sekvence fonémů mohou být znaky, foném znakem není, jelikož znak je (v rámci AUG) považován za entitu, která disponuje významem, je tedy entitou, jež je součástí relace *znak : význam*, kdežto foném je pouze částí relace *diakritika : znak*⁴⁹⁴.

Za znak se tedy nepovažuje pouhý indikátor významu, znak odlišuje význam, ke kterému je vztažen, od všech ostatních významů. Tak je (zdánlivě) elegantně řešen

⁴⁸⁷ MČ 1 1986, 110.

⁴⁸⁸ K tomu viz kap. 1.2.4.3.

⁴⁸⁹ Jakobson 1923a, in Toman 2011, 114.

⁴⁹⁰ Lze však najít i myšlenky protichůdné, tak např. Starý upozorňuje (vzhledem k nutnosti uvažovat znak jako relační záležitost a ne jako „znak o sobě“) na situace, kdy je nejen figura částí jiné figury, figura částí znaku, znak částí jiného znaku, ale také na to, kdy je znak částí figury, např. v *mít tlusté sklo* je *sklo* figurou v rámci celé fráze, která je znakem. V dalším příkladu pak tvrdí, že *-o* si zachovává svou znakovou funkci, neboť odpovídajícím způsobem usouvztažňuje *skl-* k *mít* — *-o* je zde znakem, který je částí figury. In Starý 1983, 94.

⁴⁹¹ Tak např. Leška připomíná Martyho (1908) myšlenku, že jazykové je jen to, co je významové. Vzhledem k nepopíratelnému vlivu Martyho na myšlenky představitelů PLK pak není tak překvapující, že se náhled na jazykové jednotky jako mající „význam o sobě“ rozšířil takovým způsobem.

⁴⁹² Šaumjan 1987, 5, cit. ze Sypniewski 1999, 4.

⁴⁹³ To ostatně nalezneme už např. u de Saussura, který tvrdí, že „co je u slova důležité, není zvuk sám, ale fónické rozdíly umožňující slovo rozlišit od všech ostatních, protože právě rozdíly jsou nositeli významu.“ Viz de Saussure 1989, 145.

⁴⁹⁴ Sypniewski 1999, 10.

teoretický rozpor týkající se potenciální znakovosti fonému, rozpor, který je vlastní české mluvnické tradici⁴⁹⁵.

Jazyk má v pojetí AUG dvě různé sémiotické úrovně, systém znaků a systém diakritik. Fonologie studuje právě systém diakritik (figur ve smyslu Hjelmslevově) a gramatika pak systém znaků, resp. znakových relací – opět podobně jako u Hjelmsleva, který klade daleko větší důraz na relace mezi funkcivami než na funkcivy samotné, obdobně však také např. u Trubeckého důraz na uplatnění jednotlivých distinktivních rysů až v rámci významotvorných funkcí (viz kap. 1.2.3.1, resp. 1.2.3.2). K tomu, že prizmatem bilaterálního znakového pojetí nelze foném nahlížet jako znak, dochází rovněž právě Šaumjan, který však k danému závěru dochází způsobem odlišným od české mluvnické tradice.

AUG totiž funguje na jiném principu – co je mimo bilaterální vztah, nemůže být znkem. Vždy musí být přítomna relace *znak : význam*, ne tak jako u de Saussura (na jehož znakové koncepci de facto staví mluvnice češtiny), který u znaku uvažuje jen význam inherentní – v AUG je význam jedinečně a pouze kontextový.

Pro Šaumjana rovněž nejsou fonémy znaky, jelikož tak nemohou fungovat v rámci tzv. genotypové gramatiky, resp. mohou jen některé, a protože jeho teorie má být univerzální, nelze (jen ty některé) fonémy jako znaky připustit; morfémy však již jako znaky připustit lze, neboť mohou nést nějakou syntaktickou funkci, avšak jen jako část slova. Z výše uvedeného plyne, že daleko důležitější než to, zda je daná jednotka znkem sama o sobě, je to, zda vstupuje do relace⁴⁹⁶, což dokládají i např. některé předložky nebo spojky, které vykazují (byť elementární) lexikální sémantiku. Jedná se však o to, že funkce (významové relace podle AUG) nabývají předložky nebo spojky až v rámci vyšších uspořádaných celků.

Šaumjan se v AUG snaží legitimní argumentační cestou dojít k tomu, že je foném nutno pokládat za figuru, což se mu zdánlivě daří – to vše na základě bilaterálního⁴⁹⁷ pojetí jazykového znaku, tedy takového pojetí, které deklaruje (i když většinou implicitně) i česká mluvnická tradice⁴⁹⁸. V kap. 4.5 však poukážu na to, že zde existuje ještě jiný problém, a to znak jako cokoli disponující distinktivní funkcí – potenciálně tedy i foném.

⁴⁹⁵ K tomu viz opět kap. 1.2.4.

⁴⁹⁶ Ve strukturalistickém pojetí Pražské lingvistické školy toto uchopení „relace“ koreluje s termínem (vnitrojazyková) funkce, viz Vachek 1970, 35.

⁴⁹⁷ Problém je, že sám Šaumjan se profiluje (neadekvátně) jako unilateralista, viz Sypniewski 1999, 4.

⁴⁹⁸ Pro účely této práce po roce 1986 – viz kap. 1.2.4.

Prostřednictvím fonému je vymezena i jednotka roviny vyšší; morf je podle Šaumjana považován za minimální jednotku, která ustavuje minimální znak reprezentovaný sekvencí fonémů nebo jedním fonémem a jeho významem⁴⁹⁹. Problematické na tomto vymezení je, že není vysvětleno, co je významem fonému, a zejména to, že foném nemá disponovat významem, nýbrž pouze funkcí (rozlišovat znaky). Je tak možné, že „významem“ fonému se myslí spíše jeho funkce (potenciál) diferencovat jednotky komplexnější (k tomu však v kap. 4.5.1). Významem v definici morfu (reprezentovaným byť i jediným fonémem) pak může být myšlena i gramatická funkce příslušného morfu – samozřejmě v kontextu daného výrazu.

Šaumjan⁵⁰⁰ uvádí, že zvukové vlastnosti fonému lze pozorovat pouze na rovině textu (tedy obecně fenotypu) a na rovině systému je možné získat jen čistou distinktivní funkci, která je podstatou fonému. Jako diskutabilní se jeví formulace v tom smyslu, že distinktivní funkce fonému se vztahuje k jeho fyzickým vlastnostem takovým způsobem, jakým se vztahuje forma k obsahu. Obsahem je tedy něco fyzického a distinktivní funkce je analogií k formě, což pokládám za vnitřně rozporné a celá záležitost by měla být pojata inverzně.⁵⁰¹ Na druhou stranu je však třeba uvést, že výše uvedená analogie koresponduje⁵⁰² s požadavkem na abstraktní výzkum znaků jakožto idealizovaných sémiotických prvků: Tam je podle Šaumjana třeba ponechat stranou vše, co nesouvisí s vnitřní strukturou těchto elementů, a je nutné zabývat se jejich fyzickou realizací.⁵⁰³

To ukazuje na odlišné pojetí fonému než v tradici české jazykovědy⁵⁰⁴, jelikož tam je foném delegován na rovinu systémovou a na rovině „textu“, resp. řeči, se operuje buď s termínem hláska, nebo fón – foném je v české tradici pouhým teoretickým konstruktem, což je v ostrém kontrastu s pojetím Šaumjanovým. Ten totiž tvrdí, že konceptuální posun od hlásky k fonému je považován za konceptuální posun z entity prvního řádu (fyzická entita) k entitě řádu druhého (komunikační⁵⁰⁵ entita), což je pro

⁴⁹⁹ Šaumjan 1987, 288, cit. ze Sypniewski 1999, 58.

⁵⁰⁰ Šaumjan 2006, 170.

⁵⁰¹ Je však možné, že Šaumjanovi nešlo o přesnou identitu, ale pouze o deskripci vztahu.

⁵⁰² To, že výše uvedená analogie koresponduje s požadavkem na abstraktní výzkum znaků, ještě neznamená, že je tímto ona analogie legitimizována - právě naopak pomohla doložit Šaumjanovu inherentní rozpornost na jiném místě výkladu.

⁵⁰³ Šaumjan 1971, 76.

⁵⁰⁴ Viz kap. 1.2.4.

⁵⁰⁵ Nabízí se „komunikační“ náhled fonému z toho důvodu, že disponuje potenciálem diferencovat význam u jednotek komplexnějších, a to v rámci komunikace/interakce uživatelů jazyka – jedná se však pouze o mou domněnku, jelikož Šaumjan „komunikační“ uchopení fonému blíže nespecifikuje.

jazyk jako nástroj komunikace příznačné. Takový přechod od hlásky⁵⁰⁶ k fonému není podle Šaumjana⁵⁰⁷ přechodem od individuálního k obecnému, nýbrž přechodem od individuálního k individuálnímu, a to od individuální hlásky k individuálnímu fonému (entita vyššího řádu). Uchopení fonému jako komunikační entity tak lze přinejmenším považovat za nestandardní. Vzhledem k tomu, že je na některých místech možné Šaumjanovy výklady označit za spíše interpretačně zatemněné než metodologicky nekorektní, nabízí se možnost, že analogii hlásky s entitou fyzickou a fonému s entitou komunikační provedl (nezáměrně) obráceně, v tom případě bychom však museli přijmout foném jako entitu fyzickou.

Šaumjan obecně pojímá figuru ve smyslu Hjelmslevově⁵⁰⁸ – v jazyce podle Šaumjana rozlišujeme dvě odlišné sémiotické úrovně – systém znaků a systém diakritik (neboli figur). Úkolem fonologie je studovat systém diakritik (fonémů), úkolem gramatiky je pak studium systému znaků.⁵⁰⁹ Takové uchopení figury je však typické z hlediska bilaterálního pojetí jazykového znaku a Šaumjan tvrdí, že rozvíjí pojetí unilaterální. V unilaterálním pojetí je foném tradičně pojímán jako znak a prizmatem znaku jsou nahlíženy i distinktivní rysy, které foném konstituují (tak např. Jakobson⁵¹⁰).

Zatímco minimální elementy obdržené při segmentaci jsou podle Šaumjana⁵¹¹ fonémy, můžeme v segmentaci pokračovat dále a uvnitř fonémů identifikovat distinktivní rysy. Žádný z těchto distinktivních rysů se nevyskytuje samostatně a neexistuje mezi nimi syntagmatický vztah, s ohledem na každý z nich je nicméně možná substituce⁵¹². Jelikož nejsou distinktivní rysy segmenty, neutvářejí tak třídy segmentů; nicméně jelikož lze na distinktivní rysy uplatnit substituci, formují tak třídy paradigmatické. Z toho důvodu musíme podle Šaumjana rozlišovat dvě roviny: rovinu fonémovou, kde jsou možné operace segmentace a substituce, a rovinu subfonémovou, kde je možná pouze substituce.

Šaumjan⁵¹³ uzavírá tak, že pokud se budeme držet faktů, je základní jednotkou fonologie foném a distinktivní rysy za jednotky fonologie považovat nelze (natož za

⁵⁰⁶ Posouzení metodologické korektnosti v tomto případě znesnadňuje skutečnost, že termín „sound“ je možné přeložit (obecně) jako „zvuk“ i (konkrétněji) jako „hláska“. Jistě se však nejedná o distinktivní rys jako o jednotku nižšího řádu vzhledem k fonému.

⁵⁰⁷ Šaumjan 2006, 169.

⁵⁰⁸ Hjelmslev 1972, 45n.

⁵⁰⁹ Sypniewski 1999, 2.

⁵¹⁰ Posner – Robering – Sebeok 1998, 2258.

⁵¹¹ Šaumjan 2006, 173.

⁵¹² Tak, např. v /b/ můžeme identifikovat okluzi, sonoritu a dentálnost – dentálnost může být nahrazena labiálností a/nebo sonorita nesonoritou apod.

⁵¹³ Šaumjan 2006, 175.

jednotky základní, jak činí např. Martinet 1965, 69) – ty jsou pouze funkčními charakteristikami tříd zvuků – tedy fonémů. Tím, že Šaumjan razantně zamítl jako znak foném, pak vůbec nepřemýšlí o možnosti považovat za znak distinktivní rys.

Na základě dosud uvedeného je tedy možné konstatovat jakýsi metodologický kompromis – Šaumjan sice tvrdí, že bilaterální pojetí znaku neuznává a za znak považuje pouze výraz (jako unilateralisté), avšak s tím, že tento výraz je vždy v relaci s významem, přičemž tyto relace jsou důležitější než sama znaková entita – dokonce by bylo možné tvrdit, že „hierarchicky nejvýše“ se u Šaumjana nachází význam, který je vzhledem ke znaku neměnný a znak je mu podřízen. Jak bude patrné v kap. 4.5, do této hierarchie výrazně zasáhne ještě „funkce“.

V AUG se o znacích jakožto akustických jednotkách určitého přirozeného jazyka dá hovořit až na úrovni fenotypu, přičemž minimálním znakem je zde morfém.⁵¹⁴ Proto může být morfém legitimně považován za znak, jelikož pouze v relaci *znak : význam* je možné tuto jednotku za znak považovat, resp. podstatné je to, že morfém může mít syntaktickou funkci jako část slova; nikoli „morfém o sobě“ jako v mluvnicích češtiny.⁵¹⁵ Dalším rozdílem oproti české tradici⁵¹⁶ je to, že kombinace morfémů je nazývána syntagma⁵¹⁷. Šaumjan tak činí zřejmě s ohledem na dělení slov na autonomní a neautonomní (viz níže), přičemž slova neautonomní jsou svou povahou spíše morfémy než „plnohodnotná“ slova. To, co je v české tradici považováno za syntagma⁵¹⁸, Šaumjan nazývá syntagmatickými jednotkami (morfémy, slova a slovní kombinace⁵¹⁹).

Šaumjan⁵²⁰ prosazuje myšlenku, že definice slova v AUG musí být nezávislá na vymezení morfému a slovo tak nahrazuje morfém jako centrální jednotku morfologie. Morfémy deleguje na pouhé vlastnosti slov namísto toho, aby považoval slova za sekvence morfémů⁵²¹. Vymezuje se tak vůči generativní gramatice, která za syntaktický primitiv pokládá větu, jelikož jeho (Šaumjanova) sémiotická gramatika preferuje jako syntaktický primitiv základní jazykový znak, tedy slovo.⁵²² Postulování slova jako

⁵¹⁴ Sypniewski 1999, 19. Zatímco morfém je minimálním znakem, jelikož může nést (jakožto část slova) syntaktickou funkci, je slovo minimálním znakem z hlediska jeho diskrétnosti.

⁵¹⁵ Tak např. ČŘJ 1999, 20, o znakovosti morfému se pojednává i v ESČ 2000, 273.

⁵¹⁶ Viz např. MČ 3 1987, 18n.

⁵¹⁷ Jedná se o vliv ruskojazyčné terminologie – syntagma je v takovém případě jakékoli spojení dvou jednotek.

⁵¹⁸ Struktura skládající se z jednoho nebo (jde-li o syntagma valenční) několika členů dominovaných a z členu bezprostředně dominujícího, avšak vždy na identickém principu. In MČ 3 1987, 18.

⁵¹⁹ Sypniewski 1999, 19.

⁵²⁰ Šaumjan 1987, 285, cit. ze Sypniewski 1999, 56.

⁵²¹ Sypniewski 1999, 57.

⁵²² Šaumjan 2006, 4.

základního jazykového znaku není nic nestandardního, avšak považovat jej za základní jednotku syntaxe je značně neobvyklé – Šaumjan toto pojetí podporuje vymezením znaku, jehož charakteristikou je schopnost nést jistou syntaktickou funkci.

Šaumjan⁵²³ si je sice vědom obtíží, které s sebou nese vymezení slova, i přesto je však z jeho pohledu velmi užitečným konceptem, který je z hlediska výstavby gramatické teorie ústřední. Za tímto účelem postuluje „netradiční“ (tedy od morfému odtrženou) definici slova, která slovo vymezuje jako syntaktickou entitu:

Slovo je (v textu⁵²⁴) minimálním diskrétním znakem, který slouží jako větný komponent.

Minimálním se myslí to, že je elementárním znakem, jenž kompletně⁵²⁵ uspokojuje podmínku diskrétnosti/odlučitelnosti.⁵²⁶ Zde se tak evidentně zrcadlí inspirace de Saussurovými kritérii jazykového znaku, což jsou arbitrárnost, lineárnost a diskontinuita – ač prozatím Šaumjan de Saussura převážně kritizoval, je zřejmé, že ne ke všem aspektům jeho teorie zaujímá odmítavý postoj a na principu „koláže“ nebo „mozaiky“ skládá z různých (vzájemně různě kompatibilních) teorií svou teorii vlastní, kterou propaguje jako inovativní.

Na rozdíl od morfému se Šaumjan příliš nevěnuje konceptu morfu. Ten pokládá za elementární jednotku, jež konstituuje minimální znak, který je reprezentován sekvencí fonémů nebo jedním fonémem a jeho významem⁵²⁷. Třídu morfů s identickým významem a fonémicky různorodou nazývá morfémem a morfy reprezentované identickým morfémem pokládá⁵²⁸ za alomorfy, tedy za varianty daného morfému. Podřízenost morfému vůči konceptu slova zdůvodňuje Šaumjan tím, že morfémy nejsou diskrétní, a nesplňují tak (jako pouhé „stavební kameny“ slov) absolutně podmínku odlučitelnosti.⁵²⁹ Právě nediskrétnost znemožňuje morfému nabývat takové hodnoty, jakou nabývá slovo.

Šaumjan⁵³⁰ tvrdí, že všechny současné vlivné syntaktické teorie provádějí své analýzy na větě, přičemž tento koncept je převzat z logiky, což shledává neadekvátním, neboť jazykovědec by měl studovat jazyk jako znakový systém – proto by mělo být fungování znaků jediným zájmem lingvisty. Problém tedy tkví v tom, že je nemožné větu pokládat za znak, jelikož je pouhou kombinací slov, aniž by – z důvodu absence tzv.

⁵²³ Šaumjan 2006, 194.

⁵²⁴ Šaumjan 2006, 107.

⁵²⁵ Nekompletní uspokojení této podmínky představuje např. morfém nebo tzv. neautonomní slova.

⁵²⁶ Šaumjan 2006, 107.

⁵²⁷ Čímž jsou zřejmě myšleny distinktivní rysy fonému.

⁵²⁸ Šaumjan 1987, 288, cit. ze Sypniewski 1999, 58.

⁵²⁹ Šaumjan 2006, 107.

⁵³⁰ Šaumjan 2006, 209.

pole⁵³¹ – bylo možné ji za řádný znak považovat. Věta je tak (oproti GTG) jen kombinací znaků (slov), nikoli znak – vzhledem k dodržení metodologické korektnosti ji však Šaumjan raději nazývá znakem s nulovým polem.⁵³² Šaumjan tedy dle svých slov používá spojení „současné lingvistické teorie“ v užším smyslu, neboli pojednává pouze o těch teoriích, které náleží paradigmatu založenému na větě. Z toho však a priori plyne, že žádný z jím popisovaných přístupů v současné jazykovědě nemůže být reflektován pozitivním způsobem.

Mírně matoucí může být skutečnost, že zatímco věta není znakem, jelikož nedisponuje tzv. polem, je považována za základní jednotku syntaktické roviny. Situaci lze interpretovat tak, že nad úrovní věty již neexistuje (v Šaumjanově pojetí) úroveň (ani jednotka) vyšší, na níž by mohla být věta konstituentem. O tom, že v Šaumjanově koncepci je věta nedůležitá (a slouží mu zejména jako kontrapunkt k chomskyánské jazykovědě), svědčí mj. to, že vlastnosti věty nejsou, tak jako v logice, považovány za primitivy, ale za derivované ze syntaktických vlastností slova jako základního znaku jazyka.⁵³³ S dosud uvedeným negativistickým přístupem k větě je však v zásadním rozporu Šaumjanův text *Two Paradigms of Linguistics*, kde mj. tvrdí, že věta je základní jazykovou jednotkou⁵³⁴ nebo že věty (a slovní skupiny) jsou základními syntaktickými strukturami.

Když Šaumjan⁵³⁵ v SMR vypočítává, co vše lze považovat za jazykový znak, tedy i změnu přízvuku (*'convict* a *con'vict*), alternaci (*take* a *took*), změnu gramatického kontextu (*I love* a *my love*) nebo změnu slovosledu (*Tom killed John* a *John killed Tom*), je to v rozporu s tvrzením, že minimálním znakem je v rámci fenotypu morfém⁵³⁶ a základním znakem schopným nést různé syntaktické a paradigmatické funkce je až slovo⁵³⁷. Obecně je to v rozporu s tím, že znak je vždy jednotkou⁵³⁸ – to např. přízvuk není a nadto disponuje gramaticky diferenciativní funkcí jen v některých (tónických) jazycích, bylo by jej tedy možné uvažovat jako znak jen v omezeném množství jazyků. V případě znaku nulového, např. při stupňování *quick*, *quicker* a *quickest* (-er je znakem komparativu, -est je znakem superlativu a pozitiv je vyjádřen absencí jakékoliv zvukové

⁵³¹ Tedy sumou relevantních kontextů charakterizujících primární a sekundární funkce znaku – viz kap. 3.3.2.2.

⁵³² Šaumjan 2006, 48.

⁵³³ Šaumjan 2006, 4.

⁵³⁴ Šaumjan 1998, 2.

⁵³⁵ Šaumjan 2006, 47.

⁵³⁶ Sypniewski 1999, 19.

⁵³⁷ Šaumjan 1987, 285–286, cit. ze Sypniewski 1999, 56.

⁵³⁸ Pokud přistupujeme k jednotce jako nejmenšímu, dále nedělitelnému útvaru určité jazykové roviny.

sekvence), je zase problém v tom, že i když je podle Šaumjana minimálním znakem morfém, je to proto, že může nést (a to ne vždy) nějakou syntaktickou funkci jakožto součást vyššího celku – tedy slova. V uvedeném příkladu se stupňováním adjektiv se však pohybujeme na rovině morfolgie, nikoli syntaxe.

4.3.1 Shrnutí

Ohledně uchopení fonému připomeňme např. Trnku, jenž foném považuje za znak, jelikož vychází z unilaterálního pojetí a za znak pokládá jen složku výrazovou, tedy konfiguraci distinktivních rysů. Tak jako např. Trnka by měl foném (i distinktivní rys) za jazykový znak považovat i Šaumjan a je jeho metodologickým nedostatkem, že tak nečiní. Dalším problémem v Šaumjanově uchopení fonému je to, že jej považuje za entitu fyzickou nebo komunikační – obojí náhled je však z hlediska abstraktní povahy fonému jakožto teoretického fonologického konstruktů kontroverzní. Pojetí vyšších jednotek již tak diskutabilní není, pouze v případě věty a jejího nezačlenění mezi znakové jednotky by bylo možné vznést protipříklady např. z české jazykovědné tradice. Z hlediska absence tzv. pole je však neznakovost věty u Šaumjana krokem metodologicky korektním. V textu *Two Paradigms of Linguistics* (1998) lze však najít ve výčtu znaků (bez bližšího vysvětlení předchozích odsudků) i větu, což považuji za zásadní problém.

Slovo i morfém jsou (např. oproti české jazykovědné tradici) definovány ne z hlediska významu, ale z hlediska syntaktické funkce, kterou mohou nést – morfém však pouze výjimečně (jako část slova), proto je za základní (nebo také centrální) znak jazyka Šaumjanem považováno až právě slovo. Jak jsem již uvedl ve shrnutí subkapitoly předchozí, množina jazykových entit nabývajících znakové povahy se v Šaumjanových novějších pracích značně rozšířila, a to v rozporu s původním důrazem na to, že každý znak musí být jazykovou jednotkou.

Šaumjan⁵³⁹ tvrdí, že inovuje podobu konceptu jazykového znaku tím, že obsahuje tzv. pole jako součást jeho definice a že koncept pole a tzv. superpozice tak dohromady řeší protiklady strukturních a lexikálních významů. Ze zřetele se mu však ztrácí to, že ač dosud připouštěl jako znaky jen jazykové jednotky, které mohly samy nebo jako součást jednotky vyšší nést nějakou syntaktickou funkci, nyní bez jakéhokoli vysvětlení za znak považuje vše, co může způsobit modifikaci významu. Koncept pole tak vskutku znamená v jeho teorii značný metodologický obrat, ten je však s jeho pojetím dřívějším

⁵³⁹ Šaumjan 2006, 151.

neslučitelný, neboť pokud vyjdeme z (Šaumjana⁵⁴⁰) předpokladu znaku jako (jazykové) jednotky, kontext⁵⁴¹ i přízvuk budou jako znaky vzhledem k tomuto předpokladu nepřijatelné. Pokud je znak vždy jednotkou, na jaké rovině jazyka je jednotkou kontext? V případě kontextu totiž záleží na jazykové rovině, kterou se aktuálně zabýváme⁵⁴² – jiný kontext je z hlediska fonému, jiný z hlediska slova atd. Některé výrazy mohou být zároveň součástí několika kontextů, tak např. morfém *-ing* může být současně částí fonetického kontextu a kontextu slova (jelikož může být operátorem). V případě přízvuku jako znaku je situace ještě problematičtější – v souvislosti se znakem o něm Šaumjan píše pouze jednou⁵⁴³, v souvislostech jiných pak o něm v celé knize již žádnou zmínku nenajdeme. V AUG však Šaumjan⁵⁴⁴ v rozporu s tím uvádí, že přízvuk může pouze rozlišovat znaky s tím, že však tuto funkci obvykle postrádá.

Lze předpokládat, že se k popsanému stavu Šaumjan dostal z toho důvodu, aby cokoli, co může fungovat jako operátor (tudíž cokoli disponujícího funkcí rozlišovat význam) – tedy i kontext, bylo znakem. Přízvuk sice v souvislosti s operátorem explicitně zmiňován není, důraz na diferenciaci významu je však patrný z Šaumjanových příkladů (*'convict* vs. *con'vict*⁵⁴⁵). Zapomíná však na to, že jinde tvrdí, že znakem může být pouze jednotka, neboli to, co je možné nějakým způsobem segmentovat. I když by však jednotku vymezil takto všeobecně, nelze na přízvuk takové kritérium uplatnit.

Šaumjan při vymezení znaku klade větší důraz na jeho funkce a upřednostňuje je tak před významy; v jeho teoriích se však střetávají dva různé přístupy založené na funkci. V prvním klade důraz na funkci syntaktickou a z hlediska tohoto kritéria tak lze za minimální jazykový znak považovat až slovo.⁵⁴⁶ V druhém přístupu však za znak považuje cokoli, co disponuje funkcí diferencovat význam (tedy i např. přízvuk nebo kontext).⁵⁴⁷ Vztah těchto dvou přístupů k vymezení znaku však Šaumjan nijak nekomentuje. Lze se tak domnívat, že kritérium syntaktické funkce přehodnotil, resp. zjednodušil na (obecnou) funkci diferencovat význam. Za znak pak již může být považován i např. foném.

⁵⁴⁰ Šaumjan 2006, 10.

⁵⁴¹ Kontext je pokládán za znak již v AUG (Sypniewski 1999, 50), přízvuk pak až v SMR (Šaumjan 2006, 47).

⁵⁴² Sypniewski 1999, 50.

⁵⁴³ Šaumjan 2006, 47.

⁵⁴⁴ Šaumjan 1987, 68–69, in Sypniewski 1999, 13.

⁵⁴⁵ Šaumjan 2006, 47.

⁵⁴⁶ Šaumjan 1987, 287–288, in Sypniewski 1999, 58.

⁵⁴⁷ Šaumjan 2006, 47.

Nadto je třeba vzít v úvahu, že se Šaumjan snaží postulovat pravidla univerzální pro všechny přirozené jazyky. I kdybychom přistoupili na přízvuk jako znak z hlediska jeho schopnosti diferencovat význam, není možné tuto vlastnost přízvuku přiznat univerzálně.

4.4 Teorie významu – vývoj

Šaumjan⁵⁴⁸ nazývá znakovou situací binární relaci vyjádřenou formulí *sRd*, kde *s* je znak (designátor), *R* je relace (designace) a *d* je designatum (neboli je objektem designace). Designace je komplexní relací, která je rozdělena do dvou jednodušších relací – významu a reference (v terminologii Quina⁵⁴⁹ apod.). V korespondenci s tím je designatum rovněž komplexním objektem, který je rozdělen na dva jednodušší objekty – na signifikatum a referent. Toto pojetí významu (a v souvislosti s tím i znaku) je odlišné od pojetí v AUG i SMR, Šaumjan se jím však dále nezabývá, alespoň ne explicitně, stejně jako Quinovou filozofií.

Ve své nejnovější gramatické koncepci, tedy SMR, se Šaumjan naopak nechává inspirovat filozofií evropskou/kontinentální, konkrétně Husserlem. Šaumjan⁵⁵⁰ ohledně významu zavádí pravidlo, kde platí, že *Y* je významem *X*, jestli a pouze jestli je *Y* věcí, pro kterou je *X* znakem, tedy jestli a pouze jestli je *Y* věcí reprezentovanou pomocí *X*. Termín „věc“ zde používá v tom nejširším možném smyslu: Je to cokoliv, co může být vnímáno, reprezentováno nebo pojmenováno atd., každá kvalita, relace a syntaktické relace mezi nimi, čímž Šaumjan odkazuje na Husserlův termín „intencionální věc“. Husserl kromě reálných věcí do tohoto pojetí zahrnoval cokoliv, co mohlo být myšleno, tudíž i entity fikční nebo dokonce absurdní (Husserl 1984 [1913]). Toto pojetí se dá v jistém smyslu usouvztažnit s Quinovým konceptem singulárních termínů, což jsou pojmenování konkrétní i abstraktní, mnohdy k ničemu reálnému neodkazující. Nacházet další styčné plochy mezi různými filozofy, na které Šaumjan poukazuje, není sice účelem mé práce, na první pohled je však patrné, že kompatibilitu představitelů jednotlivých

⁵⁴⁸ Šaumjan 1971, 69.

⁵⁴⁹ Za referenci je obvykle pokládáno něco, co uvádí pojmenování do relace s předměty. V žádném jazyce není reference bezrovně vymezitelná, a nelze tudíž určit, jestli se např. jistý výraz vztahuje k „celému předmětu“, nebo jeho „části“, nebo k „předmětu obecně“. Nemá smysl klást si otázku, jaký předmět je nějakým slovem označován, nanejvýš se lze ptát, jakým způsobem je možné dané slovo přeložit z/do jazyka jiného, viz Quine 1998, zejména 56 a 58, in Peregrin 1998.

⁵⁵⁰ Šaumjan 2006, 48.

filozofických proudů, na které odkazuje, Šaumjan nepovažoval za záležitost hodnou potřebné explikace.

Šaumjan tvrdí, že pokud jsou znaky přirozeného jazyka elementy, které je nutné rozdělit do dvou druhů – do idealizovaných sémiotických elementů zbavených jejich fyzického sevření a fyzického substrátu těchto idealizovaných sémiotických elementů, plyne z toho, že v abstraktním výzkumu znaků jakožto idealizovaných sémiotických prvků je potřeba nechat stranou vše, co nesouvisí s vnitřní strukturou těchto elementů, nýbrž je třeba zabývat se jejich fyzickou realizací.⁵⁵¹ Právě uvedené však vnitřně odporuje definici následující: *Genotypová gramatika se zabývá studiem vztahu mezi znakovým aparátem a významem v totální abstrakci od realizace znakového aparátu.*⁵⁵² Význam má však rovněž (tak jako znak) duální charakter: je zároveň funkční (genotypovou) jednotkou a disponuje informačním obsahem (na rovině fenotypu). To nekoresponduje s Šaumjanovým „inovativním“ náhledem na „variantu významu“, kde spolu jednotlivé varianty nemusejí být vztaženy sémanticky, podstatné však je, aby byly reprezentovány identickým znakem.

Důležité je podle Šaumjana to, že informační obsah významu je možné „získat“ pouze na rovině textu. Na systémové rovině získáme pouze čistou formu informace, která je podstatou významu.⁵⁵³ Nejen že Šaumjan dost volně operuje s termíny „význam“ a „funkce“ (viz kap. 4.5), přičemž některé kontexty nasvědčují synonymizaci obou termínů (což je však několikrát explicitně popřeno – viz opět kap. 4.5), podobným způsobem jako Hjelmslev dále Šaumjan rozděluje koncept informace na její obsah a formu – obsah však deleguje na rovinu textu (fenotyp?) a formu na rovinu systému (genotyp?), v čemž spatřuji značný problém; na rovině systému dostaneme podle jiné definice význam jakožto sémiotickou třídu významů (na fenotypu informaci jako logickou třídu významů⁵⁵⁴) – forma informace se tedy rovná sémiotické třídě významů, což je však matoucí – sémiotická třída významů (oproti té logické) by měla být abstraktní, idealizovaná, jelikož na rovině genotypu je vše uvažováno pouze v jakési idealizované podobě bez reálného „ukotvení“.

⁵⁵¹ Šaumjan 1971, 76.

⁵⁵² Šaumjan 2006, 15.

⁵⁵³ Šaumjan 2006, 170.

⁵⁵⁴ Není však jasné, k čemu rozdělení významu na sémiotickou a logickou informaci přesně slouží – lze předpokládat, že všechny důležité koncepty potřeboval Šaumjan uchopit duálním způsobem, aniž by však z hlediska užitečnosti byla všechna podobná dělení na stejné úrovni.

Podle Šaumjana⁵⁵⁵ existuje možnost popsat strukturu gramatiky pouze prostřednictvím syntaktických termínů, z čehož však plyne, že popis gramatiky prostřednictvím nesémantických termínů předpokládá předběžné studium významu na rovině intuice. Šaumjanovou snahou je odhalit syntaktické mechanismy, které kontrolují fungování jazyka na úrovni sémantiky.⁵⁵⁶

I když nejprve v této záležitosti zmiňuje význam gramatický, významem (obecně, bez konkretizace) však Šaumjan myslí význam lexikální, který stojí „mimo“ gramatiku. Svůj vlastní apel na neoddělování syntaxe a sémantiky, na to, že syntax a sémantika jsou „jedna záležitost“, realizuje připojením sémantické problematiky k syntaxi, kterou považuje za „kostru“ pro sémantiku (což se v pozdějších teoriích mění na „pohlčení“ syntaxe ze strany sémantiky). Nejasné tak v tuto chvíli zůstává zejména ono předběžné studium významu, tedy zda jde o význam gramatický, nebo lexikální, který je však (z pohledu Šaumjana) „mimogramatický“.

V AUG je pojetí relace *znak : význam* přirovnáváno k de Saussurovu pojetí označujícího (signifier) a označovaného (signifié), je však podle Šaumjana odlišně rozvíjeno. Koncept znaku totiž u de Saussura není identický s pojetím Šaumjanovým – v rámci AUG⁵⁵⁷ neexistují žádné znaky nebo významy mimo bilaterální relaci. Šaumjan tedy nesouhlasí s de Saussurovým pojetím znaku (jako reálného objektu – což jsem podrobil kritice v kap. 4.2.1), jeho pojetí významu však ponechává bez jakékoli reflexe, což nasvědčuje tomu, že se s ním ztotožňuje. Tento fakt lze obecně konstatovat o celém Šaumjanově díle, neboť i když se na různých místech kriticky vyjadřuje k některým teoriím znaku (a nejvíce právě k pojetí de Saussurově), pojetí významu ponechává bez reflexe, byť je paradoxně v jeho teoriích význam daleko důležitější – je oproti znaku konstantní částí relace *znak : význam*.

V rámci AUG dochází k rozlišení dvou druhů významu: lexikálního a gramatického⁵⁵⁸. Gramatický význam může být nahlížen jako popis rolí ve větě, které různé genotypy představují. Např. gramatický význam primárního pojmu⁵⁵⁹ je agens; gramatický význam sekundárního pojmu je patiens, přičemž agens a patiens⁵⁶⁰ jsou

⁵⁵⁵ Šaumjan 1971, 104.

⁵⁵⁶ „Sémantika“ v širším smyslu zahrnuje studium gramatiky i lexikonu v protikladu k fonologii – viz Šaumjan 1998, 34.

⁵⁵⁷ Sypniewski 1999, 4.

⁵⁵⁸ Sypniewski 1999, 28.

⁵⁵⁹ Pro bližší vysvětlení „pojmu“ a dalších funkčních jednotek genotypu viz kap. 3.2.

⁵⁶⁰ Sypniewski 1999, 27. Denotací se však obecně myslí základní význam znaku (slova), jeho slovníková definice, což s hloubkovou, syntaktickou funkcí nekoresponduje – viz např. Lotko 2003, 25.

kategorie univerzální všem jazykům⁵⁶¹, ostatní gramatické významy se pak mohou vyskytovat různě v různých jazycích. Pokud má nějaký (primární, sekundární) pojem ve větě určitou roli, pak je nasnadě označit takovou roli za funkci, to ale Šaumjan striktně odmítá a lze se ptát proč? Je možné, že z toho důvodu, aby nebyly gramatické významy směřovány s gramatickými funkcemi, proti čemuž se vymezuje (i) jinde. Tuto námitku by legitimizovalo jednoznačné delegování věty na úroveň fenotypu, kde se operuje se syntaktickými funkcemi, jelikož však Šaumjan zavádí „větu“ jak na úroveň genotypu, tak fenotypu, umožňuje mu tento kontroverzní krok identifikovat v rámci věty jak gramatické významy, tak syntaktické funkce.

Tzv. princip obligatornosti tvrdí, že každý jazyk obsahuje ohraničenou množinu významů (gramatické významy), jež jsou považovány za obligatorní k vyjádření různorodých aspektů zkušenosti. Tyto gramatické významy jsou považovány za striktně formální zařízení a nejsou přímo dostupné.⁵⁶² Vezmeme-li v úvahu, že gramatickým významem je např. agens a patiens, lze souhlasit s tím, že jsou „přímé observaci“ nedostupné, pak je ale potřeba si položit otázku, zda je možné tyto významy předběžně zkoumat na rovině intuice, či zda takovému výzkumu neodpovídají spíše významy lexikální, které jsou považovány⁵⁶³ za (evidentně) realitě bližší než významy gramatické. Zřejmě z hlediska „blízkosti reality“ se tak na významech lexikálních testuje i potenciál fonému rozlišovat význam, na významech gramatických se pak tento potenciál téměř nedokládá, resp. se ani explicitně neuvádí, o jaký druh významu se aktuálně jedná. Zcela jistě je to takřka vždy význam lexikální, který je přisuzován slovu jako základní znakové jednotce, což je patrné i z voleb prototypických příkladů na fungování fonémů jakožto prostředků odlišujících významově slova (jako např. /bat/ a /cat/⁵⁶⁴) – srov. s kap. 1.2.4.

Šaumjan⁵⁶⁵ diferencuje gramatickou sémantiku⁵⁶⁶ (a syntaktickou sémantiku⁵⁶⁷ zejména) a lexikální sémantiku, avšak v těchto spojeních je podle něj termín sémantika spíše redundantní – výstižnější je hovořit o gramatice a lexikonu⁵⁶⁸. Tím synonymizuje lexikální sémantiku se slovníkem; toto dělení však podle mě není adekvátní vzhledem

⁵⁶¹ Tzn. jsou invarianty všech jazyků. Šaumjan a Sypniewski 1995, 3, cit. ze Sypniewski 1999, 28. Tento náhled na jazykové invarianty koresponduje s pojetím minimalistů, viz Keenan – Stabler 2003.

⁵⁶² Šaumjan a Sypniewski 1995, 3, cit. ze Sypniewski 1999, 29.

⁵⁶³ Sypniewski 1999, 32.

⁵⁶⁴ Šaumjan 2006, 72.

⁵⁶⁵ Šaumjan 2006, 13.

⁵⁶⁶ V české jazykovědné tradici (např. MČ 2 1986, 159) tedy kategoriální morfologické významy.

⁵⁶⁷ V české jazykovědné tradici (např. MČ 3 1987, 9n.) včetně vzorce/propozice – je tedy evidentní, že v české tradici se syntaktická a gramatická sémantika nedají synonymizovat tak, jak to ve své teorii provádí Šaumjan.

⁵⁶⁸ Obdobně tak v české tradici nelze synonymizovat gramatickou a syntaktickou sémantiku.

k tomu, že lexikální plán jazyka je provázán s plánem syntaktickým a morfologickým – do lexikonu se tak dostává i význam gramatický.

Sémantiku však rozděluje Šaumjan⁵⁶⁹ i jinak, a to do dvou oblastí studia jazyka: 1) studium genotypu, což představuje studium systému významů natolik, že významy jsou reprezentovány znakovými aparáty, ale v totální abstrakci od formy těchto znakových zařízení; 2) studium fenotypu, což je studium systému znakových aparátů (konkrétních výrazů), které slouží k reprezentaci genotypu. Podle Šaumjana je důležité zdůraznit, že každý význam je faktem jazyka pouze natolik, že je reprezentován nějakým znakovým aparátem. Proto tedy genotypová gramatika nikdy neseparuje význam od znakového aparátu reprezentujícího význam. To, co provádí, je studium vztahu mezi znakovým aparátem a významem v totální abstrakci od výrazové stránky znakového aparátu. Podle mého názoru však z této definice plyne, že se na rovině fenotypu vlastně žádným významem nezabýváme, neboť podle výše uvedené formulace pod označením 2) zkoumáme na fenotypu pouze znakový aparát určený k reprezentaci genotypu.

Jde však také o to, jaký význam vlastně zkoumáme – mělo by se jednat o význam gramatický, o němž Šaumjan pojednává jako o významu, kterým (resp. jeho vztahem k abstraktnímu znakovému aparátu) se zabývá rovina genotypu, a ne o význam lexikální; k němu však zase Šaumjan odkazuje v obecných výkladech tak, že zaměníme-li např. znak /pero/, abychom referovali ke *knize* a znak /kniha/, abychom referovali k *peru*, tak významy zůstanou tytéž⁵⁷⁰.

Chomského „autonomní syntax“ znamená podle Šaumjana⁵⁷¹ autonomii syntaxe a významu, zatímco Šaumjan prosazuje autonomii gramatiky⁵⁷² a lexikonu, což představuje autonomii všech strukturních významů – syntaktických i nesyntaktických – a lexikálních významů. Rozdíl mezi významem syntaktickým a nesyntaktickým však dále zůstává nedefinován.

K dosud uvedenému tedy Šaumjan dále přidává i význam strukturní, který staví proti významu lexikálnímu, a postuluje tak⁵⁷³ „Rozpor mezi gramatikou a lexikonem“. Tvrdí, že základní charakteristikou vzájemné relace mezi strukturním a lexikálním významem je to, že lexikální významy omezují pravidla gramatiky. Jelikož tak podle něj při stanovování zákonů gramatiky musíme abstrahovat od lexikálních restrikcí

⁵⁶⁹ Šaumjan 2006, 15.

⁵⁷⁰ Šaumjan 2006, 14.

⁵⁷¹ Šaumjan 2006, 111.

⁵⁷² Nadto je třeba zdůraznit, že Šaumjanova „gramatika“ představuje jistě širší záběr než Chomského „syntax“ – nelze je tedy považovat za synonymní.

⁵⁷³ Šaumjan 2006, 110.

v pravidlech gramatiky konkrétních jazyků, nemohou být tyto zákony (z důvodu všeobecné platnosti) logicky takovým způsobem stanoveny.

Určité věci představují významy v jazyce jen z toho důvodu, že je, slovy Šaumjana⁵⁷⁴, jako významy interpretují uživatelé daného jazyka. Význam se tedy stává významem až poté, co jej tak interpretuje uživatel jazyka prostřednictvím užití příslušného znaku na rovině fenotypu. Není však zcela jasné, zda se výše uvedené vztahuje pouze na význam lexikální, nebo i na gramatický, popř. syntaktický a nesyntaktický (viz výše). Lze mít za pravděpodobné, že při obecných výkladech o významu se tím myslí pouze význam lexikální, jelikož gramatické (strukturní, syntaktické) významy by měly být určitému jazyku vlastní bez ohledu na to, zda je dokáže uživatel jazyka identifikovat (tak např. právě Šaumjanem zmiňované gramatické významy agens a patiens). Dále má uživatel jazyka význam asociován vždy s nějakým znakem, což ostatně potvrzuje i Šaumjan – pak je ale nemožné, aby pod znakem /pero/ identifikoval *knihu* (viz výše) a naopak, snad jedině v nějakém předem dohodnutém kódovacím systému. Takové situace jsou však v běžné komunikaci nepravděpodobné.

Šaumjanovou⁵⁷⁵ inovací je koncept „pole“, který slouží k zodpovězení otázky, do jaké míry je význam znaku modifikován jeho kontextem – některé kontexty podle něj význam znaku nemodifikují, ale produkují pouze varianty ve významu znaku. Záleží však na tom, jaký druh významu má Šaumjan na mysli, zda syntaktický (resp. gramatický) nebo lexikální (nebo ještě jiný) nebo všechny typy významů. Jelikož je pole termínem pro úhrn relevantních kontextů charakterizujících primární a sekundární významy (nebo obecněji funkce), půjde pravděpodobně o významy syntaktické – celou situaci však komplikuje nejednoznačný rozdíl mezi významem a funkcí (viz kap. 4.5), v tomto případě zejména. Změna kontextu tak může způsobit změnu syntaktického významu (agens, patiens apod.), což však není kompatibilní s tím, že významy zůstávají při změně výrazu/formy/znaku identické. Zdá se tedy, že je zásadní, zda je tato úvaha aplikována na význam gramatický (syntaktický) nebo lexikální, což však Šaumjan nikde explicitně nečiní.

Co se týká typologie významů, rozdíl mezi strukturními a lexikálními významy je podle Šaumjana⁵⁷⁶ jak absolutní, tak relativní. Je absolutní proto, že se v každém jazyce vyskytují strukturní a lexikální znaky, které mají za úkol reprezentovat strukturní

⁵⁷⁴ Šaumjan 2006, 48.

⁵⁷⁵ Šaumjan 2006, 48.

⁵⁷⁶ Šaumjan 2006, 114.

a lexikální významy, relativní pak proto, že co je v jednom jazyce reprezentováno pomocí znaků strukturních, je v jiném jazyce reprezentováno prostřednictvím znaků lexikálních a vice versa. To však vede k dojmu, že strukturní znaky reprezentují významy strukturní a lexikální znaky významy lexikální a v některých jazycích jsou zřejmě některé lexikální významy reprezentovány znaky strukturními a strukturní významy znaky lexikálními. Znaky však mají vždy jak strukturní, tak lexikální význam, jelikož znakem je minimálně morfém, lépe však až slovo, které je znakem proto, že disponuje nějakou syntaktickou funkcí, resp. má potenciál nabývat různých syntaktických funkcí – to by mělo odpovídat jeho významu strukturnímu. Lexikální význam pak nese vždy proto, že za znaky jsou považována až slova autonomní, neboli substantiva, adjektiva, slovesa a adverbia, což sice není zcela relevantní z hlediska Šaumjanovy metodologie⁵⁷⁷, na druhou stranu jeho rozlišení slov na autonomní a neautonomní do značné míry koresponduje např. s rozlišením na slova autosémantická a synsémantická v české tradici.⁵⁷⁸

V momentě, kdy Šaumjan upozorňuje na rozlišování mezi systémem a textem, uvádí, že na textové rovině odhalujeme třídy identických znaků, identických významů a identických fonémů,⁵⁷⁹ což však není kompatibilní s úsekem⁵⁸⁰, kde je sémantika rozdělena na výzkum úrovně genotypu a fenotypu a kde analýzou definic docházím k tomu, že na rovině fenotypu se Šaumjan významem nezabývá. Na jiném místě k tomu Šaumjan uvádí, že na úrovni fenotypu zkoumáme informaci jako logickou třídu významů⁵⁸¹, takže jistý druh významu na rovině fenotypu zřejmě přece jen identifikovat lze (tak jako je znak doménou fenotypu, ale lze jej identifikovat i na úrovni genotypu, avšak abstrahovaný, tedy v ideální podobě).

Šaumjan⁵⁸² tvrdí, že rozdílná kvalita znaků a významů, definovaná „Principem rozdílnosti“, určuje jejich hodnotu, přičemž její definice je následující:

Hodnota je vlastností znaku a vlastností významu definovaná pomocí „Principu rozdílnosti“.

Šaumjan⁵⁸³ zdůrazňuje abstraktní povahu tohoto principu a dodává, že uvedený princip abstrahuje od konceptuálních vlastností významů a zaměřuje se na korelaci významů

⁵⁷⁷ Neboť jeho teorie nepřipouští něco jako de Saussurovy „znaky o sobě“, tedy uvažované samostatně.

⁵⁷⁸ MČ 2 1986, 25.

⁵⁷⁹ Šaumjan 2006, 169.

⁵⁸⁰ Šaumjan 2006, 15.

⁵⁸¹ Šaumjan 2006, 170.

⁵⁸² Šaumjan 2006, 64.

⁵⁸³ Šaumjan 2006, 64.

s jejich znaky. Pokud není uvažován význam jakožto koncept, lze předpokládat, že se uvedená úvaha týká roviny fenotypu. Následně však vyvstává otázka, proč má význam korelovat se svým znakem? Takovou absolutní korelací je totiž např. Kořenským⁵⁸⁴ popisovaný jedno-jednoznačný typ znaku, přičemž každá forma se vztahuje pouze k jednomu obsahu a naopak, a takovým případem se Šaumjan nezabývá. Principu korelace (výrazu a významu) obecně nevyhovuje ani teze, že význam je konstantní, avšak znak je proměnný – tedy že není důležité, jakým výrazem bude znak reprezentován, neboť se stále jedná o jeden a týž význam.

„Varianta významu“ nemusí být podle Šaumjana⁵⁸⁵ chápána tak, že varianty významu jsou sémanticky nezbytně vztaženy navzájem (ačkoliv mohou být), nýbrž tak, že jsou všechny reprezentovány identickým znakem, což však sugeruje (nejednu) kontradikci. Na jiném místě totiž Šaumjan⁵⁸⁶ tvrdí, že ve skutečnosti jsou varianty významu textově podmíněné výskyty jednoho a téhož významu. Lze pochybovat, zda je opravdu možné, aby jeden a týž znak reprezentoval několik významů, které k sobě nejsou vůbec vztaženy, resp. není jasné, o jaké významy konkrétně se jedná. Lze předpokládat, že se uvedené pojetí vztahuje pouze na významy lexikální, tak např. *puk* (v hokeji X na kalhotách) – to pak ale znamená, že význam „puk na kalhotách“ je variantou významu „puk v hokeji“, jelikož je reprezentuje jeden znak – nehledě na to, že nejsou sémanticky navzájem vztaženy. Vztažení odlišných významů „puku“ (na kalhotách, v hokeji) pod jeden znak /puk/ je podle mého názoru v rozporu s tím, že význam je zásadní a znakem jej pouze komunikujeme, jde tedy o inverzi tvrzení, že význam je konstantní a znak variabilní.

O významu Šaumjan⁵⁸⁷ pojednává i tehdy, když vymezuje větu; ta je privilegovanou kombinací slov – nicméně je pouze jednou z možných kombinací slov, proto se syntax v jeho pojetí musí nutně profilovat jako teorie slovních kombinací. Existují přitom dva hlavní druhy slovních kombinací: 1) věta, 2) člen věty (každá smysluplná slovní kombinace v rámci věty). Šaumjan definuje „kombinaci“ ve smyslu „gestaltu“, neboli jako ucelenou věc, která se od jednotlivých částí liší a vykazuje vlastnosti, kterými nedisponuje žádná z jejích součástí. To, že věta sama není znakem, nasvědčuje interpretaci, že je významově pouhým součtem slov, ze kterých se skládá. To bychom však museli Šaumjana podezřít z toho, že k nastíněnému problému přistupuje

⁵⁸⁴ Kořenský 1984, 63–64.

⁵⁸⁵ Šaumjan 2006, 68.

⁵⁸⁶ Šaumjan 2006, 170.

⁵⁸⁷ Šaumjan 2006, 209.

z hlediska lexikální sémantiky; Šaumjan má však v tomto případě na mysli zřejmě významy strukturní (tedy syntaktické i nesyntaktické), které jsou dány relacemi mezi jednotlivými slovy v rámci věty (a tato slova nekorespondují s větou jako celkem).

Kořenský⁵⁸⁸ v této souvislosti přináší detailnější vhled do problematiky vztahu formy (grafické, akustické) a jazykového významu – ten je podle něj relací relativně stálou, zejména u velmi obecných významů, jako jsou významy gramatické, a představuje tedy stabilní složku ve funkčním a vývojovém mechanismu znakových relací. Naproti tomu vztah formy a významové složky znaku na jedné straně k jevům reality (obecně věcem) na straně druhé je daleko dynamičtější, představuje složku proměnlivou. Uvedená dynamická relace pak determinuje obsahové změny u jednotlivých jazykových významů, především u významů lexikálních.

V momentě, kdy přebírá Revzinovo pojetí (gramatické) fráze, se vyjevuje Šaumjanova sémiotická „necelistvost“, která je u něj charakteristická: Koncept gramatické fráze je totiž naprosto odtržen od konceptu významu, resp. od vztahu znaku (formy/zvuku) a významu, na který klade Šaumjan v jiných pasážích značný důraz. Problém tedy spatřuji v tom, že některé jednotky propaguje bez ukotvení ke konceptu významu.⁵⁸⁹

4.4.1 Shrnutí

Tak jako u jiných témat i u významu Šaumjan nenavazuje v pozdějších pracích na své rané názory z AGM, kde odkazuje na pojetí významu u Quina. V SMR pak poukazuje na Husserlův termín „intencionální věc“ – další inspirace již neuvádí a provádí ohledně významu značně svébytné operace: Na systémovou rovinu deleguje samotný význam (jako sémiotickou třídu významů), na rovinu textu pak informaci (jako logickou třídu významů); na druhou stranu však Šaumjan⁵⁹⁰ tvrdí, že na rovině systému obdržíme jen čistou formu informace, která je podstatou významu. V tom případě je však forma informace identická se sémiotickou třídou významů, i když by ona sémiotická třída významů (oproti logické třídě významů) měla být povahy abstraktní. Je sice možné, že je forma vnímána na rovině genotypu „idealizovaně“, tedy ne jako nějaká konkrétní forma/výraz/zvuk – to však Šaumjan dále nevysvětluje. Tento sporný krok, kdy je na genotyp delegován význam a na fenotyp pak informace, činí Šaumjan zřejmě proto, aby

⁵⁸⁸ Kořenský 1984, 63.

⁵⁸⁹ Šaumjan 1971, 87.

⁵⁹⁰ Šaumjan 2006, 170.

mohl rovině fenotypu přiřknout jistou sémantickou důležitost, neboť bez tohoto kroku by bylo studium významu odkázáno pouze na genotyp a fenotyp by tak absolutně pozbyl sémantické relevance.

Šaumjan pracuje s několika druhy/typy významů: s významem gramatickým, lexikálním, syntaktickým, nesyntaktickým a strukturním. Pod strukturní význam lze subsumovat význam syntaktický a nesyntaktický, význam gramatický je pak (v Šaumjanových koncepcích) možné synonymizovat se syntaktickým. Touto redukcí tak dostáváme tři typy významu: lexikální, gramatický (= syntaktický) a nesyntaktický. Pokud však Šaumjan pojednává o významu (obecně), je často nesnadné identifikovat, který z nich má aktuálně na mysli. Půjde obvykle zřejmě o význam lexikální, tak např. v situaci, kdy je význam významem jen z toho důvodu, že jej tak vnímá uživatel jazyka, nebo tam, kde popisuje předběžné studium sémantiky pomocí intuice.

4.5 Význam vs. funkce

Na úvod této subkapitoly považuji za nutné uvést několik Šaumjanových formulací, ze kterých je patrné, že význam a funkce nejsou jedno a totéž a oba termíny tak nelze synonymizovat. Uvádí např., že agens a patiens jsou základní (syntaktické) významy určitých konkrétních znaků, ne syntaktické funkce;⁵⁹¹ dále tvrdí, že tzv. pole je vlastností znaků přirozených jazyků, která je diferencuje od znaků jazyků umělých. Tyto znaky umělých jazyků disponují stálými kontexty, nikoli kontexty, které by modifikovaly funkce nebo významy znaků.

Rozsahem znaku je podle Šaumjana suma jeho funkčních pozic ve větě, jeho obsahem je pak stupeň komplexity znaku, neboli počet jeho sekundárních funkcí nebo významů dále přidaných k jeho primární funkci nebo významu.⁵⁹² Nejexplicitnější je však tvrzení, že mnoho⁵⁹³ lingvistů odmítá opozici gramatický vs. lexikální význam, příp. směšuje gramatické významy s funkcemi⁵⁹⁴.

Jinde je však situace ohledně vztahu významu a funkce nejasná a formulace nasvědčují tomu, že se jedná buď o jeden a týž koncept, nebo alespoň o pojetí významu, který se stává funkcí. Jestliže totiž podle Šaumjana⁵⁹⁵ fonologické významy nahlížíme prizmatem jejich užití v generativní gramatice, je diakritická potencialita (tedy schopnost

⁵⁹¹ Sypniewski 1999, 27.

⁵⁹² Šaumjan 2006, 134.

⁵⁹³ Šaumjan však toto obecné tvrzení nerozvádí.

⁵⁹⁴ Sypniewski 1999, 29.

⁵⁹⁵ Šaumjan 1971, 84.

diferencovat význam vyšších jednotek, jako je zejména slovo) funkcí fonologických významů, přičemž však není zcela jasné, co je oním fonologickým významem myšleno. V souvislosti s výše uvedeným lze zmínit např. přístup Čermákův, podle něhož⁵⁹⁶ je možné třídit morfémy na synsémantické (gramatické) a autosémantické: flexivní a nulové morfémy jsou synsémantika (bez jasného významu, tedy pouze s funkcí), ostatní jsou autosémantika (plnovýznamové, neboli disponující lexikálním významem). Proto je v některých případech daleko vhodnější spojení „gramatická funkce“ než „gramatický význam“ a proto lze rovněž u Šaumjana často narazit na „kolizi“ významu s funkcí, i když (resp. právě proto, že) se snaží význam a funkce oddělovat a nebere v potaz, že se některé významy gramatikalizovaly a staly se „pouze“ funkcemi.

Jestliže podle Šaumjana přistoupíme na pojetí syntaktických funkčních jednotek, musíme rovněž akceptovat slovo jako základní jednotku morfologie, která může sloužit (také) jako syntaktická funkční jednotka. Samotný morfém za syntaktickou funkční jednotku považovat nelze a jen marginálně lze morfému přiznat syntaktickou funkci jako části slova⁵⁹⁷.

AUG tímto funkci připisuje prioritu, co se týká identifikace charakteru jazykové jednotky. Jelikož morfémy nedisponují funkcemi samostatně, nelze je považovat za základní jazykovou jednotku – tou je až slovo, které jako nejmenší jazyková jednotka může být nositelem syntaktické funkce – ne významu jako v českých mluvnicích, což je podle mého názoru podstatný formulační rozdíl elegantně řešící často značně vágní teoretické vymezení významu znaku v některých gramatikách.⁵⁹⁸ Jakou funkci ale může morfém nést jako část slova? Může disponovat pouze určitým nesyntaktickým (v české jazykovědné tradici gramatickým⁵⁹⁹) významem, což je např. rod nebo číslo. Šaumjan se však „funkčního aspektu“ morfémů vzdát nechce, podporuje jej např. tvrzením, že syntagmatické a funkční prvky nevykazují jedno-jednoznačnou korespondenci – funkční jednotky mohou být tvořeny slovními kombinacemi, stejně jako slovem jediným,⁶⁰⁰ a dokonce mohou být tak malé jako pouhý jeden morfém⁶⁰¹.

Jako příklad k osvětlení „Zákona korespondence znaku a funkce“⁶⁰² volí Šaumjan latinská slova *amo* „miluju“ a *amans* „milující“; ty se liší jen základní a derivovanou

⁵⁹⁶ Viz kap. 1.1.6, Čermák 2007, 122.

⁵⁹⁷ Šaumjan 1987, 287–288, cit. ze Sypniewski 1999, 58.

⁵⁹⁸ Tak např. ČŘJ 1999, 20 nebo MSC 2010, 15.

⁵⁹⁹ Resp. morfologický, ESČ 2000, 544–545.

⁶⁰⁰ Sypniewski 1999, 20.

⁶⁰¹ Není zde přesně vysvětleno, proč by to nemohl být i foném. Z dosavadního vyplývá, že důvodem je zřejmě potenciál morfémů disponovat lexikálním nebo gramatickým významem.

⁶⁰² Šaumjan 2006, 134.

syntaktickou strukturou, zatímco jejich nesyntaktické významy zůstávají v obou případech identické. Základní znak *amo* koresponduje s primární syntaktickou funkcí a derivovaný znak *amans* s jednou ze sekundárních syntaktických funkcí výrazu *amo*. Nabízí se interpretace, že primární syntaktickou funkcí je subjekt, sekundární funkcí je přívlastek; pod nesyntaktickým významem bychom tak v tomto případě mohli identifikovat význam lexikální, jelikož je u obou výrazů identický – to však nekorresponduje s Šaumjanovým⁶⁰³ obecným rozlišením významu na význam strukturní (syntaktický a nesyntaktický) vs. lexikální. Lze tak předpokládat, že (identickým) nesyntaktickým významem u *amo* a *amans* je význam morfologický ve smyslu identického slovotvorného základu v různých obměnách.

Funkce se však účastní i klasifikace slovnědruhové, a to když jsou slova Šaumjanem⁶⁰⁴ dělena na autonomní a neautonomní. Autonomní slova jsou dále dělena na slova s reprezentační funkcí – slovesa, substantiva, adjektiva, adverbia a zájmena – a slova s expresivní nebo vokativní funkcí – citoslovce atd. Autonomní slova dále člení na slova s obsahovou funkcí (slovesa, substantiva, adjektiva, adverbia) a slova s deiktickou funkcí (zájmena). Obsahová funkce má přímo reprezentovat prvky reality, zatímco funkce deiktická na tyto prvky jen poukazovat. Obsahová funkce se tedy v tomto pojetí zdá být lexikálním významem daného slovního druhu, neboť se ve všech případech jedná o slova autonomní neboli autosémantika. Lexikální⁶⁰⁵ význam tedy odráží povahu reálných objektů.

Stále nejasná je však situace okolo strukturního významu (slova). Ten není možné odvodit z izolovaného, samostatně stojícího slova, a může tak být definován pouze prostřednictvím jeho propojení s dalšími slovy, jež s ním utvářejí slovní kombinace. Definici tohoto strukturního významu z hlediska spojovacích schopností (gramatických, resp. syntaktických funkcí) slov lze tedy derivovat z vlastností slovní kombinace ve smyslu gestaltu⁶⁰⁶. Slovní kombinace jakožto „gestalt“ znamená, že celek má dohromady odlišný význam než pouhý součet jeho částí, je tedy třeba analyzovat syntaktické funkce jednotlivých částí (= slov) slovní kombinace mezi sebou. Problémem však je, že strukturní význam není delegován ani na rovinu genotypu, ani na rovinu fenotypu. Vezmeme-li v potaz, že gramatickým významem např. pojmů (tedy substantiv) je

⁶⁰³ Šaumjan 2006, 111.

⁶⁰⁴ Šaumjan 2006, 195.

⁶⁰⁵ Přesnější by zřejmě bylo označení „morfolexikální“, s tímto označením však sám Šaumjan nikde nepracuje.

⁶⁰⁶ Šaumjan 2006, 210.

agens⁶⁰⁷ a gramatickou (syntaktickou) funkcí adjektiva je komplementární funkce substantiva⁶⁰⁸, lze se ptát, zda již tyto „větněčlenské“ koncepty nejsou subsumovány syntaktickou (gramatickou) funkcí – vzhledem k minimu příkladů o ní totiž také mnoho nevíme.

Rozdíl mezi (hloubkovým) významem a (hloubkovou) funkcí⁶⁰⁹ zůstává nejasný i z toho důvodu, že např. význam slova v rámci věty je určen jeho syntaktickou (= gramatickou) funkcí⁶¹⁰ – jde tedy zřejmě v tomto pojetí o význam gramatický.

Lze však toto zjištění aplikovat na všechny Šaumjanovy obecné definice významu? Zřejmě ne, jelikož v několika pasážích explicitně nabádá k nutnosti nezaměňovat význam za (gramatickou) funkci (viz úvod kapitoly) – jaký druh významu pak ale uvažuje?

Celou situaci Šaumjan⁶¹¹ do jisté míry osvětluje pomocí příkladů: Gramatickým významem pojmů (tedy primárně substantiv) je agens, „which remains invariant under various substitutions of lexical verbal roots whose meaning may often conflict with the grammatical meaning of terms.“ Charakteristickou funkcí substantiva je pak komplementární funkce adjektiva a opačně charakteristickou funkcí adjektiva je komplementární funkce substantiva.⁶¹²

Šaumjan⁶¹³ tvrdí, že zavádí koncept „pole“ proto, aby odpověděl na otázku, jak může kontext modifikovat význam znaku. „Pole“ definuje jako sumu relevantních kontextů, které charakterizují primární (neboli základní) význam (nebo obecněji funkci) a sekundární (neboli komplementární) významy (nebo obecněji funkce) znaku. Z tohoto vymezení „pole“ však plyne, že (gramatický) význam je jakýmsi druhem (syntaktické) funkce, což není kompatibilní s Šaumjanovou ostrou kritikou směřování funkce a významu.⁶¹⁴ Je rovněž s podivem, jak je možné, že až dosud bylo možno za znak považovat pouze jazykové jednotky, a to jen některé (morfém, slovo, slovní kombinace), a s konceptem „pole“ se paleta znaků značně rozšiřuje. Nerozšiřuje se však stále o jednu z možných slovních kombinací, a to větu – ta totiž „polem“ nedisponuje.⁶¹⁵ Z hlediska metodologie je tento teoretický krok adekvátní, neboť relevantní kontexty tak „složitých“

⁶⁰⁷ Šaumjan 1998, 32.

⁶⁰⁸ Šaumjan 1998, 43.

⁶⁰⁹ O tom i kap. 4.7.1.

⁶¹⁰ Šaumjan 1987, 285–286, cit. ze Sypniewski 1999, 56.

⁶¹¹ Šaumjan 1998, 32.

⁶¹² Šaumjan 1998, 43.

⁶¹³ Šaumjan 2006, 48.

⁶¹⁴ Viz úvod této subkapitoly.

⁶¹⁵ Šaumjan 2006, 209.

jednotek, jako jsou věty, je reálně nemožné stanovit, na rozdíl od možných kontextů slov, morfémů nebo i přízvuků či slovosledů. Neznakovost věty v důsledku absence pole bychom tedy mohli, ač s jistými výhradami (např. vzhledem k české tradici⁶¹⁶), přijmout – to by však Šaumjan nesměl v úvodu ke stati *Two Paradigms in Linguistics*⁶¹⁷ uvést následující: „Linguistic signs are morphemes, morpheme combinations, words, word combinations, sentences, sentence combinations.“

K opětovnému odlišení významu od funkce dochází až v momentě, kdy Šaumjan⁶¹⁸ tvrdí, že primární funkcí znaku je jeho vnitřní vlastnost⁶¹⁹ a v „Zákonu obsahu a rozsahu (znaku)“ rozumí pod obsahem znaku počet jeho sekundárních funkcí nebo významů přidaných nad rámec jeho primární funkce nebo významu.

4.5.1 Shrnutí

Z hlediska vztahu významu a funkce se Šaumjan několikrát důrazně ohrazuje proti směřování těchto dvou konceptů, ani to mu však nebrání se takového směřování dopouštět. Z některých jeho formulací vyplývá, že považuje význam za poddruh funkce – ta ostatně převyšuje význam co do důležitosti z hlediska delimitace podstaty určité jazykové jednotky. Tak např. u slova (jak jsem již uvedl) není zásadní to, že dokáže nést význam, nýbrž to, že je schopné nést jistou syntaktickou funkci. Z identického důvodu pak morfém nelze považovat za základní jazykový znak – není totiž schopen (mimo ojedinělé případy) nést syntaktickou funkci.

Nejednoznačné vymezení fonému (není znakem vs. je mu přiznán význam) názorně ilustruje problematické a často neudržitelné pojetí znaku jako jednotky nacházející se v relaci s (nebo disponující) významem. Pokud bychom nahradili význam (obecnějším termínem) funkce a prohlásili bychom, že znaky disponují funkcemi, přičemž některé z těchto funkcí jsou významy, byl by problém zřejmě odstraněn. V Šaumjanově případě je tato možnost komplikována tím, že jako kritérium pro znak uznává jednak funkci syntaktickou (z hlediska „slova“ jako základního jazykového znaku), což je sice z hlediska fonému irelevantní, jednak ale za znak považuje i cokoli,

⁶¹⁶ Věta je za znak považována např. v ČŘJ 1999, 20 nebo v MČ 3 1987, 10, kde je věta explicitně hodnocena jako znak bilaterální.

⁶¹⁷ Šaumjan 1998, 15.

⁶¹⁸ Šaumjan 2006, 134.

⁶¹⁹ Neboli primární (syntaktická) funkce, tak jako např. primární funkcí substantiva je být subjektem, primární vlastností slovesa je být predikátem apod. Srov. však také s funkcí tzv. obsahovou (výše), která by mohla být považována za „vnitřní vlastnost“ znaku, jelikož je tato funkce přítomna pouze u slov autonomních.

co diferencuje význam (např. přízvuk nebo kontext), přičemž tato dvě vymezení „funkce“ nijak neusouvztažňuje.

Výše nastíněné problémy názorně ilustruje Šaumjanova⁶²⁰ teze, podle níž fonémy nutně nedisponují významem, ale všechny fonémy mají diferenciační (diakritickou) funkci. Uvedená formulace by mohla nasvědčovat tomu, že za význam fonému Šaumjan považuje jeho schopnost významově diferencovat jednotky komplexnější; jelikož však funkcí podle Šaumjana disponují všechny fonémy a významem jen některé, je nemožné pod významem uvažovat právě diferenciační funkci. Na jiném místě však za znak považuje jakýkoli operátor (tedy cokoli způsobující změnu významu, Sypniewski 1999, 50); fonému je (viz výše) přiznána diferenciační funkce (je tedy implicitně řazen do množiny možných operátorů), v explicitní formulaci by to však znamenalo přiznat fonému znakovou platnost, což si ale Šaumjan nemůže dovolit kvůli požadavku na relaci *znak : význam*. Dodatečně přidaná funkce však ruší onen vztah, resp. spojitost *znak : význam*, jelikož přízvuk nebo kontext se k žádnému významu nevztahují, mohou jej pouze diferencovat, tak jako i foném a distinktivní rys. Tato situace se částečně promítá i do SMR, kde je již znak vymezen pouze na základě operátoru – ve výčtu takových operátorů však foném opět chybí. Je patrné, že Šaumjan (v SMR) opustil náznaky bilateralismu a zaujal jasné, unilaterální stanovisko: Z bilaterálně pojaté relace *znak : význam* (AUG) se stává unilaterálně chápaný vztah znaku k funkci (SMR), jelikož znakem je posléze jakýkoli operátor (superposer).

⁶²⁰ Sypniewski 1999, 4, viz i kap. 3.2.2.

4.6 Invariant a varianty vs. jazykové univerzálie

V této kapitole uvádím kontexty z Šaumjanových teorií, které se věnují konceptu invariantu a/nebo variant, přičemž je v tabulce 2. (níže) třídím do tří kategorií.

TABULKA 2. – Kontexty z Šaumjanových teorií obsahující koncept invariantu

Hjelmslevovské pojetí invariantu	Generativní pojetí invariantu (ve smyslu Keenan – Stabler 2003)	Šaumjanovo „originální“ pojetí invariantu (blíže k pojetí Hjelmslevově)
- Ohledně tabulky 1. (kap. 3.1.2) Šaumjan vysvětluje dělení fonologických prvků na abstraktní a konkrétní. Termíny „abstraktní“ a „konkrétní“ podle něj korespondují s termíny „invariant“ a „varianta“, z čehož plyne, že každá separovaná úroveň abstrakce má k posouzení svůj vlastní problém invariance. Každá samostatná jazyková rovina disponuje k diferenciaci svými vlastními invarianty a variantami. ⁶²¹	- Koncept gramatické synonymie musí podle Šaumjana disponovat dostatečnou explanační silou, kterou je myšlena nejen možnost zdůvodnit podobnosti mezi gramatickými konstrukcemi, jichž si je rodilý mluvčí ⁶²² intuitivně vědom, ale také odhalování vnitřních invariantních vztahů mezi gramatickými konstrukcemi, které mluvčí intuitivně necítí.	- Systém významů jazyka je invariantní široké třídě změn vokálních forem znaků. Výše uvedené sumarizuje Šaumjan ⁶²³ v tzv. principu transferu: Významy znaků jsou invariantní vokálním formám jejich znaků tím způsobem, že mohou být přeneseny z jedné znakové formy na druhou beze změny.

⁶²¹ Šaumjan 1971, 72. O relevanci stanovování invariantu na různých jazykových rovinách viz kap. 1.1.

⁶²² Kategorie „mluvčího“ je však kritizována – viz Šaumjan 1971, 87 a jinde (v Šaumjanových teoriích) se s ní vůbec nepracuje, resp. Šaumjan prosazuje gramatiky z hlediska mluvčího i posluchače „neutrální“.

⁶²³ Šaumjan 2006, 14.

<p>- Např. <i>run, ran, runs</i> jsou podle Šaumjana různé realizace slova <i>run</i> a jsou společně vztaženy ke slovu⁶²⁴ <i>run</i>. <i>Run</i>, autonomní slovo, je invariantem ve své symbolické funkci, neboli vždy reprezentuje souhrn svých forem, tedy své varianty.⁶²⁵ Téměř identicky, jen s tím rozdílem, že používá termín „lexém“, pojednává Šaumjan o invariantu na lexikální úrovni i v SMR. Tvrdí, že pokud uvažujeme všechny flektivní formy slova, tedy jeho syntagmatické a paradigmatické funkce, objevuje se⁶²⁶ koncept lexému. <i>Run, runs, ran, running</i> považuje Šaumjan za různé realizace lexému <i>RUN</i>, jelikož označují různé syntaktické funkce. *⁶²⁷</p>	<p>- Zatímco sémiotická lingvistika se podle Šaumjana⁶²⁸ koncentruje na invarianty, klasická lingvistika se zabývá nekonečnými variantami významů a variantami zvuků, přičemž si absolutně neuvědomuje problematiku invariantu.</p> <p>- Sémiotická lingvistika je tedy teorií jazykových invariantů, jejímž hlavním cílem je odhalit podstatu jazyka a jako teorie jazykových invariantů se sémiotická lingvistika zabývá těmi nezákladnějšími rysy jazyka. Zákony jazyka jsou zákony jazykových invariantů. Jakožto teorie jazykových invariantů se sémiotická lingvistika zabývá různými typy jazykových invariantů napříč jazyky světa.</p>	<p>- Termín „varianta významu“ již podle Šaumjana⁶²⁹ nemusí být chápán v tom smyslu, že jsou varianty významu sémanticky nutně navzájem vztaženy (ačkoliv mohou být), ale v tom smyslu, že jsou všechny reprezentovány identickým znakem. Podobně termín „varianta fonému“ nemusí být chápán v tom smyslu, že jsou varianty fonému k sobě navzájem nutně fyzicky vztaženy (ačkoliv mohou být), ale v tom smyslu, že všechny sdílejí tutéž distinktivní funkci.</p>
--	--	---

⁶²⁴ Není úplně jasné, zda má Šaumjan na mysli formu slova nebo jeho význam, předpokládejme však, že uvažuje formální i významovou stránku jako jeden celek.

⁶²⁵ Šaumjan 1987, 285–286, cit. ze Sypniewski 1999, 56.

⁶²⁶ Šaumjan 2006, 194.

⁶²⁷ Zde je patrná Šaumjanova inovace v podobě syntaktických funkcí jednotlivých lexémů, proto je konsekvence tohoto oddílu uvedena ve třetím sloupci na následující straně pod symbolem *.

⁶²⁸ Šaumjan 2006, 144.

⁶²⁹ Šaumjan 2006, 68.

<p>- Třídou morfů s identickým významem a fonémicky diferentní nazývá Šaumjan morfémem a morfy reprezentované identickým morfémem pak pokládá⁶³⁰ za alomorfy nebo varianty daného morfému.</p>	<p>- Tak jako lze geny považovat za invarianty s ohledem na různé fenotypy, pravidla genotypové úrovně jsou invarianty s ohledem na různé fenotypy⁶³¹ (individuální jazyky). Termín „pravidla“ je v jazykovědě rozšířen právě zejména v generativním diskurzu.⁶³²</p>	<p>- „koncept struktury slova a slovní kombinace“ Šaumjan definuje takto:⁶³³</p> <p><i>Struktura slova nebo slovní kombinace je artikulací slova nebo slovní kombinace do lexikálních a strukturálních konstituentů, je invariantem ve změnách lexikálních konstituentů.</i></p>
<p>- Šaumjan při definování slova představuje pojetí Bloomfieldovo a tvrdí, že Bloomfieldova deskripce slova vede k závěru, že např. <i>do</i> a <i>does</i> jsou separovaná slova. Šaumjan toto tvrzení napadá s tím, že jsou to pouze varianty téhož slova⁶³⁴.</p>		<p>*</p> <p>- RUN tedy Šaumjan považuje za invariant modifikací v jeho syntagmatických a paradigmatických funkcích a formách.</p>
<p>- Třída identických fonémů je podle Šaumjana často nahlížena jako různé výskyty téhož fonému v odlišných pozicích, v tradiční terminologii tedy jako varianty jednoho a téhož fonému.⁶³⁵ Šaumjan raději upřednostňuje systém fonémů, kde každý z nich sestává z kontextových variant.</p>		

⁶³⁰ Šaumjan 1987, 288, cit. ze Sypniewski 1999, 58.

⁶³¹ Šaumjan 1987, 97, cit. ze Sypniewski 1999, 20.

⁶³² Tak jako např. u zastánců tzv. minimalismu, Keenana a Stablera (2003), je invariantem míněna nějaká vlastnost jazyka, resp. jazyků. Doklady však tito autoři poskytují pouze z angličtiny.

⁶³³ Šaumjan 2006, 92.

⁶³⁴ Sypniewski 1999, 56.

⁶³⁵ Šaumjan 2006, 56.

4.6.1 Shrnutí

Když Šaumjan pojednává o fonému, používá termín „varianty“ v Hjelmslevově smyslu, když však pojednává o invariantu a na jiných místech, než jsou fonologické výklady, tak jej nazývá generativisticky, jako např. minimalisté Keenan a Stabler (2003). Termín „invariant“ v pasážích, kde vykládá foném a pracuje s konceptem „varianty“, tedy zřejmě nepoužívá záměrně, jelikož má tento termín již obsazen, avšak v jiném smyslu, a to jako určité vlastnosti (jistých jazykových entit), které jsou společné všem jazykům. Termín invariant tedy Šaumjan používá v Hjelmslevově smyslu (krom problematiky fonému) jen v obecných výkladech o vztahu znaku a významu nebo o slovu.⁶³⁶

Za značně podobné lze považovat pojetí invariantu u Keenana a Stablera (2003) vzhledem k pojetí Šaumjanově – ta se totiž nijak zásadně neliší. Rozdíl mezi nimi tkví zejména v tom, že Šaumjan požaduje, aby jím postulované invariantní vlastnosti jistých jazykových entit byly invariantní všem (známým) jazykům a neváhá za tímto účelem své formulace oněch invariantních vlastností nastavovat ne tak rigorózně. V kontrastu s tím generativisté, resp. minimalisté, připouštějí, že jim postačí, když budou jisté invariantní vlastnosti společné alespoň nějakému počtu jazyků, avšak rigorózně formulované. Dodávají, že v rámci konkrétního, individuálního jazyka se vždy dojde k nějakým jeho specifikům. Takové vlastnosti společné všem jazykům je však v Šaumjanově díle korektní nazývat jinak než invarianty, tedy např. jazykovými univerzáliemi.

Jen obtížně si lze představit realizaci (Hjelmslevovy) komutační zkoušky při takovém pojetí invariantu, kdy je tento koncept pojímán jako hierarchie charakteristických a komplementárních funkcí jednotky, přičemž charakteristickou funkcí jednotky je být invariantem ve změnách komplementárních funkcí jednotky. Jinými slovy hledání charakteristické funkce nebo významu jazykové kategorie, kterou Šaumjan⁶³⁷ definuje jako třídu jednotek, jež sdílejí společnou charakteristickou funkci (nebo význam)⁶³⁸, znamená hledání invariantní vlastnosti jazykové kategorie.

Že nejde o pojetí Hjelmslevovo, je však patrné již z toho, že při držení se jeho zásad je možné invariant bez metodologických obtíží stanovit jen pro foném a morfém, kdežto primární a sekundární funkce jazykových jednotek u Šaumjana jasně indikují

⁶³⁶ Blízko má k tomuto pojetí invariantu svým morfologickým invariantem Čermák, srov. kap. 1.1.6.

⁶³⁷ Šaumjan 1998, 53.

⁶³⁸ Což je vyjádřeno společnou znakovou formou.

uvažování slov, resp. slovních kombinací⁶³⁹. To je ostatně patrné i z Šaumjanaova příkladu na invariant (a jeho varianty) v podobě *run* (a modifikací jako *ran*, *runs*, *running* atd.). Jako prototypický příklad tak nevolí alternaci fonémů (např. /g/ x /t/ : [dog x dot]),⁶⁴⁰ u kterých lze invariant a jeho příslušné varianty stanovit nejsnáze,⁶⁴¹ ale věnuje se až rovině lexika, jelikož až slovo může nést syntaktickou funkci, na základě čehož lze slovo nazývat znakem.

Šaumjanův „metodologický vztah“ k Hjelmslevovi však zůstává nejasný; Hjelmslev totiž podle Šaumjana⁶⁴² přijal mýtus existence čistých relací, což drasticky narušilo jeho (Hjelmslevovu) vizi jazykové reality. Hjelmslevovy experimenty se separováním jazykových entit od relací jsou však podle Šaumjana⁶⁴³ poučné, např. zpracování problematiky týkající se zvuků jazyka. K tomu, aby separoval distinktivní funkci zvuku od jeho fyzického obsahu, nahrazuje Hjelmslev koncept fonému konceptem cenému (z řeckého slova *kenos* = prázdný) a fonologii nahrazuje novou disciplínou – cenematikou. Glosematika pak podle Šaumjana byla rozšířením cenematiky do oblastí lexikonu a gramatiky. Cenematika i glosematika však podle něj⁶⁴⁴ zůstaly prázdnými koncepty, které selhaly při vymezení jazykové reality.

Pokud bychom tuto pasáž pojímali jako kritiku Hjelmslevova učení, resp. odmítnutí jeho důsledků – a pojímat bychom ji tak měli, jelikož se Hjelmslev podle Šaumjana mylí už v základním metodologickém východisku, které tak ovlivňuje celou jeho koncepci – je pak poměrně zvláštní, že na několika místech Šaumjan přejímá Hjelmslevovo pojetí invariantu a variant a převážně na něj odkazuje jako na inspirativní zdroj myšlenek.

4.7 Konfrontace Šaumjana a Chomského

V této kapitole se nejedná o polemiku mezi proudem „aplikativním“ a „generativním“, dokonce nejde ani o polemiku mezi dvěma významnými zastánci těchto proudů – ze strany generativistů totiž podle mého zjištění nikdy nedošlo na reakci vůči Šaumjanově kritice GTG. Jedná se tedy „pouze“ o jednostranné kritické komentáře na adresu Chomského generativismu, nicméně jsou to komentáře mnohdy velmi

⁶³⁹ Přičemž věta je právě jednou z možných slovních kombinací.

⁶⁴⁰ Viz kap. 1.1.4.1.

⁶⁴¹ Viz kap. 1.1.5.

⁶⁴² Šaumjan 2006, 190.

⁶⁴³ Šaumjan 2006, 191.

⁶⁴⁴ Šaumjan 2006, 191.

podnětné a mým cílem je buď potvrdit, nebo vyvrátit jejich validitu. Jedním ze zásadních témat diskutovaných v této části práce bude Šaumjanovo pojetí strukturální jazykovědy a její vztah k Chomského generativní gramatice.

Jelikož Šaumjanův první gramatický model nese označení „aplikativní generativní model“, je logické, že v této koncepci se obecné kritiky generativní gramatiky nedočkáme a nedočkáme se ani kritiky její transformační odnože a jejího představitele Chomského⁶⁴⁵ – právě naopak. V souladu s používáním termínu „gramatická fráze“ v generativní gramatice Chomského považuje Šaumjan⁶⁴⁶ frázi za jakoukoliv uspořádanou sekvenci slov, která může být buď větou, nebo samostatnou skupinou slov zahrnutých do věty. Takovou frázi pak lze zkonstruovat buď v souladu s gramatikou daného jazyka (gramatická fráze), nebo vzhledem k těmto gramatickým pravidlům v kontradikci (negramatická fráze). Poněvadž gramatičnost pokládá Šaumjan za koncept značně důležitý, upozorňuje (znovu v souladu s Chomským) na to, že tento koncept nelze zaměňovat za něco jiného, konkrétněji 1) gramatická věta nemůže být identifikována s určitou množinou vět nahranou lingvisty v terénu, 2) s konceptem významuplné věty, 3) s konceptem vysoce pravděpodobné věty – Šaumjan dále upozorňuje i na mnohdy nerelevantní důraz přisuzovaný konceptu rodilého mluvčího.⁶⁴⁷ Je, mimochodem, poměrně překvapivé, že koncept rodilého mluvčího v souvislosti s Chomského teoriemi nikdy nekritizuje, ač se vůči tomuto konceptu obecně vymezuje.

Nejen že Šaumjan ve své úvodní koncepci oproti těm následujícím generativní gramatiku nekritizuje, dokonce jí přiznává významné postavení v rámci strukturalismu, když strukturální jazykovědu definuje⁶⁴⁸ jako abstraktní disciplínu, která se zabývá obecnými otázkami jazykové struktury a konstruuje různé druhy generativních gramatik jakožto abstraktní mechanismy jazyka. Uvedená definice je pozoruhodná z toho důvodu, že se obecně generativní gramatika (GTG) vymezuje proti strukturální jazykovědě (SJ) (nebo naopak), přičemž GTG zahrnuje SJ právě jako disciplínu taxonomickou; ve formulaci výše je však generativní gramatika produktem (nebo také subdisciplínou) strukturální jazykovědy. Šaumjan navíc de facto limituje strukturální jazykovědu na různé typy generativních gramatik, což je pohled velmi omezený. Příčinu toho lze hledat v tradici ruské jazykovědy, kde se pod označením „strukturální“ shromažďovaly různé

⁶⁴⁵ V kap. 2.1 jsem sice uvedl příklad Šaumjanovy kritiky Chomského pojetí pasivizace, jde však v rámci AGM o jev okrajový. Kritika proti některým dalším aspektům Chomského GTG je vedena implicitně, převažuje však kladné přijetí, resp. rozvíjení jeho gramatických konceptů.

⁶⁴⁶ Šaumjan 1971, 85.

⁶⁴⁷ Šaumjan 1971, 87.

⁶⁴⁸ Šaumjan 1971, 27.

přístupy, které však měly jednoho společného jmenovatele, a to sklon k formalismu. Ruské pojetí strukturalismu je tak od toho evropského do značné míry odlišné; v české jazykovědné tradici by se ruské pojetí strukturalismu dalo identifikovat snad jen v tzv. funkčním generativním popisu skupiny okolo P. Sgalla⁶⁴⁹, který kombinuje tradiční český strukturalismus s formalismem generativní gramatiky chomskyánského typu.

Náklonnost k Chomského pojetí je vidět i v Šaumjanově tvrzení, že z hlediska potřeb generativní gramatiky je adekvátní definovat jazyk jako konečnou nebo nekonečnou soustavu symbolů (které slouží jako obdoba slovních a větných kombinací) postavenou s pomocí konečné abecedy symbolů (obdoba slovníku). Generativní gramatika je tak podle Šaumjana souhrnem pravidel, která rekurzivně vypočítávají kombinace symbolů náležících jazyku.⁶⁵⁰

Aplikativní univerzální gramatika (AUG) již postrádá přívlastek „generativní“ a Šaumjan v této teorii ostře modifikuje své názory na (Chomského) generativismus. Zatímco o svém přístupu tvrdí, že jeho prostřednictvím analyzuje sémiotické vlastnosti jazyka, jiné teorie, např. právě generativní gramatika, sémiotiku jazyka ignorují. Šaumjan sám svou teorii staví na kombinatorické logice, která je podle něj vzhledem k její formální povaze daleko vhodnější pro jazykovou teorii, jež je založena na kombinaci, než predikátová logika prvního řádu, kterou využívá formalismus GTG. Za základní rozdíl mezi AUG a GTG považuje Šaumjan to, že AUG je teorií o „chování“; zabývá se fungováním slov, zatímco GTG se zabývá pouze jazykovými stavby, které představují logické konstrukty.

Výše uvedené považuje Šaumjan za nejzávažnější důvod, proč nelze formalismus GTG použít jako podkladový formalismus AUG. Vzhledem k předchozím formulacím týkajícím se „chování“ by mohl být Šaumjan považován za stoupence behaviorismu, tedy psychologického přístupu založeného na tvrzení, že chování je možné zkoumat bez odkazu na vnitřní duševní stavy. Dalšími doklady tohoto předpokladu může být to, že behaviorismus popírá nezávislý význam mysli⁶⁵¹ nebo to, že tento směr zavrhuje introspekci jako neobjektivní způsob pozorování.⁶⁵²

Podle Šaumjana je jedním z mýtů současné lingvistiky, že generativní gramatika byla revoluční v tom, že změnila orientaci lingvistiky z morfologie na syntax –

⁶⁴⁹ Ostatně o tom již v závěru kap. 3.1.4.

⁶⁵⁰ Šaumjan 1971, 75.

⁶⁵¹ Právě vztahem jazyka a mysli (myšlení) se Šaumjan nejvíce zabývá v díle *Sign, Mind, and Reality* (2006).

⁶⁵² Rádl 1999, 477–479.

z orientace na slovo se stala orientace na větu jako na centrální jednotku jazyka. Tento mýtus vznikl podle Šaumjana jako důsledek záměny lingvistického konceptu syntaxe s logickým. Chomsky považoval jazyk za nekonečnou množinu vět a gramatiku za zařízení ke generování všech možných vět daného jazyka. Identifikace jazyka s množinou vět však podle Šaumjana koresponduje s logickým viděním jazyka jakožto množiny výroků. Z pozice jazyka jako komunikační formy myšlení je naproti tomu nezbytné považovat jazyk za dvouúrovňový slovně-větný znakový systém. To, že Chomsky (a GTG vůbec) obrátil orientaci výzkumu jazyka na větu, je sice opravdu mýtus, avšak ne příliš pozoruhodný – angličtina totiž disponuje velmi slabě rozvinutou morfologií, a tak je orientace na syntax jen a pouze „logickým“ vyústěním tohoto faktu.

Na tomto místě je ještě třeba upozornit na skutečnost, že i když Šaumjan kritizuje převádění logických konceptů do jazykovědy, sám do jisté míry přenáší logickou triádu (syntaktika/syntax, sémantika, pragmatika) do jazyka, aniž by svůj způsob přenášení odlišil od (Chomského) generativní gramatiky. Šaumjan sice větu jako základní jednotku jazyka odmítá, nicméně jí paradoxně ve své teorii vymezuje nejširší pole působnosti; věta je totiž v AUG⁶⁵³ nejen základní komunikační jednotkou na úrovni fenotypu, ale slouží také jako pojmenování pro situace na úrovni genotypu⁶⁵⁴ a patří spolu s „pojmy“ a „modifikátory“ k základním třem jednotkám genotypové úrovně. Poměrně kontroverzní uchopení věty na obou úrovních sice AUG⁶⁵⁵ přiznává, leč dále nekomentuje.

Dostávám se k několika Šaumjanovým tvrzením, ve kterých Chomského učení kritizuje spíše neoprávněně nebo alespoň ne příliš korektně. Šaumjan tak např. pojednává o zákonu ukotvujícím to, že význam struktury slova nebo věty je nezávislý na významech lexikálních znaků, které tuto strukturu konkretizují. To je podle Šaumjana⁶⁵⁶ nezbytné odlišit od Chomského „autonomní syntaxe“, neboť Chomskému jde totiž (podle Šaumjana) o autonomii syntaxe a významu, zatímco Šaumjan uvažuje autonomii gramatiky a lexikonu, což v důsledku představuje autonomii všech strukturních významů – syntaktických i nesyntaktických – a významů lexikálních.⁶⁵⁷ Jak už bylo nastíněno výše, celý problém spočívá spíše v tom, že se Chomsky sémantikou (a to jen ve svých raných teoriích) nezabýval explicitně, než že by ji neuvažoval vůbec.

⁶⁵³ Sypniewski 1999, 19 a 55.

⁶⁵⁴ Sypniewski 1999, 21.

⁶⁵⁵ Sypniewski 1999, 64.

⁶⁵⁶ Šaumjan 2006, 111.

⁶⁵⁷ O problematice významu a jeho vztahu k funkci více v kap. 4.4 a 4.5.

Vraťme se však ještě na chvíli k zaměňování jazykové a logické formy, což je podle Šaumjana právě důsledkem toho, že generativní gramatika ignoruje vztah mezi znakem a významem. Jelikož je jazyk systémem znaků, neexistuje ani znak bez významu, ani význam bez znaku. Podle Šaumjana⁶⁵⁸ generativní jazykověda tuto relaci mezi znakem a významem zrušila tím, že znak a význam od sebe navzájem absolutně odloučila. Opět lze tvrdit, že Šaumjan kritizuje jistý aspekt Chomského teorie, který však Chomsky jednoduše nepovažoval za relevantní z hlediska fungování svého modelu jazyka, což nutně neznamená, že je to z hlediska metodologie nekorektní nebo dokonce nemožné.

Zatímco generativní gramatika považuje podle Šaumjana⁶⁵⁹ za syntaktický primitiv větu, sémiotická gramatika pokládá za syntaktický primitiv slovo a tato odlišná volba syntaktických primitivů vede k rozdílným programům syntaxe. Generativní gramatika pak považuje větné struktury za hloubkové struktury jazyka a nominalizace těchto struktur za transformace daných hloubkových struktur na povrchové roviny jazyka. Sémiotickou syntax propaguje oproti tomu Šaumjan jako teorii slovních kombinací, podle které jsou věty považovány pouze za subtřídy obecné sémiotické třídy slovních kombinací.⁶⁶⁰ Koncept věty, aniž by byl metodologicky ukotven, považuje Šaumjan za nejednoznačný, neboť jej tak lze interpretovat jak z perspektivy logické, tak sémiotické. Ze sémiotické perspektivy nejsou vlastnosti věty považovány za primitivy tak jako v logice, ale jsou pokládány za derivované ze syntaktických vlastností slova, tedy základního znaku jazyka. Podezřívát však Chomského z toho, že jeho koncept věty není metodologicky ukotven, nebo dokonce z toho, že by snad mohl být ukotven z hlediska sémiotiky, je neoprávněné, a Šaumjanova kritika tak i v tomto případě vyznívá naprázdno.

Daleko racionálnější argumentem Šaumjana proti Chomskému je tak to, že GTG pokládá⁶⁶¹ větu – raději než slovo – za syntaktický primitiv. S tímto předpokladem tak GTG podle Šaumjana považuje všechny nominální slovní kombinace za derivace predikativních slovních kombinací. Ve skutečnosti je však třeba jak věty, tak nominální slovní kombinace považovat za dvě dílčí třídy základních slovních kombinací jazyka, neboť vzhled do nejpodrobnějších vlastností vět a nominálních kombinací je možný jen

⁶⁵⁸ Šaumjan 2006, 3.

⁶⁵⁹ Šaumjan 2006, 4.

⁶⁶⁰ Šaumjanova „náklonnost“ ke slovním kombinacím bezpochyby odráží ruskou tradici sémiotických teorií syntagmat (slovosčetanija).

⁶⁶¹ Šaumjan 2006, 5.

prostřednictvím podrobné analýzy syntaktických zákonitostí slovních kombinací. Jinými slovy jde o to, že Chomsky považuje za základní jednotku syntaktického plánu jazyka výsledek určitých syntaktických operací, a nikoli primitiv.

Ponzio a Petrilli⁶⁶² tvrdí, že zaměňování mezi obecnou a abstraktní úrovní „běžného“ jazyka a konkrétní rovinou „přirozeného“ jazyka v daný moment v jeho historickém vývoji vyvstává konstantně. Jedním z nich je i Chomského jazyková teorie, která zaměňuje specifické vlastnosti jazyka (jako již nejednou – angličtiny) za univerzální struktury lidského jazyka. Šaumjan poukázal na základní omezení v Chomského transformačním modelu, a to že Chomsky zaměňuje elementy, které ve skutečnosti náleží dvěma různým stupňům abstrakce: genotypu a fenotypu. Z toho důvodu tedy Chomského model nemůže být aplikován na přirozený jazyk. To vedlo Šaumjana k tomu, aby proti sobě postavil svou „dvoustupňovou“ teorii generativní gramatiky a Chomského jednostupňovou.

Keijsper⁶⁶³ sice více méně souhlasí s Šaumjanovými námitkami proti Chomského teorii, avšak podotýká, že obecně univerzální modely zabývající se jazykem v abstrakci od jeho realizace v čase jsou neschopné analyzovat rozsáhlé oblasti jazykově specifických sémiotických významností. Neplatí to však pouze pro (Chomského) generativismus, ale i pro Šaumjanovu AUG (1987) – a to navzdory její sémiotické orientaci. Z toho plyne, že ač jsou Šaumjanovy výhrady proti Chomskému vesměs relevantní, Šaumjan sám své teorie postuluje vnitřně rozporně.

Zatímco Petrilli⁶⁶⁴ souhlasí s tím, že Chomsky na rozdíl od Šaumjana popisuje jazyk zároveň jak na ideální, tak na reálné úrovni a oba popisy tak nelegitimně směšuje,⁶⁶⁵ Kortmann a van der Auwera⁶⁶⁶ považují za zajímavé, že vzhledem k proklamované odlišnosti Šaumjana a Chomského je Šaumjanova koncepce vztahu mezi univerzální gramatikou a gramatikami konkrétních jazyků ve skutečnosti docela blízká minimalistické koncepci gramatiky (Chomsky 1995) a z dnešního pohledu tak nejvýraznější rozdíl mezi oběma lingvisty spočívá v koncepci lingvistiky jakožto kognitivní vědy.

⁶⁶² Ponzio – Petrilli 2005, 237.

⁶⁶³ Keijsper 2003, 155.

⁶⁶⁴ Petrilli 2012, 8–9.

⁶⁶⁵ Na rozdíl od Šaumjana, který popis jazyka rozděluje na genotyp a fenotyp.

⁶⁶⁶ Kortmann – van der Auwera 2011, 872.

4.7.1 K problematice hloubkové a povrchové roviny jazyka

V rámci AGM Šaumjan přiznává vyšší prioritu výzkumu vztahů na hloubkové rovině, avšak zároveň tvrdí, že abstrahování vnitřní struktury věty z lineárně uspořádaných globálních symbolů neznamená, že by měla strukturální jazykověda rezignovat na zájem o slovosled. Rozlišování nelineární a lineární úrovně na rovině globálních symbolů by naopak mělo napomoci výzkumu slovosledu, neboť mnoho zákonů slovosledu lze odhalit právě kontrastem s vnitřními gramatickými relacemi uvnitř věty.⁶⁶⁷

Diferenciace hloubkové a povrchové struktury/úrovně se však v jazyce netýká pouze vyšších rovin jazyka. Cílem sémiotické lingvistiky je podle Šaumjana⁶⁶⁸ odhalení hloubkové struktury jazyka a v korespondenci s tím považuje foném za sémiotickou třídu zvuků, která je odlišná od hlásek jako fyzické třídy zvuků. Takto vymezený foném, resp. hláska, se pak k sobě navzájem vztahují jako hloubková třída a povrchová třída zvuků.

Směšování jazykovědy s logikou má podle Šaumjana⁶⁶⁹ vliv i na koncept hierarchie hloubkové a povrchové struktury v GTG, což porovnává s hierarchií primárních a sekundárních syntaktických funkcí slov v tzv. sémiotické teorii jazyka, které je autorem. Zde však jeho snaha odlišit se od GTG naráží na to, co konstatovali výše Kortmann a van der Auwera⁶⁷⁰, a to že se Šaumjanova teorie paradoxně podobá tzv. minimalismu. I když tedy GTG nahlíží větné struktury jako hloubkové struktury jazyka a nominalizace struktur jako jejich povrchové transformace, zatímco je sémiotická syntax teorií slovních kombinací, která považuje věty „pouze“ za subtřídy slovních kombinací, nemá tento rozdílný náhled na uchopení věty (jako základní jednotky syntaxe vs. jako subtřídy slovních kombinací) vliv na chápání hloubkové a povrchové roviny jazyka. Lze tak konstatovat, že se tyto náhledy neliší, hloubková rovina jazyka je pro oba směry podstatná. To, že hloubková rovina jazyka (a její výzkum) je oproti té povrchové zásadní, dokládá i „Zákon autonomie gramatiky a lexikonu“, jenž je Šaumjanem⁶⁷¹ uceleně formulován následovně:

Význam struktury slova nebo věty je nezávislý na významech lexikálních znaků, které konkretizují tuto strukturu.

⁶⁶⁷ Šaumjan 1971, 76.

⁶⁶⁸ Šaumjan 2006, 6.

⁶⁶⁹ Šaumjan 2006, 4.

⁶⁷⁰ Kortmann – van der Auwera 2011, 872.

⁶⁷¹ Šaumjan 2006, 111.

Jak jsem již uvedl, diferenciaci hloubkové a povrchové roviny neprobíhá pouze v syntaxi. Analogicky s rozlišením fonému jako sémiotické třídy zvuků a hlásky jako fyzické třídy zvuků představuje Šaumjan⁶⁷² diferenciaci mezi samotným významem (sémiotickou třídou významů) a informací (logickou⁶⁷³ třídou významů), přičemž tyto se k sobě vztahují jako hloubková a povrchová třída významů. Suma primárních funkcí a primárních významů znaků jazyka pak podle něj utváří hloubkovou rovinu jazyka superponovanou hierarchií úrovně povrchové.

Významu se týká další možný problém, který konkrétně spatřuji výše v tvrzení, že souhrn primárních funkcí a primárních významů jazykových znaků konstituují hloubkovou rovinu jazyka.⁶⁷⁴ Funkce jsou tedy delegovány na rovině genotypu, významy (znaků, resp. v relacích se znaky) rovněž na rovinu genotypu, neboli funkce a významy konstituují hloubkovou rovinu jazyka – znamená to tedy, že je hloubkovou rovinu možné synonymizovat s genotypem, nebo jsou to záležitosti odlišné povahy? Z předchozích výkladů víme, že zatímco význam je považován za sémiotickou třídu významů (sestavující z idealizovaných znaků) a informace je jeho logickým ekvivalentem na povrchové rovině (čímž je zřejmě myšlen fenotyp), rozdíl mezi (hloubkovým) významem a (hloubkovou) funkcí zůstává zamlžen i proto, že např. význam slova v rámci věty je determinován jeho syntaktickou (neboli gramatickou) funkcí⁶⁷⁵; v takových definicích se tedy s vysokou pravděpodobností jedná o uchopení významu gramatického.

4.7.2 Shrnutí

Zatímco ve své rané teorii značně ovlivněné generativismem, tedy AGM, Šaumjan vůči Chomskému (až na jeden případ) explicitně kriticky nevystupuje a dokonce na něj (resp. na GTG) v některých momentech odkazuje při výstavbě své vlastní teorie, počínaje AUG se jeho vztah ke GTG značně modifikuje. Potřeba se vůči GTG ostře vymezit Šaumjana občas vede k ne příliš uvážené kritice Chomského názorů, např. když jej obviňuje z naprostého nezájmu o studium významu. Na druhou stranu je však kritika Chomského oprávněná např. v tom smyslu, že vyvozuje na základě angličtiny poznatky o jazycích obecně a směřuje tak v jedno různé druhy abstrakce:

⁶⁷² Šaumjan 2006, 7.

⁶⁷³ Označení „logický“ opět odkazuje k ruské jazykovědné tradici, kde se tzv. logickou strukturou výpovědi myslela struktura výpovědi sémantická. O opodstatněnosti uvedeného dělení na sémiotickou a logickou třídu významů jsem pojednal v kap. 4.4.

⁶⁷⁴ Šaumjan 2006, 7.

⁶⁷⁵ Šaumjan 1987, 287–288, cit. ze Sypniewski 1999, 57–58, dále také Šaumjan 2006, 210.

genotyp a fenotyp. Rovněž volba slova, resp. slovní kombinace (namísto věty) jako základní jednotky syntaxe se jeví jako metodologicky relevantnější, neboť za základní jednotku syntaxe již není považován syntaktický produkt, ale základní stavební jednotka (slovo) tohoto produktu (věty). Nadto je na větu jako syntaktickou jednotku považovanou za pouhou kombinaci slov možné aplikovat komutační zkoušku ke zjišťování invariantů z příslušných variant (ve smyslu Hjelmslevově – viz kap. 1.1.4.1), neboť při takovém pojetí syntaxe – se slovem jako základní syntaktickou jednotkou – odpadá námitka Siertseмова,⁶⁷⁶ že se komutační zkouška u jednotek vyšších než slovo projeví pouze jako komutační zkouška mezi jednotlivými slovy dané věty.

Na co je však třeba upozornit, je to, že slovo je jazykově specifický koncept, tedy že jinak je slovo možné chápat v češtině, němčině a např. v japonštině nebo čínštině. Postulovat univerzální gramatiku platnou obecně pro všechny jazyky se slovem jako centrální jednotkou jazyka se tak nezdá být adekvátní. Jelikož jazykovědci nejsou schopni poskytnout pevný základ pro identifikaci slova napříč jazyky, mohou tak pouze tvrdit, že (např.) čeština a němčina disponují kategoriemi, které jsou lingvisté ochotní v daných jazycích označovat jako slova – nic víc.

Rozlišení hloubkové a povrchové roviny chápe Šaumjan podobně jako Chomsky, avšak v daleko širším smyslu, neboť tuto diferenciaci aplikuje např. i na foném (jako hloubkovou třídu zvuků) a hlásku (jako povrchovou třídu zvuků) nebo na problematiku významu (samotný význam vs. informace). Vzhledem k takovému aplikačnímu rozsahu (hloubkové a povrchové roviny) pak ale v Šaumjanových analogiích nejednou dochází k vnitřním rozporům, resp. vyvstávají otázky o (praktické/reálné) potřebnosti podobných analogií.

Za důležité považuji upozornit na Šaumjanův ne příliš korektní postup při odkazování na Chomského práce. V SMR jednou odkazuje na *Syntactic structures* (1957), stejně tak na *Knowledge of Language* (1981), dvakrát na Chomského společnou práci s Halleem (1968) a bez konkrétního odkazu se pak Chomského jméno objevuje více než desetkrát. Z uvedeného však plyne zejména to, že v *Signs, Mind, and Reality* z roku 2006 nenajdeme v seznamu literatury novější Chomského dílo než to z roku 1981.

⁶⁷⁶ Siertsema 1965, 165.

5 Závěr

V této disertační práci jsem nejprve definoval některé koncepty strukturální jazykovědy (kap. 1) a následně jsem představil a poté kriticky analyzoval tři Šaumjanovy zásadní teorie – AGM (1971), AUG (1987), SMR (2006) a některé jeho práce další. Na základě této analýzy docházím k několika zásadním zjištěním. Šaumjan se vzhledem k AGM ve svých pozdějších teoriích (AUG a zejména SMR) odchyluje od svých původních metodologických postulátů v tom smyslu, že jeho teorie již postrádají verifikování vnitřního generativního mechanismu jazyka. Pomocí hypoteticko-deduktivního systému tedy již není co ověřovat, jsou zde „pouze“ zákony, které mají platnost axiomatickou.

Šaumjan deklaruje své pojetí jazykového znaku jako unilaterální, bilaterální pojetí znaku označuje za nepotřebné; odhlédneme-li od Šaumjanova poměrně kontroverzního tvrzení, že je de Saussure unilateralista i bilateralista, přičemž za pozornost podle Šaumjana stojí pouze de Saussurovo pojetí unilaterální, zůstává nejasné nejen to, co Šaumjan míní onou „nepotřebností“, ale zejména to, proč tak lpí na pojetí unilaterálním, a to zejména ze dvou důvodů: 1) v jeho teoretických rámcích je význam důležitější než znak, což je patrné z neustálého zdůrazňování relací mezi znaky a významy; poukazuje na nemožnost uvažovat znak bez významu (a naopak) – takové pojetí má však značně blízko k bilaterálnímu pojetí de Saussurovu, který uvažuje znak jako nedělitelnou jednotu dvou složek: označujícího a označovaného; 2) Šaumjan nenaplnuje ani další tradiční kritérium unilateralismu, jelikož za znak nepovažuje vše s potenciálem diferencovat význam, tedy i fonémy a distinktivní rysy.

Zatímco považuje za nutné neoddělovat syntax od sémantiky (syntax je částí sémantiky v širším smyslu – viz kap. 4.4), pragmatiku, resp. hledisko uživatele jazyka, totiž přidává až ve své poslední teorii, SMR z roku 2006, a to především ve vztahu k rozlišování znaků a významů; vzhledem k jiným částem jeho teorie se však pragmatický zřetel jeví jako značně nekonceptní. Uživateli jazyka je totiž „najednou“ přiznána role znakového/významového indikátoru, neboli znak a význam nabývají svých hodnot až poté, co je tak uživatel jazyka určí. Avšak vzhledem k tomu, že je v Šaumjanově teorii význam konstantní a znak proměnlivý, neboli daný význam je možné vyjádřit jakýmkoliv znakem bez významové modifikace, je tento pragmatický zřetel v podobě uživatele jazyka devalvován.

Je to právě dynamická, triadická sémiotika, která je dnes objektem zájmu, a ne „statická“ sémiotika typu de Saussurova, a to, že Šaumjan nepovažuje Peirceovu nebo Morrisovu sémiotiku za relevantní, činí jeho sémiotické názory značně zastaralými.

Tuto skutečnost ostatně dokládá i to, že Šaumjanem postulovaná sémiotická lingvistika je především teorií jazykových invariantů. Odhlédnu-li od faktu, že se koncept invariantu příliš nevyznačuje metodologickou progresí, je nutné si položit otázku, jaký typ/druh invariantu Šaumjanovu sémiotickou lingvistiku zakládá? Analýzou AGM, AUG a SMR jsem totiž identifikoval (viz kap. 4.6) tři způsoby uchopení invariantu, z nichž jedno je možné ztotožnit s pojetím Hjelmslevovým, druhé s pojetím generativním, resp. minimalistickým (Keenan – Stabler 2003, které je však adekvátní označit za jazykové univerzálie, ne za invariant) a ve třetím způsobu pojetí klade Šaumjan důraz na charakteristickou funkci dané jazykové jednotky, kterou rozumí invariant ve změnách komplementárních funkcí jednotky. Může tedy být základem Šaumjanaova programu sémiotické lingvistiky teorie invariantů vzhledem k několika koexistujícím pojetím invariantu? Tvrdím, že ano, jelikož generativní/minimalistické pojetí pokládám v jeho díle za nedůležité, tedy nic nezakládající. Stěžejním tak pro jeho teorie zůstává pojetí vycházející z Hjelmsleva, avšak modifikované doplněním syntaktické funkce.

Dále je potřeba se ptát, zda opravdu činí přirozený jazyk sémiotickým to, že disponuje dvěma úrovněmi, a to systémem znaků a systémem diakritik (neboli figur)? Tato teze, poprvé se u Šaumjana objevující už v AGM, je pro jeho teorie charakteristická. Je jistě pravda, že principem dvojí artikulace ve smyslu Martinetově (1964), na něž Šaumjan navazuje, se přirozený jazyk odlišuje od jazyků umělých, ale nelze podle mého názoru prohlásit, že by z tohoto důvodu nebyly umělé jazyky sémiotické povahy. Sémiotický je totiž takový systém, jehož jednotky/složky jsou nějakým způsobem vztaheny k významu. I při takové delimitaci sémiotického pojetí jazyka/gramatiky (tzn. obligatorně vztahené k významu) však u Šaumjana nastává problém.

V jeho teoriích totiž existuje několik typů významu a často není jasné, o kterém typu významu Šaumjan aktuálně pojednává. Pokud připustíme, že se nejčastěji a v těch nejjobecnějších souvislostech zřejmě jedná o význam lexikální, bude pak vztahování se k takovému typu významu zárukou sémiotičnosti jazyka/gramatiky? Nebo je nutné, aby se ke znakům vztahovaly všechny typy významů, tedy i např. význam nesyntaktický, který je nesnadné přesněji vymezit, nebo význam syntaktický (gramatický), což je např. agens nebo patiens? Při takovém náhledu by se však každý znak vztahoval k nějakému

typu významu, ať už lexikálnímu, nebo gramatickému či alespoň k nesyntaktickému – pak by však gramatika jednoduše nemohla být nesémiotická.

Takový závěr sice pokládám za značně triviální, nesmíme však zapomínat na to, že Šaumjan je triviální jaksi programově, vždyť kdo by podle jeho slov z úvodu práce (viz kap. 0 – prolog) pochyboval např. o tom, že jazyk usouvztažňuje zvuk a význam? Jde však o to vyvodit z těchto samozřejmých předpokladů nové, nesamozřejmé důsledky – ty Šaumjan skutečně vyvozuje, většina těchto důsledků se však nachází ve vzájemných protikladech.

Za ne příliš přesvědčivé pokládám ze strany Šaumjana rovněž dělení významu na samotný význam a informaci – tento krok považuji za čistě účelový k zajištění toho, aby byla část sémantiky delegována na rovinu fenotypu a ten tak nadále zůstal z hlediska sémantického (alespoň do jisté míry) relevantní. Nepromyšlenost tohoto kroku dokazují i Šaumjanovy poměrně paradoxní příklady (formu informace koreluje se sémiotickou (tedy abstraktní) třídou významů a ne s třídou logickou).

I když se proti tomu několikrát důrazně ohrazuje, směšuje Šaumjan koncepty významu a funkce (viz kap. 4.5). Funkci pak přiznává vyšší důležitost z toho důvodu, že jednotky definuje z hlediska nikoli významového, ale z hlediska syntaktických funkcí. Samozřejmě pak přichází na řadu otázka, co všechno je na základě kritéria syntaktické funkce možné považovat za znak? V AUG je za znak považován i kontext, v SMR pak kontext i např. přízvuk (viz kap. 3.3.2, rovněž 4.3), což je evidentně s potenciálem nést syntaktickou funkci mimoběžné. Lze dovést, že právě v případě přízvuku nebo kontextu Šaumjan zobecňuje znakové kritérium z funkce syntaktické na „pouhou“ funkci (ve smyslu schopnosti rozlišovat význam).

Co se týká věty, ta je pak mezi znaky řazena pouze v *Two Paradigms of Linguistics*, ač je jinde důsledně jako znak odmítána (jelikož nedisponuje tzv. polem) a je označována pouze za jednu z možných kombinací slov. Vzhledem k tomu, že s větou Šaumjan pracuje na fenotypu i genotypu a/nebo vzhledem k tomu, že ji jednou považuje pouze za jednu z možných kombinací slov a podruhé naopak za základní funkční jednotku (komunikace) na rovině fenotypu, lze považovat jeho nakládání s konceptem věty za velmi problematické. Nadto ve výčtu složek genotypu větou nahrazuje predikát, zřejmě z toho důvodu, že predikát větu reprezentuje (viz kap. 3.2.4). Vzhledem k mnohoznačnému pojetí věty v jeho teoriích to však není příliš šťastné řešení.

Problematickým však u Šaumjana neshledávám pouze to, co všechno (a na jakém základě) lze považovat za jazykový znak, sporným zůstává i samotné teoretické

vymezení znaku. Jazykové jednotky jsou totiž podle Šaumjana bilaterální, znakem je však pouze výraz, ne jednota výrazu a významu. Z hlediska terminologického považují právě uvedené za problém, jelikož bilaterální znamená tradičně nerozlučné spojení znaku a významu (v dané jednotce), nikoli jen to, že jednotka sestává ze dvou složek (výraz a význam) a znakem pak nazveme jen složku výrazovou (viz kap. 4.2.1).

Dalším inherentně rozporným místem Šaumjanových teorií je (již od AGM) jeho konstantní potřeba jak znak, tak foném transponovat z akustické substance do jakékoli jiné substance, což je podmínkou relací designace a diferenciacie (viz kap. 3.1.1). Tento požadavek je však třeba uplatňovat současně s požadavkem na přirozenou, tedy akustickou (zvukovou) substanci jazyka, přičemž má tento požadavek prioritu (opět viz kap. 3.1.1). Tyto dvě podmínky se však podle mého názoru nutně nacházejí v opozici, resp. vzájemně se vylučují. I když vzhledem k nastíněnému problému aplikujeme princip idealizace a rozdělení konceptů tak, aby na jedné straně zůstala zachována (přirozená, tedy primární) akustická substance jazyka a na straně druhé bylo možné tuto substanci převést na jakoukoli jinou, vždy se jedná pouze o teoretický krok, neboť primárnost akustické substance je požadavkem upřednostňovaným. Zavedení principu idealizace a principu rozdělení konceptů tak transponování akustické substance do jiné vyřešit nedokáže.

Šaumjanovy teorie stojí za pozornost zejména z důvodu propojování tradičního evropského strukturalismu s generativní gramatikou Chomského, otázkou však je, co tím získává. Je evidentní, že takovým míšením teorií nastávají v Šaumjanově případě inherentní metodologické rozpory, tak markantní např. při popisu jazykového invariantu.

Jako největší nedostatek jeho teorie shledávám jednak již výše uvedenou metodologickou nekonzistenci způsobenou kombinováním několika teoretických přístupů a také to, jak nepřesně interpretuje jiné autory bez ohledu na to, zda na jejich myšlenky navazuje, či zda je kritizuje.

Mám důvod se domnívat, že se naplnila Posnerova slova zmíněná ve východiscích této práce a Šaumjan tak pomocí zavedení nové terminologie pouze prezentuje dávno známé teorie, což však neznamená, že by danou teorii nějakým způsobem inovoval nebo vylepšoval – právě naopak; dochází tím převážně k zatemňování jeho formulací. Některé jeho dílčí postřehy jsou přínosné, např. kritika GTG, což však opět neznamená, že by v tomto směru byly jeho formulace v lingvistice převratné.

Za největší přínos této disertační práce považuji zaplnění značné mezery v reflexi Šaumjanova díla nejen v rámci jazykovědy české, ale i světové. Dále tvrdím, že postulování opravdu obecně platné univerzální gramatiky nadále zůstává nedosažitelným snem, v Šaumjanově případě navíc implicitně ztíženým jeho silným lexikalizmem. Na základě slova, které je pro Šaumjana základní jednotkou jazyka, totiž nelze postulovat axiomy univerzální gramatiky, jelikož slovo není ve všech jazycích definováno stejně – je to kategorie jazykově specifická. Jazyky tudíž nedisponují slovy v identickém smyslu a jazykovědci tak principiálně nemohou mít dobrý základ pro identifikaci slova napříč jazyky. Je to tedy právě Šaumjanem (1971, 27) odmítaná jazyková typologie, která jej usvědčuje z metodologické nepoctivosti.

Šaumjanova gramatika je sice skutečně sémiotická, ale to je de facto každá gramatická teorie; Šaumjan však a) každou gramatiku za sémiotickou nepovažuje a právě naopak tvrdí, že b) se většina teorií od sémiotického programu v lingvistice odklonila. Konstatuji, že Šaumjanovo tvrzení a) na základě b) je neopodstatněné.

Šaumjanovy pokusy o univerzální gramatické teorie považuji za značně problematické vzhledem k jeho výrazné metodologické schizofrenii, kdy kombinuje zejména strukturalismus středoevropského stylu a chomskyánskou generativní gramatiku. Právě na těchto základech postulované koncepty tak shledávám vnitřně neudržitelnými.

6 Literatura a zdroje

6.1 Primární literatura

- ŠAUMJAN, Sebastian K. – SOBOLEVA, P. A. (1963): *Applikativnaja poroždajuščaja model' i isčislenije transformacij v ruskom jazyke*. Moskva, Izdat. Akad. nauk SSSR.
- ŠAUMJAN, Sebastian K. (1965): *Strukturnaja lingvistika*. Moskva, Izdat. Akad. nauk SSSR.
- ŠAUMJAN, Sebastian K. (1970): Kybernetika a jazyk. In: Šabršula, J – Pravda, M. (eds.): *Dvanáct eseju o jazyce*. Praha, Mladá fronta, s. 143–156.
- ŠAUMJAN, Sebastian K. (1971): *Filosofskije voprosy teoretičeskoj lingvistiky*. Moskva, Izdat. Akad. nauk SSSR.
- ŠAUMJAN, Sebastian K. (1971): *Strukturele Linguistik*. München, Wilhelm Fink Verlag.
- ŠAUMJAN, Sebastian K. (1971): *Principles of Structural Linguistics*. The Hague, Mouton.
- ŠAUMJAN, Sebastian K. (1987): *A Semiotic Theory of Language*. Indiana University Press.
- ŠAUMJAN, Sebastian K. – SYPNIEWSKI, Bernard P. (1995): *Semiotic Analysis of Meaning*. Proceedings of the Twenty-Second Conference of the Linguistic Association of Canada and the United States.
- ŠAUMJAN, Sebastian K. (1998): Two Paradigms of Linguistics: The Semiotic versus Non-Semiotic Paradigm. *Journal of Formal, Computational and Cognitive Linguistics*. Dostupné z www <<http://fccl.ksu.ru/issue001/spring.98/shaum003.pdf>>
- SYPNIEWSKI, Bernard P. (1999): *An Introduction to Applicative Universal Grammar*. Rowan University. Dostupné z www <<http://elvis.rowan.edu/~bps/ling/introAUG.pdf>>
- ŠAUMJAN, Sebastian K. (2006): *Signs, mind, and reality: a theory of language as the folk model of the world*. Amsterdam, Benjamins.

6.2 Sekundární literatura

- AKHMANOVA, O. S. – MELČUK, I. A. – FRUMKINA, R. M. – PADUČEVA, E. V. (1963): *Exact Methods in Linguistic Research*. University of California Press.
- APRESJAN, Jurij D. (1995): *Izbranye trudy*, tom I-II. Moskva, Shkola „Jazyki ruskoy kul'tury“.
- BAŽENOV, L. B. (1961): *Osnovnye voprosy teorii gypotezy*. Moscow.
- de BEAUGRANDE, R. (1996): Funkce a forma v jazykové teorii a výzkumu. *Slovo a slovesnost* 57, 1996, 1–29.
- BLOOMFIELD, L. (1933): *Language*. New York, Holt, Reinhart & Winston.
- CARNAP, R. (1962): *Loogical foundations of probability*, 2nd edition. Chicago, IL, University of Chicago Press.
- CURRY, Haskel B. (1963): *Foundations of Mathematical Logic*. New York, Dover Publications.
- CVRČEK, V. a kol. (2010): *Mluvnice současné češtiny. 1, Jak se píše a jak se mluví*. Praha, Karolinum.
- ČECHOVÁ, M. a kol. (1996): *Čeština – řeč a jazyk*. Praha, ISV.
- ČERMÁK, F. (2007): *Jazyk a jazykověda*. Praha, Karolinum.
- ČERNÝ, J. (1996): *Dějiny lingvistiky*. Olomouc, Votobia.
- DANEŠ, F. (1970): Zur linguistischen Analyse der Textstruktur. *Folia linguistica*, Volume 4, Issue 1-2, 72-78.
- DANEŠ, F. – KOMÁREK, M. a kol. (1975): Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny. *Slovo a slovesnost* 36, 18–46.
- DANEŠ, F. a kol. (1987): *Mluvnice češtiny 3*. Praha, Academia.
- DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. (1987): *Větné vzorce v češtině*. Druhé vydání. Praha, Academia.
- van DIJK, T. (1980): *Textwissenschaft*. Tübingen, Niemeyer.
- DOKULIL, M. (1982): K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice. *Slovo a slovesnost*, 43, 257-271.
- DRESSLER, Wolfgang U. (1973): *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen, Niemeyer.
- ECO, U. (2009): *Teorie sémiotiky*. Praha, Argo.
- ERHART, A. (1990): *Základy jazykovědy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství (2. vyd.)

- FAJKUS, B. (2005): *Filozofie a metodologie vědy: vývoj, současnost a perspektivy*. Praha, Academia.
- FILLMORE, Ch. (1968): The Case for Case. In E. Bach and R. T. Harms: *Universals in Linguistic Theory*. New York, Holt, Rinehart, and Winston, 1–88.
- GVOŽDIÁK, V. (2012): *Jakobsonova sémiotická teorie*, disertační práce (Ph.D.). Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta.
- HARRIS, Zellig S. (1952): Discourse Analysis. In Dressler, W. (1978): *Textlinguistik*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- HELBIG, G. (1991): *Vývoj jazykovědy po roce 1970*. Praha, Academia.
- HJELMSLEV, L. (1972): *O základech teorie jazyka*. Praha, Academia.
- HOFSTADTER, Douglas R. (2012): *Existenciální gordická balada: metaforická fuga o mysli a strojích v duchu Lewise Carrolla*. Praha, Argo/Dokořán.
- HORÁLEK, K. a kol. (1986): *Mluvnice češtiny I*. Praha, Academia.
- HUSSERL, E. (1984) [1913]: *Logische Untersuchungen*, zweiter Band, erster Teil, edited by Ursula Panzer (Husserliana XIX/1 and XIX/2), The Hague, Lancaster and Boston, MA, Martinus Nijhoff.
- CHOMSKY, N. (1957): *Syntactic Structures*. The Hague/Paris, Mouton.
- CHOMSKY, N. (1966): *Syntaktické struktury*. Praha, Academia.
- CHOMSKY, N. (1981): Knowledge of language, its elements and origins, paper given at Royal Society. *Philosophical Transaction of the Royal Society of London*, series B.
- CHOMSKY, N. (1995): *The Minimalist Program*. Cambridge, Mass., The MIT Press.
- CHOMSKY, N. – HALLE, M. (1968): *The Sound Pattern of English*. New York, Harper & Row
- JAKOBSON, R. (1923a): O češskom stiche preimuščestvenno v sopostavlenii s russkim. OPOJAZ-MLK (Berlín). [Citováno z přetisku Brown University Press 1969.] In Toman, J. (2011): *Příběh jednoho moderního projektu*. Karolinum, Praha.
- JAKOBSON, R. – HALLE, M. (1956): *Fundamentals of Language*. Mouton, The Hague.
- JANEČKA, M. (2011): *Princip invariantu v jazyce vzhledem ke kategorii pádu*. Obhájená magisterská diplomová práce na FF UPOL. Nepublikováno.
- KARCEVSKIJ, S. (1929): Du dualisme asymétrique du signe linguistique. TCLP 1, s. 88–93. Český překlad in: *Principy strukturní syntaxe I*. Praha, Univerzita Karlova, s. 26–30.
- KEENAN, Edward L. – STABLER, Edward P. (2003): Linguistic Invariants and Language Variation. 12th Int. Cong. Logic Methodology and Philosophy of

- Science, LMPS'03, Oviedo, Spain, August 7–13, 2003. Dostupné z [www <http://semanticsarchive.net/Archive/mM4MDc2N/keenan.stabler.pdf>](http://semanticsarchive.net/Archive/mM4MDc2N/keenan.stabler.pdf)
- KEIJSPER, Cornelia E. (2003): Sins of Generativism. In: Honselaar, W. – van der Tak, H. – de Haard, E. – Barentsen, A. – Popovski, J. (Eds.): *Time flies: a festschrift for William R. Veder*. Amsterdam, Pegasus, 149–156.
- Kol. autorů (2000): *Příruční mluvnice češtiny*. Druhé vydání. Praha, NLN.
- Kol. autorů (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha, NLN.
- KORTMANN, B. – van der AUWERA, J. (Eds.) (2011): *The Languages and Linguistics of Europe: A Comprehensive Guide*. Berlin/Boston, Walter de Gruyter.
- KOŘENSKÝ, J. (1972): S. K. Šaumjan, Filosofskije voprosy teoretičeskoj lingvistiky. *Jazykovědné aktuality*, 9, 30–31.
- KOŘENSKÝ, J. (1984): *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha, Academia.
- KOŘENSKÝ, J. a kol. (1999): *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. České Budějovice, JČU.
- KOŘENSKÝ, J. (2004): *Člověk – řeč – poznání*. Olomouc, UP.
- KRAUS, J. a kol. (2007): *Nový akademický slovník cizích slov*. Praha, Academia.
- LEŠKA, P. (1965): K vztahu mezi morfologií a syntaxí. *Slovo a slovesnost*, 26, 124–126.
- LEŠKA, P. (1993): Fonologie v myšlenkové struktuře moderní jazykovědy. *Slovo a slovesnost*, 54, 81–85.
- LOTKO, E. (2003): *Slovník lingvistických termínů pro filology*. Olomouc, UP.
- MARTINET, A. (1964): *Elements of general linguistics*. London, Faber and Faber.
- MARTINET, A. (1965): *La linguistique synchronique*. Pais, Presses Universitaires de France.
- MARTY, A. (1908): *Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie I*. Halle.
- MORRIS, Charles W. (1970): Základy teorie znaků. In: Nebeský, L. a kol.: *Lingvistické čítanky I., Sémiotika sv. 2*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 7–57.
- NOVÁK, P. (1966): Doslov k českému překladu. In: Chomsky, N. *Syntaktické struktury*. Praha, Academia, 191–199.
- NOVÁK, P. (1964): S. K. Šaumjan, P. A. Soboleva: Aplikativnaja poroždajuščaja model' i isčislenije transformacij v ruskom jazyke. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 1, 46–51.

- NOVÁK, P. (1978): Některé přednosti tzv. unilaterálního pojetí (jazykového) znaku. SaS, 39, 215–217. In: Křivan, J. – Januška, J. – Chromý, J. (Eds.) (2010): *Lingvistika a jazyková realita: výbor z díla*. Praha, Akropolis, 159–162.
- PALEK, B. (1969): Type-token a lingvistika. *Slovo a slovesnost*, 30, 263–268.
- PALCOVÁ, Z. (1994): *Fonetika a fonologie češtiny s obecným úvodem do problematiky oboru*. Praha, Karolinum.
- PEIRCE, Charles S. (1972) *Lingvistické čítanky I., Sémiotika sv. 1*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství. Přel. B. Palek a D. Short.
- PETR, J. a kol. (1986): *Mluvnice češtiny 2*. Praha, Academia.
- PETRILLI, S. (2012): Structure and Structuralism in Philosophy of Language and Semiotics. *Segni e comprensione*, Anno XXVI, Nuova serie, n. 78, 44–62.
- PLESKALOVÁ, J. – KRČMOVÁ, M. – VEČERKA, R. – KARLÍK, P. (2007): *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, Academia.
- PONZIO, A. – PETRILLI, S. (2005): *Semiotics Unbounded: Interpretive Routes Through the Open Network of Signs*. Toronto, University of Toronto Press.
- POPPER, Karl R. (1957): The Problem of Induction.
Dostupné z www <<http://thehangedman.com/teaching-files/hps/popper-induction.pdf>>
- POSNER, R. – ROBERING, K. – SEBEOK, Thomas A. (1998): *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, Bd. 13. Semiotik: ein Handbuch zu den zeichentheoretischen Grundlagen von Natur und Kultur*. Berlin, de Gruyter.
- POSNER, R. (2011): Post-modernism, post-structuralism, post-semiotics? Sign theory at the fin de siècle. *Semiotica*, 183, 1/4, 9–30.
- POSTAL, Paul M. – KATZ, Jerrold J. (1967): *Celistvá teorie lingvistických popisů*. Praha, Academia.
- QUINE, Willard van Orman (1998): Ontologická relativita. In: Peregrin, J.: *Obrat k jazyku: druhé kolo*. Praha, Filosofia, 49–82.
- RÁDL, E. (1999): *Dějiny filosofie II. Novověk*. Praha, Votobia.
- REVZIN, Isaak I. (1963): *Modeli jazyka i ich ispol'zovanie v strukturnoj tipologii slavjanskich jazykov*, Doktorskaja dissertacija, Moskva.
- REVZINA, Olga G. (1969): *Struktura slovoobrazovatel'nych polej v slavjanskich jazykach*. Moskva.
- SAPIR, E. (1921): *Language. An Introduction to the Study of Speech*. Harcourt, Brace, and Co., New York.

- de SAUSSURE, F. (1989): *Kurs obecné lingvistiky*. Praha, Academia.
- SIERTSEMA, B. (1965): *A Study of Glossematics*. Hague, Martinus Nijhoff.
- SKOUMALOVÁ, Z. (1964): Odin tip poroždajušcej modeli. In: *Československá rusistika*, roč. IX, č. 1–4, 215–226.
- SOLNCEV, Vadim M. (1981): *Systém a struktura v jazyce*. Praha, Academia.
- STARÝ, Z. (1983): Figura a idiom. *Slovo a slovesnost*, 44, 91–95.
- TOMAN, J. (2011): *Příběh jednoho moderního projektu*. Praha Karolinum.
- TRNKA, B. (1990): *Kapitoly z funkční jazykovědy*. Praha, UK.
- TRUBECKOJ, N. (1939). *Grundzüge der Phonologie. Travaux du cercle linguistique de Prague 7*.
- VACHEK, J. (1942): Psaný jazyk a pravopis. In: *Čtení o jazyce a poezii*. Praha, 229–306.
- VACHEK, J. (ed.) (1970): *Teze předložené prvému Sjezdu slovanských filologů v Praze 1929*. In: *U základů pražské jazykovědné školy*. Praha, Academia, s. 35–65.

Resumé

Znaková povaha gramatiky: sémiotické pojetí gramatiky S. K. Šaumjana

V této práci se snažím prokázat metodologickou nekonzistenci v díle Sebastiana Šaumjana kritickou analýzou tří jeho teorií, obsažených především v dílech *Structural Linguistics*, dále *A Semiotic Theory of Language* a *Signs, Mind and Reality*.

V první části práce představuji vybrané koncepty klasického (středoevropského) strukturalismu (invariant, znak, figura/foném), které se budou objevovat v různých kontextech i v díle Šaumjanově. Skrze dílčí cíl práce, kterým je v mluvnicích češtiny vydaných po roce 1986 prokázat neadekvátní zacházení s fonémem jako neznakovou jednotkou, se dostávám nejprve k vymezení Šaumjanovy zásadní dichotomie, a to genotyp vs. fenotyp, pomocí níž sám Šaumjan strukturuje své gramatické výklady. Následně chronologicky představuji jeho tři koncepce, tzv. aplikativní generativní model (AGM), aplikativní univerzální gramatiku (AUG) a tzv. sémiotickou gramatiku (SMR) s důrazem na fonologii, vztah gramatiky (v Šaumjanově pojetí pouze syntaxe) a sémantiky, lexikologii a teorii znaku.

V sedmi analyticky pojatých kapitolách kriticky reflektuji Šaumjanovo vymezení dichotomie genotyp vs. fenotyp, jeho teorii znaku a s tím související kritéria postulování minimálního a základního jazykového znaku, vývoj jeho pojetí významu, vymezení vztahu významu a funkce a pojetí jazykového invariantu, ve kterém se nejvíce projevuje míšení (zde hjelmslevovského) strukturalismu a generativní gramatiky. V poslední podkapitole pak upozorňuji na některé problémy plynoucí z Šaumjanovy konfrontace s Chomským.

Je totiž pozoruhodné, jakým způsobem se během 45 let modifikoval Šaumjanův vztah ke generativní gramatice, kterou prostřednictvím AGM prosazoval a kterou v SMR považuje za úhlavního nepřítele v boji za oživení de Saussurova sémiotického paradigmatu v lingvistice. Šaumjan se snaží vytvořit teorii univerzálně platnou pro všechny přirozené jazyky, čehož chce dosáhnout postulováním vysoce abstraktních jazykových kategorií, konceptů a zákonů, které tyto kategorie a koncepty upravují. Hlavním cílem tzv. sémiotické lingvistiky je podle Šaumjana hledání jazykových invariantů, tedy obecných zákonitostí přirozených jazyků.

S klesajícím důrazem na formální aspekty gramatické teorie a se zvyšujícím se důrazem na aspekty sémiotické lze u Šaumjana konstatovat postupně narůstající míru vnitřní rozpornosti jeho teorie. Šaumjanovo sémiotické pojetí gramatiky shledávám

neudržitelným kvůli tomu, že v jeho teorii (obecně) nemůže fungovat základní princip invariantu (z důvodu směšování různých metodologických přístupů). Jeho dílo je problematické také kvůli směšování různých přístupů k teorii znaku, kvůli nejednoznačnému (a vnitřně problematickému) vymezení základního jazykového znaku a kvůli nejednoznačnému přístupu ke vztahu (několika druhů) významu a (syntaktické) funkce.

The Sign Character of Grammar: semiotic conception of S. K. Shaumyan's grammar

In my thesis I try to prove methodological inconsistency in the work of Sebastian Shaumyan by critical analysis of his three theories included mostly in the following publications: *Structural Linguistics, A Semiotic Theory of Language and Signs, Mind and Reality*.

In the first part I introduce some concepts of classic (Central European) structuralism (invariant, sign, figure/phoneme), which will appear in different contexts in Shaumyan's work, too. Through the partial aim, which is to prove the inappropriate use of phoneme as the non-sign unit in the grammars of Czech (published after 1986), I firstly define the Shaumyan's basic dichotomy – genotype vs. phenotype, which is used (by Shaumyan himself) to structure his grammar explication.

Subsequently I introduce three Shaumyan's theories in chronological order: Applicative generative model (AGM), Applicative universal grammar (AUG) and (so called) Semiotic grammar (SMR) with the emphasis on phonology, relationship between grammar (that means only syntax in Shaumyan's interpretation) and semantics, on lexicology and sign theory. In seven analytic chapters I critically reflect Shaumyan's dichotomy genotype vs. phenotype, his sign theory and criteria for defining minimal and basic (linguistic) sign, evolution of his conception of meaning, definition of relationship between meaning and function and linguistic invariant, where the fusion of (Hjelmslev's) structuralism and Generative grammar is most obvious. I point out some problems resulting from Shaumyan's confrontation with Chomsky in the last chapter.

It is actually remarkable, how Shaumyan's attitude to Generative grammar has been modified during 45 years. Even though he promoted the Generative grammar in AGM, he considered it the main enemy in the fight for recovery of de Saussure's semiotic paradigm in linguistics in SMR. Shaumyan tries to create generally valid theory

for all natural languages, which he wants to reach by postulating highly abstract linguistic categories, concepts and laws, which adjust these concepts and categories. According to Shaumyan, the main aim of Semiotic linguistics is to search for linguistic invariants, which means universal regularities of natural languages.

I observe gradually increasing extent of internal contradictions in Shaumyan's theories with decreasing accent on formal aspects and increasing accent on semiotic aspects of his grammar theory. I find the Shaumyan's semiotic conception of grammar untenable because the basic principle of linguistic invariant in his theory (generally) cannot function (because of blending of different methodological approaches). His work is also problematic because of blending of different approaches to the sign theory, because of ambiguous (and internally problematical) definition of basic linguistic sign and because of ambiguous approach to the relation between (several types of) meaning and (syntactic) function.